

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛИПОВЕЦЬ ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

ПРАВОВІ ЦІННОСТІ ЯК ІДЕАЛИ ТА КОМПРОМІСИ

12.00.12 – філософія права

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Ю.О. Липовець**

Науковий керівник: **Вовк Вікторія Миколаївна,**

доктор юридичних наук, професор

Київ- 2021

АНОТАЦІЯ

Липовець Ю. О. Правові цінності як ідеали та компроміси. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню правових цінностей з філософсько-правових позицій. Охарактеризовано світоглядні тенденції, які обумовили появу, формування та функціонування правових цінностей, а також їхню роль у сучасному суспільстві. Наголошено, що сучасні тенденції розвитку як світового співтовариства, так і українського характеризуються серйозними змінами у всіх сферах суспільного життя, зокрема і у правовій. Ці зміни детермінуються панівним ціннісно-світоглядним шерегом конкретного суспільства, а в умовах глобалізації та стандартизації прослідковуються найбільш загальні ціннісні та світоглядні орієнтири для сучасного людства.

Проаналізовано основні аксіологічні концепції, які мають стосунок до теми роботи, та концептуальні засади правової аксіології як органічної складової сучасного філософсько-правового знання. Акцентовано значну увагу на аксіологічних дослідженнях ХХ століття, в межах якого і сформувалася правова аксіологія. З'ясовано, що сучасний стан дослідження правових цінностей має різноаспектний характер і здійснюється в межах філософських, правових та галузевих наук.

Детально висвітлено питання щодо відмінності класичного та некласичного наукового ідеалу, який є основоположним орієнтиром проведення наукових досліджень; особливостей природничого та гуманітарного (різновидом якого є філософсько-правове) знання. Вилкремено основні характеристики сучасного філософсько-правового знання: людиноорієнтованість, діалогічність, культурна зумовленість.

У процесі виконання поставлених наукових завдань використано поліпарадигмальну філософсько-правову методологію, вибудовану на ідеї ціннісно-антропологічної спрямованості сучасної правової культури. Наукові завдання були зреалізовані завдяки таким методологічним підходам, як: ціннісний, антропологічний, системний, соціокультурний. У процесі дослідження найбільш вживаними та ефективними виявилися такі наукові методи: лексико-семантичний, порівняльно-історичний, метод аналізу визначень, моделювання, герменевтичний та ін.

Особливу увагу приділено дуальній природі правових цінностей, які одночасно можуть бути як цінностями-ідеалами, так і цінностями-компромісами. Доведено, що правові цінності-ідеали належать до сфери бажаного та є орієнтирами у конструюванні соціального світу, натомість правові цінності-компроміси є складовою світу суцього і через належне у формі правових норм є соціальним кодом конкретного суспільства. Ці правові цінності-компроміси виконують технічну функцію в організації, стратифікації та ієрархізації суспільства, мають розроблений механізм забезпечення та часово-просторову обмеженість.

Розкрито питання універсальних правових цінностей, доведено, що універсальними можуть бути лише такі правові цінності, які є апіорними для людства. Сучасні ж правові цінності, які позиціонуються як універсальні (зокрема, права людини), не є такими в силу їх значущості лише в європейській культурі та мультикультуральності світу.

Доведено, що права людини є цінностями ліберально-правової теорії, яка сформувалася в Нові часи (лібералізм як політико-правова доктрина обстоює два постулати – вищою цінністю є людина, а свобода людини є найвищою цінністю). Політичні ідеї лібералізму остаточно сформувалися й набули непорушного авторитету в епоху Просвітництва, стали юридичною аксіомою. Особливість сучасного розуміння ціннісного значення прав людини полягає в тому, що їх наділено універсальністю щодо всього людства, без урахування культурних, ментальних і соціокультурних

особливостей розвитку конкретної спільноти. Нині через об'єктивні соціально-політичні, економічні та культурні процеси не може бути однозначності в сприйнятті, закріпленні та поширенні основних правових цінностей. Піддано сумніву ідею універсальності прав людини як закріплення в нормативних документах загальних для людства стандартів прав людини, які може бути застосовано до будь-якого суспільства. Тому права людини як універсальна правова цінність є ідеєю, ідеалом, орієнтиром для побудови бажаного суспільного порядку. Здійснено аналіз основних міжнародних нормативно-правових актів XX–XXI століття, у яких закріплено основні права людини в їх сучасній інтерпретації.

Показано розвиток в історичному процесі ціннісного розуміння толерантності – від інструментальної значущості до значення моральної чесноти – і становлення ідеології толерантності в сучасному суспільстві. Актуальність цього дослідження зумовлена труднощами й суперечностями сучасного світу, що змушує шукати нові теоретичні та практичні засоби задля досягнення стійкості й стабільності політичних і соціальних відносин. Толерантність сьогодні є одним з основних принципів діяльності поліції, котра спрямована на захист прав і свобод людини і громадянина.

Ключові слова: правові цінності, цінності-ідеали, цінності-компроміси, толерантність, приватне життя, дискримінація, права людини, універсальні правові цінності, фундаментальні правові цінності, лукізм.

SUMMARY

Lypovets Yu.O. Legal values as ideals and compromises. – Manuscript. The dissertation for the scientific degree of Candidate of Science of Law on specialty 12.00.12 – philosophy of law. – The National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2020.

The thesis deals with the research of legal values from a philosophical and legal position. The ideological tendencies that have determined the emergence, formation and functioning of legal values, as well as their role in modern society are described. It has been emphasized that modern trends in the development of the world community and the Ukrainian one in particular are characterized by serious changes in all spheres of public life, including legal. These changes are determined by the dominant value and worldview structure of a particular society, and in the context of globalization and standardization, the most general value and worldview guidelines for modern mankind are traced.

The thesis analyses the main axiological concepts related to the subject of the thesis, and the conceptual foundations of legal axiology as an organic component of modern philosophical and legal knowledge. The author paid considerable attention to the axiological research of the 20th century, when legal axiology was formed. It has been found that the current state of legal values research has a multifaceted nature and is carried out within the philosophical, legal, and sectoral sciences.

The issues of the difference between the classical and non-classical scientific ideal, which is a fundamental guideline for scientific research have been addressed in detail; features of natural and humanitarian (a kind of which is philosophical and legal) knowledge. The main characteristics of modern philosophical and legal knowledge have been distinguished: person-centeredness, dialogics, and cultural conditionality. While fulfilling the set scientific tasks, the author used a polyparadigmatic philosophical and legal methodology, built on the idea of the

value-anthropological orientation of modern legal culture. Scientific tasks were realized due to the following methodological approaches: *value-based*, *anthropological*, *systemic*, and *pluralistic*. In the process of research, the following scientific methods were the most used and effective: lexico-semantic, comparative historical, definition analysis method, modelling, hermeneutic, and extrapolation method.

The thesis draws particular attention to the dual nature of legal values that can be both values-ideals and values-compromises. It has been proved that legal values-ideals are in the realm of the desired and are guidelines in the construction of the social world, while legal values-compromises are a component of the world of existence and, through the due in the form of legal norms, are the social code of a particular society. These legal values-compromises perform a technical function in the organization, stratification and hierarchisation of society, have a developed mechanism of support and temporal-spatial limitation.

Besides, considerable attention in the text of the work is paid to the universal legal values issue. The author proves that only those legal values that are a priori for humanity can be universal. Modern legal values, positioned as universal (in particular, human rights), are not such due to their importance only in European culture and multicultural world.

The thesis proves that human rights are the values of the liberal legal theory that was formed in the modern era (liberalism as a political and legal doctrine defends two postulates – the ultimate value is the human being, and the freedom of every human being is the supreme value). The political ideas of liberalism were finally formed and gained unshakable authority in the era of the Enlightenment and became a legal axiom. The peculiarity of the modern understanding of the human rights value is that they are endowed with universality in relation to all mankind, without taking into account the cultural, mental and socio-cultural characteristics of a particular community development. At present, due to objective socio-political, economic and cultural processes, there can be no unambiguity in the perception, consolidation and dissemination of basic legal values. The idea of the

universality of human rights as enshrined in regulatory documents of common human rights standards that can be applied to any society has been questioned. Therefore, human rights as a universal legal value is an idea, an ideal, and a guideline for building the desired social order. The thesis text contains an analysis of the main international normative legal acts of the 20-21th centuries, enshrining the basic human rights in their modern interpretation.

It is also pointed out that the right to private life exists in two registers today – as a fundamental value of a civilized way of human life and as an instrumental value (defined and enshrined in legal and judicial documents). Due to the fact that both in modern legal doctrine and in international judicial practice, a unified definition of the concept of privacy, and hence private life, has not yet been developed, legal precedents are used as a criterion for classifying a particular right as a privacy law.

The development of understanding of tolerance as a value – from its instrumental significance to moral virtue value – and the generation of the ideology of tolerance in modern society has been demonstrated. The relevance of this research is due to the difficulties and contradictions of the modern world, that forces to seek new theoretical and practical means to achieve constancy and stability of political and social relations. Today, tolerance is one of the basic principles of the police activities, aiming to protect the rights and freedoms of any individual and citizen.

The thesis pays considerable attention to the following new forms of discrimination: lookism, ageism, weightism (fat/thin), heightism and to the means of their overcoming.

Key words: legal values, values-ideals, values-compromises, tolerance, private life, discrimination, human rights, universal legal values, fundamental legal values, lucism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Липовець Ю. О. Толерантність в діяльності поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6. С. 22–25.
2. Lipovets Yu. The right to private life as a value (philosophical and legal aspect). *Europska VEDA*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.
3. Липовець Ю. О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2018. Вип. 48. С. 181–183.
4. Липовець Ю. О. Філософія права та сучасна методологія гуманітарного знання. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання*. 2019. Вип. 1. С. 219–222.
5. Липовець Ю. О. Полеміка про універсальність прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2. С. 81–85.

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Липовець Ю. О. Правові цінності в правоохоронній діяльності. *Актуальні проблеми юридичної науки: матеріали Міжнар. наук. конф. «Шістнадцяті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 20–21 жовт. 2017 р.): у 2-х ч. Ч. 1. Хмельницький: Хмельниц. ун-т управління та права*. 2017. С. 18–19.
7. Липовець Ю. О. Регулятивна функція правових цінностей в реалізації прав людини і громадянина. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук-практ. конф. (Київ, 11 листоп. 2017 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 219–222.
8. Липовець Ю. О. «Приватне» у царині правознавства. *Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 берез. 2020 р.)*. Запоріжжя, 2020. С. 21–24.

9. Липовець Ю. О. Вплив римських правових цінностей на сучасний європейський світогляд. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (Хмельницький, 29 трав. 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 59–61.

10. Липовець Ю. О. Правова аксіологія й аксіосфера. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 172–174.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	11
ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ	20
1.1 Джерелознавча база дослідження правових цінностей.....	20
1.2 Методологія філософсько-правового дослідження правових цінностей.....	42
1.3 Основні поняття дослідження в мейнстримі сучасних правознавчих розвідок.....	66
Висновки до розділу 1.....	79
РОЗДІЛ 2. ДУАЛЬНА ПРИРОДА ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ (ЦІННОСТІ-ІДЕАЛИ ТА ЦІННОСТІ-КОМПРОМІСИ)	81
2.1 Правові цінності-цілі та цінності-засоби.....	81
2.2 Права людини як сучасна універсальна правова цінність.....	96
Висновки до розділу 2.....	128
РОЗДІЛ 3. ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРАВОВІ ЦІННОСТІ В СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВОВОМУ ЖИТТІ	130
3.1 Приватне життя як сучасна модифікація фундаментальної правової цінності «права на життя».....	130
3.2 Толерантність як правова цінність та її роль у діяльності Національної поліції України.....	149
Висновки до розділу 3.....	173
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179
ДОДАТКИ	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз

КК – Кримінальний кодекс

КПК– Кримінальний процесуальний кодекс

ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦК – Цивільний кодекс

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і
культури

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Починаючи з другої половини ХХ ст., людство докладає значних зусиль для побудови ефективного та безпечного правового порядку. Серйозні зміни, що відбулися у світоглядних орієнтаціях, зокрема європейських народів, стали поштовхом до змін правової парадигми, акцентування уваги на нових філософсько-правових і теоретико-правових питаннях, до яких належать і питання правових цінностей. Протягом десятиліть проблеми правових цінностей перебували під пильним наглядом багатьох учених, проте своєї актуальності не втратили і досі. Це цілком природно, оскільки формування правових цінностей на різних історичних етапах і в різних державах має як загальні закономірності, так і особливості, зумовлені рівнем соціально-політичного, економічного, духовно-культурного, морально-етичного розвитку, розвиненості демократичних інститутів влади, громадянського суспільства і правової держави, а також вдумливим ставленням до нових демократичних правових цінностей. Однак проголошення як основних пріоритетів формування демократичних правових цінностей визначає напрям поведінки політичних представників держави та форми здійснення їх законних інтересів. А це правомірно відображається на комплексному розумінні процесу формування правового життя і правового поля в суспільстві та державі. У цьому ракурсі не менш значимим є розуміння процесу правового регулювання та його оцінка у загальній системі правових цінностей.

Теоретичним підґрунтям аналізу та осмислення заявлених у дослідженні проблем стали наукові публікації філософів права, теоретиків права, істориків, культурологів. Дисертаційне дослідження містить аналіз результатів докторських і кандидатських дисертацій, наукових монографій, статей зі збірників наукових праць, періодичних фахових видань, матеріалів наукових конференцій і семінарів з проблем правових цінностей.

Самостійним блоком є аналіз публікацій, у яких відображено практичний досвід роботи в означених напрямках.

Теоретичну основу дослідження становлять праці вітчизняних філософів права та фахівців у сфері філософії права: В. Атаяна, О. Бандури, В. Бачиніна, Х. Бехруза, В. Бліхара, В. Вовк, О. Гвоздіка, К. Горобця, О. Данильяна, А. Козловського, М. Костицького, М. Косьмія, В. Лапаєва, С. Максимова, Г. Мальцева, Ю. Оборотова, П. Рабиновича, М. Серебра, В. Стратонова, В. Тельника та інших.

Правові цінності як соціальні феномени свого часу досліджували В. Бакіров, М. Лапін, М. Рокич, Л. Смирнов, В. Ядов та інші вчені, а питання функцій цінностей та їх класифікації були предметом наукового зацікавлення О. Здравомислова, В. Тугарінова та інших науковців. Серед західних дослідників проблем цінностей варто виокремити таких учених, як Р. Барт, П. Бурдьє, М. Вебер, М. Гайдеггер, К. Дейвіс, Ж. Дюркгейм, Т. Левітт, Ж. Л. Нансі, Х. Ортега-і-Гассет, Т. Парсонс, К. Поппер, Б. Рассел, В. Франк, Е. Фромм, Ж. Хосперс, А. Швейцер та інші.

Але при цьому прослідковується неопрацьованість питань правових цінностей у контексті сучасних світоглядних орієнтирів, які детермінують дуальність цих цінностей, оскільки правові цінності одночасно є ідеалами та компромісами. Зазначене вище обумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження, її практичну та теоретичну значущість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії розвитку системи МВС України до 2020 року, Національної стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки, Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року, а також Положення про організацію проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у системі МВС України та в НАВС, Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на

період 2015–2019 років, загальної академічної тематики наукових досліджень і теми наукових досліджень кафедри філософії права та юридичної логіки «Філософські та методологічні проблеми правознавства та правоохоронної діяльності», річних планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт МВС України, академії та кафедри. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Національної академії внутрішніх справ 27 квітня 2016 року (протокол № 8) та уточнено 30 травня 2017 р. (протокол № 15).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є з'ясування дуальної природи сучасних правових цінностей.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- визначити стан наукової розробки проблеми, а також проаналізувати наявну за темою дослідження джерельну базу;
- обґрунтувати комплекс підходів і методів, використання яких слугує розкриттю теми;
- висвітлити поняття «правова цінність», «цінність права», «правові орієнтації», «юридична цінність» як базових понять дослідження;
- довести, що правові цінності наявні у двох видах – цінності-ідеали й цінності-компроміси;
- показати, що права людини сьогодні не можуть бути універсальною правовою цінністю;
- довести, що «приватне життя» є сучасною модифікацією фундаментальної правової цінності «права на життя»;
- розкрити зміст толерантності як сучасної правової цінності та окреслити її роль у діяльності Національної поліції України.

Об'єкт дослідження – правові цінності як архітектонічна складова сучасної правової реальності.

Предмет дослідження – правові цінності як ідеали та компроміси.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є ідея ціннісно-антропологічної спрямованості сучасної правової культури, а засадничими методологічними підходами дослідження визначено *ціннісний*

підхід, використання якого дозволило дослідити та усвідомити зміни у світоглядному вимірі сучасної правової реальності (підрозділи 1.3, 2.2, 3.1); *антропологічний* як один із визначальних у сучасній гуманітаристиці підхід, що уможливлює розкриття гуманістичного потенціалу права та його архітектонічних складових (підрозділи 2.2, 3.1); *системний* – сприяв виявленню зв'язків правових цінностей з цінностями інших сфер людського буття, віднайденню їхнього місця в ідеологічній та світоглядній системі як суспільства, так і окремої людини (підрозділи 1.1, 2.2, 2.3); *міждисциплінарний* – для осмислення досліджуваного матеріалу, зафіксованого в численних джерелах з різних галузей гуманітарного знання (підрозділи 1.1, 1.3); *соціокультурний* – сприяв дослідженню правових цінностей як соціокультурних феноменів (підрозділ 1.1).

Відповідно до окреслених наукових задач було сформовано і використано комплекс методів наукового дослідження, застосування яких підтверджує міждисциплінарний та багатоплановий характер теми дослідження: *порівняльно-історичний* метод використано у процесі з'ясування питань розвитку та модифікацій вчень про правові цінності (підрозділи 1.1, 1.3), *лексико-семантичний* метод застосовано для виявлення етимології та еволюції змісту базових понять дисертаційного дослідження (розділ 1), метод *моделювання і прогнозування* – для дослідження сучасних правових цінностей в діяльності поліції (підрозділ 3.2); *герменевтичний* – у процесі інтерпретації публікацій, у яких відображено проблемне поле дослідження, а також під час опрацювання нормативних документів (розділи 1–3); *формально-догматичний* – для аналізу нормативно-правових актів, правових понять, категорій і положень (розділи 2–3).

Емпіричну базу дослідження становлять результати опитування (липень 2017 р.), проведеного Інститутом Горшеніна спільно з представництвом Фонду Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі, щодо ролі та значення в українському суспільстві європейських цінностей, та дані власного соціологічного опитування 300 громадян – жителів Київської,

Херсонської областей та м. Херсон, а також нормативно-правові документи, в текстах яких закріплено правові цінності, наукові публікації, довідкові та інформаційні видання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших філософсько-правових досліджень сучасних правових цінностей з позицій їх ідеально-компромісного характеру. Авторська позиція щодо особливостей сучасних правових цінностей конкретизується такими положеннями:

вперше:

– проаналізовано правові цінності як ідеали та компроміси: правові цінності-ідеали виконують світоглядно-орієнтуючу функцію в культурі та є «граничними» поняттями; натомість правові цінності-компроміси є феноменом юридичного простору та покликані впорядковувати конкретний соціально-юридичний простір;

– окреслено правові цінності в контексті неолібералізму. При цьому лібералізм трактується як сучасна культурологічна тенденція, яка має свої вияви у всіх сферах суспільного буття, у формі ринкового обміну, який є основою для системи етичних норм, достатніх для врегулювання усіх людських дій;

– з філософсько-правових позицій охарактеризовано феномен дизабіліті як особливий вид дискримінації в контексті такої правової цінності, як толерантність, оскільки остання розкривається у правовій площині як конкретизація принципу рівноцінності «Я» та «Іншого» як універсальної цінності, що корелюється з правовим принципом рівності та зняття напруження в дихотомії «свій-чужий», яка є основоположною засадою правової регуляції;

удосконалено:

– теорію правових картин світу шляхом розширення їх видів (загальна правова і національна), введення такого критерію виокремлення типів

правових картин, як панівна ідеологічна настанова, відповідно до якої виділяється: міфологічна, релігійна, наукова картини права;

– методологію філософсько-правового дослідження феномену правових цінностей з урахуванням їх дуальної природи (запропонована методологія має плюралістичний характер і представляє сукупність сучасних методологічних підходів, методів і принципів наукового пізнання в контексті їх зумовленості предметом і завданнями філософсько-правового дослідження правових цінностей);

– систематизацію наявних наукових розвідок, присвячених феномену правових цінностей, на підставі чого виокремлено позиції вчених-представників різних соціально-гуманітарних та юридичних наук щодо розуміння поняття «правова цінність» в контексті виокремлення його загальнофілософських і філософсько-правових характеристик;

дістало подальший розвиток:

– питання толерантності як сучасної правової цінності, яка досліджується через опис конкретних механізмів формування і виявів толерантності як способу суб'єктного існування особистості в культурі; а в практичній площині є вибудовуванням моделі процесу виховання толерантності, визначення найбільш ефективних шляхів розвитку здатності до сприйняття іншої культури, іншої системи цінностей без втрати власної ідентичності;

– визначення поняття толерантності та її ролі як правової цінності в діяльності Національної поліції України;

– положення про лукізм як про сучасний вид дискримінації, який називають «расизмом XXI століття»;

– теза про дуальну природу правових цінностей: правові цінності-ідеали є конкретизацією загальнолюдських, універсальних цінностей у праві, а цінності-компроміси є інструментальними цінностями і мають місце в юридичній площині;

– наукове положення, що правові цінності як продукт і водночас інструмент упорядкування конкретного соціокультурного контексту, є результатом історичного розвитку людства, квінтесенцією ціннісного універсуму конкретної культури;

– ідея бінарного характеру правової регуляції через відношення «свій-чужий» та роль у ній толерантності як правової цінності, при цьому остання розуміється як всезагальна цінність і підґрунтя миру між різними соціальними групами;

– принцип плюралізму у філософсько-правовому дискурсі, сформульований А. Уйомовим, відповідно до якого на основі одного концепту можна вибудувати декілька систем.

Практичне значення отриманих результатів. Результати здійсненого дослідження сприятимуть більш глибокому розумінню особливостей і специфіки сучасної ціннісно-правової картини світу. Сформульовані у дисертації пропозиції можуть бути використані у:

– *законодавчій діяльності* – для вдосконалення правових норм, внесення змін до законодавчих та інших нормативних актів, якими врегульовано освітні процеси в українському суспільстві;

– *правовиховній площині* – для проведення роботи, спрямованої на підвищення рівня правової культури та правосвідомості населення, студентської молоді;

– *навчальному процесі* – під час підготовки підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів з курсів «Філософія права», «Професійна етика», «Юридична деонтологія», «Теорія держави і права», «Культурологія» (акти впровадження Львівського державного університету внутрішніх справ від 7 липня 2020 р.; Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 7 вересня 2020 р.; Національної академії внутрішніх справ від 14 січня 2021 р.);

– *просвітницькій роботі* – для підвищення рівня правової культури та правосвідомості населення.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею та містить отримані особисто автором нові результати в галузі науки філософії права, які спрямовані на вирішення проблем складної природи правових цінностей. Сформульовані наукові положення та висновки є результатом особистих досліджень дисертанта.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на засіданні кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ. Окремі висновки, положення і рекомендації оприлюднено на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних і науково-теоретичних конференціях, зокрема: «Шістнадцяті осінні юридичні читання (м. Хмельницький, 20–21 жовтня 2017 р.); «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 11 листопада 2017 р.); «Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 27–28 березня 2020 р.); «Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання» (м. Хмельницький, 29 травня 2020 р.); «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 26 листопада 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено в 10 наукових публікаціях, з яких чотири статті – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у зарубіжному науковому виданні з юридичного напрямку, п'ять – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних і науково-теоретичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (268 найменувань на 26 сторінках) і двох додатків (на 9 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 213 сторінок, з них основного тексту – 167 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ

1.1 Джерелознавча база дослідження правових цінностей

Сучасний соціальний світ мінливий і динамічний. «Соціальне життя, як і життя окремої людини, є процесом безперервних змін, причому змін, які є результатом самої людської діяльності. Ніяка діяльність неможлива без оцінок. Вона неможлива без пов'язаної з оцінками суб'єктивації світу і перетворення суцього в той «простий об'єкт», який може бути перетворений людиною» [85]. У силу швидкого розвитку продуктивних сил у формі інформаційних систем, засобів комунікації, ускладнення техніки маємо справу з новим видом реальності, яка органічно поєднує в собі елементи усталено-звичного соціального світу та елементи віртуальної реальності. «Динамізм і складність сучасного соціального світу, який наповнений віртуальними елементами, надає небачені раніше можливості конструювання соціальної реальності, управління соціальними процесами світу, що відкриває нові горизонти соціальних можливостей і соціального прогресу, вимагає глибоких знань щодо соціальної реальності, яка постає перед людьми як результат і мета їх соціальних дій» [197]. А ще світ сьогодні має таку рису, як невизначеність, яка багатоліка:

по-перше, стрімкість соціального розвитку не гарантує правильності вибудованих прогнозів;

по-друге, суб'єкт пізнання втрачає методологічну вивіреність, що призводить до визнання н-нної кількості істин;

по-третє, невизначеність «не стільки має ознаку дефіциту смислів, скільки ознаку достатку, багатоманіття підходів, установок свідомості, стилів

та способів життя, які сприймаються «по горизонталі» [86], як відмінності, які мають право на існування й участь у процесах комунікації»;

по-четверте, нова реальність – віртуальна – вносить свої корективи у звичну картину соціального світу.

Для вітчизняної правової думки XXI століття теж характерні ознаки кризовості й невизначеності, пошуків нових філософських підвалин праворозуміння та вироблення ефективної методології дослідження правових явищ. Ці процеси є невід’ємними складовими перетворювальних процесів, які відбуваються в сучасній Україні – становлення громадянського суспільства, розбудова правової держави, а також у зв’язку з необхідністю вироблення ефективних механізмів захисту прав людини, «утвердження гуманістичних ідеалів, цінностей тощо, так і на рівні глобальних перетворень всієї світової спільноти, яка все частіше сприймається як процес становлення нової цивілізації, який породжує низку проблем, які сьогодні задовільного теоретичного і методологічного рішення не мають» [59].

Сучасні тенденції розвитку світового співтовариства та українського зокрема призвели до серйозних змін у всіх сферах суспільного життя. Насамперед це стосується явищ духовної культури, сутнісне наповнення яких детермінується панівним ціннісно-світоглядним шерогом конкретного суспільства. Враховуючи той факт, що в означений нами період ми маємо справу із явищами глобалізації та стандартизації, то коректно говорити про найбільш загальні ціннісні та світоглядні орієнтири для сучасного людства. Хоча варто зауважити, що ціннісні та світоглядні орієнтири як визначальні елементи приналежності до конкретної культури мали місце і раніше в історії людства, що дозволяло проводити диференціацію за культурною приналежністю. Зокрема, йдеться про цінності християнської та ісламської культури, європейської і неєвропейської культури тощо. Але якщо раніше йшлося про видову спорідненість, то сьогодні маємо справу з явищами «загальнолюдських цінностей», які покликані унеможливити диференціацію

людей за різними критеріями. Актуалізація ціннісної проблематики в суспільстві безпосередньо залежить від зримих змін у соціальній сфері.

Щодо європейської культури та європейського права, то в ХХ столітті вони зазнали серйозних трансформацій і кризових явищ, про що говорить В. Ляшенко: «Криза європейського права в ХХ столітті означає девальвацію правових цінностей, конкретизація яких відбувається у правових нормах. Втрата правовими нормами свого «престижу» означає сьогодні тотальну раціоналізацію індивідуальних, групових інтересів, а тому правові норми стають знаряддям у руках сильного. Тому сьогодні право та його норми немислимі без підтримки таких сил, як поліція, тюрма, а точніше – без насилля. Втративши моральну імперативність, правові норми втратили й регулюючу силу. Але груба фізична сила не може забезпечити дієвості права без підтримки ідеально-духовного компонента, яким є трансцендентна цінність. Паралельно з процесом індивідуалізації, процесом становлення особистості, відбувся і процес «деградації» моральних цінностей, тобто обмирщення трансцендентної, надмирської цінності. Низведення Бога, «смерть» трансцендентної цінності, звільнення людини від моральних імперативів, від абсолютів, прагматизм, війна інтересів – ось чинники правової кризи. Розвінчування людини як вінця природи, недовіра до всемогутності розуму людини, стільниково-клітинкові уявлення про людину не залишають місця святості. Нагальною потребою є створення, «віднаходження» нових абсолютів та універсальних цінностей, які допомогли б подолати стан дезорієнтації» [133, с. 27–28].

У національному контексті ці зміни органічно пов'язані з проблемами цінностей та правових цінностей зокрема. До найбільш відчутних змін потрібно віднести такі: зміну системи світоглядних та ідеологічних орієнтирів, переосмислення ролі права у суспільстві та визнання за правом людинозахисної функції.

Нова соціальна реальність по-новому розставляє акценти в організації життєвого простору людини і творить новий соціальний порядок. Водночас

цей новий соціальний порядок, за своєю сутністю не є абсолютно якісно новим порівняно з попередніми: він відрізняється від своїх попередників зміщенням акцентів і визнанням гегемонії непомітних раніше елементів та привнесенні нових. «Перетворення базисних смислів універсальї культури і відповідно зміна типу культури завжди пов'язані з переломними етапами людської історії, бо вони означають трансформацію не тільки образу людського світу, але і продукуються їм типів особистості, їх ставлення до дійсності, їх ціннісних орієнтацій. У розвитку суспільства періодично виникають кризові епохи, коли колишня історично склалася й закріплена традицією «категоріальна модель світу» перестає забезпечувати трансляцію нового досвіду, взаємодія необхідних суспільству видів діяльності. У такі епохи традиційні смисли універсальї культури втрачають функцію світоглядних орієнтирів для масової свідомості. Вони починають критично переоцінювати, і суспільство переходить на смугу інтенсивного пошуку нових життєвих смислів і цінностей, покликаних орієнтувати людини, відновити втрачений «зв'язок часів», відтворити цілісність його життєвого світу» [187].

Незмінним елементом соціальної реальності й соціального порядку є соціальні цінності, оскільки вони (цінності) є фундаментом людської культури і критерієм досконалості суспільства. Цінності є компонентами людської культури (поряд з ідеалами й нормами) і мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Соціальні цінності, норми та ідеали взаємопов'язані між собою і взаємодетерміновані: якщо змінюються норми, то це означає, що вони відображають зміну напряму розвитку суспільства та направленості людської діяльності, підтверджують зміни в картині способу життя суспільства. «Оскільки ціннісна орієнтація людини не є жорстко заданою раз і назавжди, то в різні моменти часу домінувати можуть різні групи цінностей, і кожна людина, таким чином, потенційно може бути представником різних укладів і соціальних груп. Зміна домінанти може відбуватися як під впливом випадкових обставин, випадкової зміни зовнішньої обстановки, так і в

результаті цілеспрямованої зовнішньої дії» [175]. Загалом спосіб життя суспільства залежить від норм цінностей і моралі. Але при цьому незмінним є лише наявність цінностей у суспільстві, а їх набір та ієрархія детермінуються конкретним соціокультурним контекстом. Як зазначав Т. Парсонс, соціальний порядок є залежним від наявних у суспільстві загальних і визнаних усіма цінностей, які визнаються легітимними та обов'язковими, а відтак є стандартом для обрання мети дій [1, с. 518]. Співзвучною позиції Т. Парсонса є і точка зору А. Гуревича щодо ролі цінностей у суспільстві: цінності в історії людських спільнот мають форму духовних опор, які допомагають людині вистояти перед життєвими випробуваннями. Цінності допомагають впорядковувати дійсність, співставляти свою поведінку з нормою, ідеалом, метою, яка постає як взірець, еталон. Такими цінностями можуть бути поняття добра і зла, а пов'язані з ними погляди і переконання людей – ціннісними ідеями [64, с. 121].

Цінності є похідними від свідомо творчої діяльності людини і є результатом колективної творчості. Сумісне буття людей є контекстом формування та функціонування цінностей як духовних феноменів. Цінності пронизують усі сфери людського життя, а кожна область суспільного буття породжує, формує і робить дієвим «власне» коло цінностей. Але за всієї розмаїтості цінностей у різних сферах суспільного буття варто пам'ятати, що йдеться про різновиди соціальних цінностей – моральних, політичних, релігійних, правових тощо. «Цінності в широкому розумінні є граничними засадами актів свідомості й поведінки людей у ситуаціях, які вимагають вибору. Ці цінності в людини починають формуватися практично з народження, коли її заохочують за одні вчинки і карають за інші, коли вона одержує задоволення в одних ситуаціях, а в інших відчуває біль, страх та образу» [175].

Поняття «цінність» є багатограним і багатомірним, оскільки воно позначає не вивчений до сьогодні феномен, на що, власне, і вказує Л. Почепут, виокремлюючи в сутності феномена цінності два аспекти:

перший – полягає у розгляді та трактуванні цінності як значення конкретного явища або предмета для людини. У такому розумінні – цінність є характеристикою конкретного об'єкта;

другий – передбачає, розуміння під цінністю самого явища, яке має значення для людини [169, с. 139–140].

Цінності завжди були об'єктом наукового осмислення, про що свідчать численні праці мислителів, присвячені цій проблемі. В аналізі літератури щодо цінностей, їх ролі у житті суспільства та професійній діяльності, зокрема поліції, ми обмежимося сучасним етапом розвитку суспільствознавства, визначивши для себе такі хронологічні межі з 50-х років ХХ століття і дотепер. Цей часовий проміжок обраний нами не випадково: саме після закінчення Другої світової війни людство розпочало відлік «нового» часу: особливого значення набувають цінності, пов'язані з неповторністю окремої людини.

Сьогодні наукові терени навіть перенасичені роботами різних жанрів (від тез на наукових конференціях до фундаментальних праць), які присвячені проблемі правових цінностей. Причини виникнення та поширення цього інтересу до цінностей та правових цінностей будуть розкриті далі в цьому підрозділі. Умовно праці, присвячені проблемам правових цінностей і які актуальні для нашого дослідження можна розділити на чотири групи. Звичайно ж, ця класифікація є умовною й не охоплює усієї літератури аксіолого-правового спрямування.

Перша група – це філософські праці, в яких правові цінності розглядаються як різновид ширшої групи цінностей – соціальних. З філософської точки зору, правові цінності є однопорядковими з моральними, політичними, релігійними тощо. Особливістю цих праць є те, що їх автори відстоюють персональну точку зору щодо правових цінностей, виходячи з

обраної ними філософської орієнтації. Тому можна говорити про аксіологічні праці матеріалістичного, ідеалістичного спрямування. Також праці цієї групи додатково можуть бути диференційовані залежно від методологічних засад, а тому виокремлюються праці, виконані в руслі класичних або неklasичних методологічних орієнтирів (найбільш значимими для розкриття теми дослідження є наукові доробки О. Дробницького [72], С. Єлішева [76], М. Лапіна [121], Г. Лотце [130] та ін.).

Філософсько-правові праці утворюють другу групу. Їх автори приділяють увагу з'ясуванню онтологічного, аксіологічного, антропологічного та аксіологічного аспекта правових цінностей. Праці цієї групи учених представлені як філософами, так і правознавцями. Особливе значення серед праць цієї групи для нас представляють наукові розвідки В. Бачиніна «Морально-правова філософія», «Філософія злочину» [18; 17]; О. Бандури «Єдність цінностей та істини у праві», «Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід [12; 13]; Ю. Оборотова «Ценностно-нормативное регулирование в украинском праве» [155]; К. Горобця «Аксиосфера права: философский и юридический дискурс» [53]; І. Кравцова «Правові цінності комунітаризму як філософсько-правової теорії» [108].

Серед теоретико-правових праць вирізняються дослідження К. Жебровської «Правові цінності у взаємодії правових систем» [78], С. Калініна «Методологическое измерение аксиологии права» [91].

Четверта група представлена доробками, зокрема вчених пострадянського простору, які мають вузьку наукову спрямованість – з'ясування ролі та місця правових цінностей у межах конкретної галузі права.

Ще в 60-ті роки минулого століття у вітчизняному суспільствознавстві панувала точка зору про надуманість проблем цінностей з наукового погляду, яку висловив авторитетний для свого часу мислитель О. Дробницький [72]. Йшлося про світ матеріальних цінностей, оскільки духовні цінності, відповідно до панівної ідеологічної настанови,

проголошувалися явищами буржуазної культури. Натомість, в одній зі своїх робіт цей автор стверджував, що наявні специфічні феномени суспільної свідомості – соціально-політичні, правові, моральні, релігійні [72, с. 26]. На його думку, матеріальні цінності є ціннісними характеристиками предметів, а самі предмети є тим, що має значення для людини. Духовні ж цінності мають природу ціннісних уявлень, тому їм притаманний імперативно-оціночний момент. «Правові, моральні, естетичні та інші уявлення щодо окремого індивіда часто відіграють роль готових формул, які слугують йому орієнтиром у соціальній дійсності й певним чином впливають на його поведінку...Роблячи їх об'єктами своїх інтересів, індивід відповідним чином спрямовує свою діяльність» [72, с. 33].

Дослідження цінностей сьогодні проводиться в межах науки аксіології. Виникнення терміна «аксіологія» пов'язують з діяльністю французького філософа П. Лапі, який ввів його у науковий словообіг у 1902 році, а сам ціннісний підхід і проблема цінностей стали наріжними каменями осмислення форм і видів людської діяльності. А вже в 1908 році цей термін активно застосовував у своїх наукових розробках Е. Гартман. Формальний початок аксіологічному напрямку у філософії поклав Р. Лотце у тритомнику «Мікрокосм. Думки про природну і суспільну історію людства. Досвід антропології» ще в середині XIX століття. Р. Лотце працював з поняттям «значимість», яка наділялася апіорним характером і могла бути критерієм істини в пізнанні. У тритомнику Р. Лотце вперше диференціював «світ цінностей» і «світ явищ», ввівши як самостійні категорії «значимого» (Geltung) і «належного» (Sollen), відкривши дорогу науковим розробкам ціннісної проблематики. Саме цей німецький філософ довів, що «значиме» і «належне» є найбільш важливими якостями та ознаками всіх ціннісних явищ і категорій [130, с. 87].

Наразі вчені виокремлюють три основні аргументовані підходи до розуміння природи цінностей у соціальній філософії:

1. Цінності визнаються найвищими соціальними ідеалами.

2. Цінності є конкретизацією та виявом корисності (значимості).
3. Цінність є ідеалом і значимістю одночасно.

На думку Г. Вижлецова, відродження наукового і суспільного інтересу до ціннісної проблематики в другій половині ХХ століття пов'язане з усвідомленням людством значних культурно-ціннісних характеристик окремих народів і спільнот. Завдяки мусуванню поняття «цінність» з різними епітетами (соціальні, правові, економічні тощо) в засобах масової інформації, програмних політичних і політико-правових документах це поняття стало невід'ємною складовою повсякденної групової та індивідуальної свідомості. З іншого боку, спостерігається небувале пожвавлення в дослідженні цінностей з боку науковців, що породило велику кількість наукових публікацій із ціннісної тематики: «Протягом останніх сорока або п'ятдесяти років ... кількість публікацій у цій сфері була далеко не такою значною, як в останні десятиліття ХІХ і перші десятиліття ХХ століття ... Однак в останні роки відбувається відновлення інтересу до ціннісної теорії», – писав Р. Лемос у 1995 році [254, с. 9]. Поява таких праць є свідченням пошуків безболісних шляхів виходу з глобальної світової кризи, попри національні й культурні відмінності [45].

У межах соціально-філософського знання поняття «цінність» є базовою складовою для аналізу якісних аспектів соціокультурних процесів. А також у філософії виокремлюються два види цінностей – суб'єктивні та об'єктивні цінності. Суб'єктивні цінності представлені у формі нормативних уявлень, до яких ми відносимо установки, оцінки, імперативи й заборони. Об'єктивні ж цінності представляють зіставлення істини і неістини, дозволеного і забороненого, справедливого і несправедливого [76].

Складність і неоднозначність цінностей як соціальних явищ дозволили Д. Леонт'єву сформулювати «уявлення про три форми існування цінностей, які переходять одна в іншу:

1) суспільні ідеали – вироблені суспільною свідомістю і присутністю в ній узагальнених уявлень про досконалість у різних сферах суспільного життя;

2) предметне втілення цих ідеалів у діяннях або творах конкретних людей;

3) мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають її до предметного втілення у своїй діяльності суспільних ціннісних ідеалів. Ці три форми існування переходять одна в іншу. Спрощуючи ці переход, можна уявити собі в такий спосіб: суспільні ідеали засвоюються особистістю і як «моделі належного» починають спонукати її до активності, в процесі якої відбувається їх предметне втілення; предметно ж втілені цінності, своєю чергою, стають основою для формулювання суспільних ідеалів тощо по нескінченній спіралі» [123].

На початку ХХ століття не залишається жодного напрямку філософії, який би не позначив свого ставлення до цінностей, їх специфіки і ролі в житті людини й суспільства. Навряд чи варто дивуватися тому, що в теоретичну розробку проблеми цінностей вельми помітний внесок зробили філософи різних напрямів. Це стосується неореалізму (Р. Перрі), натуралізму (Т. Манро), прагматизму (Д. Дьюї), контекстуалізму (Ст. Пепер), емотивізму (Ч. Огден, А. Річардс), неопозитивізму (від Б. Рассела до Л. Вітгенштейна). Справжній бум аксіологія пережила в першій третині ХХ століття [94].

Щодо власного національного контенту дослідження феномену цінностей у різних культурологічних синтезах, то це традиційно залишається цариною суто філософських досліджень. Сьогодні українські філософи досліджують зміну ціннісних орієнтацій у сучасних умовах і фактори, які впливають на формування, поширення та функціонування нових цінностей. З цих позицій особливу важливість має монографія науковців Інституту філософії імені Г. Сковороди НАН України «Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства» (2013). Автори монографії приділяють увагу питанням інтерпретації ціннісних орієнтацій у контексті інформаційного

суспільства. Доводиться, що аксіологічна проблема в координатах інформаційного суспільства постає в різних ракурсах – ціннісно-сміслових аспектах, гуманістичних парадигм, соціально-духовних векторів, культурних й екзистенціальних критеріїв та ін. На основі дослідження авторських аксіологічних концепцій зарубіжжя автори виявляють проблемність у поясненні сутності наявних соціальних метаморфоз, які притаманні аксіологічній свідомості «порубіжного» суспільства західного взірця або «війни цінностей» – Е. Тоффлера; неоднозначності та суперечності самого процесу переосмислення аксіорегуляторів соціального буття. Досить детально автори опрацювали також і наявну аргументацію філософів щодо можливостей теоретичного обґрунтування подолання загрозливих руйнівних тенденцій людської поведінки, виявами якої є апологетика «безмежного ціннісного плюралізму», дифузії «всезагального цинізму» (П. Слотердайк), «вертикального вторгнення варварства» (Й. Гейзінга). Також у монографії представлені шляхи «нових» цінностей сучасної культури: потреба в безперервній освіті, креативний, інноваційний спосіб мислення і продуктивної діяльності, толерантність, солідаризм, формування почуття власної гідності, співчуття та ін. [221].

Г. Ємельяненко, К. Райд, С. Шевченко у своїй праці «Цінності та постекзистенціалістське мислення» (2012) досліджували феномен загальнолюдських цінностей та висвітлили такі аспекти трансформації ціннісних пріоритетів у добу глобалізму: антропологічні та антропоонтологічні характеристики процесу трансформації ціннісних пріоритетів і ціннісного ставлення, сприйняття і розуміння світу в добу глобалізації, зміни рольових функцій та поведінки людей, способи їх самоздійснення та життєдіяльності. Текст монографії розкриває особливості феномену загальнолюдських цінностей у межах культурологічних синтезів постекзистенціалістського мислення (екзистенціальна аксіологія, екзистенціальна психологія та екзистенціальна теологія) [77].

Розв'язання поставлених нами наукових завдань передбачає розгляд проблемних питань у системі координат правової аксіології як розділу філософсько-правового знання. На думку вітчизняного філософа права О. Литвинова, «для філософії права тема цінностей є своєрідною загальною з соціальною філософією «мелодією» зі значним психологічним «акцентом» у надзвичайно складній симфонії спільного звучання суспільних наук» [129]. Аксіологія права є одним із результатів розвитку сучасної гуманітаристики, вона сформувалася в окремий напрям правознавства в середині ХХ століття. І як будь-який розділ гуманітарно-суспільствознавчого знання, аксіологія права є суб'єктивно залежною від особистості мислителя, бо «... вчений-суспільствознавець сам включений у процеси, які досліджує, інакше кажучи, знаходиться в середині об'єкта, отже вивчає його не ззовні, а з середини. Тому в соціальному пізнанні «суб'єктивація» об'єкта, тобто привнесення в його ідеальний образ властивостей суб'єкта пізнання, його ціннісних установок, уявлень тощо, помітна, звичайно, значно більше, ніж у природничо-науковому пізнанні. Особистісно ціннісне ставлення до соціальної дійсності, що пізнається, є не просто специфічною рисою соціального пізнання, а його необхідною умовою» [96]. При цьому суттєвим уточненням буде те, що в роботі свідомо здійснено звуження проблемного поля дослідження. Для сучасного стану розвитку правової аксіології однією із типових класифікацій правових цінностей є їх поділ на дві групи – цінність права та правові цінності (цінності із правовими якостями). Автор не приділяє уваги цінності права, натомість концентруючись на особливостях сучасних правових цінностей.

Хоча щодо статусу правової аксіології, то в сучасній пострадянській правовій літературі наявні й інші точки зору. Наприклад, Ю. Гаврилова переконана в тому, що в останні роки аксіологія права розвивається як науковий напрям без уточнення її науково-пізнавального статусу щодо філософії права та теорії права, а тому для неї правова аксіологія (аксіологія

права) є внутрішньогалузевим напрямом загальної теорії права, який має таку архітектуру:

- предмет, методологію, понятійний апарат і функції;
- «аксіологічні системи» таких державно-правових явищ як держава, соціальні групи та ін.;
- явно виражені форми об'єктивації і захисту цінностей в законодавстві й в юридичній практиці;
- умови, фактори та механізми виховання і формування правових цінностей в межах соціальних інститутів.

До змістовних компонентів Ю. Гаврилова відносить систему загальноприйнятих юридичних категорій і понять, але з аксіологічної точки зору і в контексті концептуальних схем гуманітарних наук. А оскільки правові цінності є системоутворючим елементом смислу права, то їх своєчасна і коректна розробка, на думку автора, створить необхідні умови для якісного і повного відображення в чинному законодавстві базових цінностей [48].

Така позиція вразлива за декількома аспектами:

по-перше, в такій статусності правова аксіологія проголошується «містечковою» сферою теорії права, ізольованою та відірваною від філософського світогляду;

по-друге, аксіологічність держави та інших вказаних соціальних елементів є мінливою і залежить від соціокультурного контексту;

по-третє, якщо правові цінності захищатимуться лише засобами права, а не будуть легітимними в межах конкретного суспільства, то вони не будуть життєздатними і набудуть статусу декларацій, лозунгів тощо (Б. Вишеславцев свого часу зауважував, що «в останній глибині, в ірраціональній «безодні» (Ungrund) первинного, яке обирає, закон, авторитет і влада не діють: будь-який закон повинен бути вільно визнаним, всякий авторитет повинен бути вільно прийнятий, будь-яка влада і будь-яке право повинні бути вільно встановленими» [46];

по-четверте, проголошена автономність правової аксіології суперечить у подальшому із задекларованою її контекстністю в гуманітарних науках.

Осмилення ж природи і сутності правових цінностей сягає своїм корінням витоків європейської правової культури та правосвідомості. Усі сучасні проблеми гуманітаристики та суспільствознавства були (в постановочному форматі) сформульовані ще стародавніми греками. А от подальший розвиток їх ідей та навіть формування окремих наукових напрямів, в основі яких лежать доробки древніх, мають нерівномірний характер як за темпоральними, так і змістовними характеристиками. Щодо аксіології як вчення про цінності або теорії цінностей, то вона як філософський напрям осмилення дійсності формується лише в ХІХ столітті, а її родоначальником традиційно вважається І. Кант. Як напрям соціальної філософії теорія цінностей одержала розробку у працях представників Баденської школи – Р. Лотце, В. Вільденбанда, Г. Когена, Г. Ріккерта. Для цих мислителів спільним була подальша розробка творчої спадщини І. Канта в частині ціннісного аспекту буття та формування уявлення про цинічність культури загалом. Представники Баденської школи відстоювали ідею належності цінностей, що впливало із кантівської ідеї про трансцендентальний характер цінностей. Цей напрям називають антинатуралістичним у теорії цінності, на відміну від натуралістичного.

Представники натуралістичного напрямку в теорії цінності переконані в тому, що цінністю є все те, що сприяє ефективному функціонуванню людини. У контексті нашого дослідження особливо цікавими є наукові розробки Р. Перрі, в одній із яких, датованій 1912 роком, стверджувалося, що аксіологія є такою галуззю знань, у якій етика, політика, юриспруденція, економіка, естетика, філософія і релігія об'єднуються. У своїх програмних працях «Загальна теорія цінностей» і «Сфера цінностей» Р. Перрі вказував на особливе значення духовних цінностей і критикував утилітарний підхід до життя, а також техніцизм. Розглядаючи загальну теорію цінностей Р. Перрі, не можна не визнати її гуманістичної спрямованості. Він закликає створити

цивілізацію, в якій буде досягнута гармонія всіх інтересів, де кожен народ, кожна нація, кожна людина, відмовившись від претензій на винятковість, займуть своє гідне місце в єдиній загальнолюдській культурі. Р. Перрі хоче бачити майбутню цивілізацію як таку, що прогресує у всіх сферах творчості, сумісною з наукою та особистою свободою. У цій цивілізації буде справедливий розподіл благ, що даються економікою, досягнуте для всіх право на освіту, прагнення до правди і насолода красою. Він висловлює надію, що коли-небудь свобода людини, її знання зростуть настільки, що цінності увійдуть у володіння всім світом, як вони вже володіють частиною його [94].

Паралельно з ускладненням правового життя і диференціації професій в сфері права і правозастосування відбувалося і поглиблене дослідження, з аксіологічних позицій, права як явища, так і окремих правових цінностей. Сьогоднішнє дослідження цінностей, і правових у тому числі, відбувається в мейстрімі сучасного розвитку суспільствознавства і гуманітаристики, особливістю якого є визнання того, що аксіологічна проблематика не може належати одній науці (вона є предметом зацікавлення усіх наук, які розглядають специфіку людини та її діяльності): «жодна із наук не може сьогодні претендувати на виняткову, особливу роль у дослідженні цієї проблематики. Цінність – це феномен, який вимагає інтердисциплінарного підходу; у вивченні проблеми цінності повинні використовуватися дані суспільствознавства загалом. При цьому аксіологія, яка виникла в межах філософського знання, повинна, на наш погляд, взяти на себе функцію «інтегратора» соціогуманітарного знання, узагальнюючи дані антропології, культурології та інших наук, які звертаються до проблематики цінності» [132, с. 221].

В. Нерсесянц окремо виділяє юридичну аксіологію, предметною сферою та основною проблематикою якої є розуміння і трактування права як цінності й відповідні ціннісні судження та оцінки про правове значення фактично цього закону (позитивного права) і держави. Для мислителя

однопорядковими є юридична аксіологія, філософія права та юридична наука загалом у частині включення у свій предмет права та держави як правового явища. Тому юридична аксіологія передбачає розмежування права і закону і «як така вона можлива і має сенс лише на основі, в межах і в руслі юридичного праворозуміння в тій чи іншій версії» [150, с. 28].

Хоча в сучасній вітчизняній періодиці має місце і позиція, прихильники якої не розрізняють і не виокремлюють якісних особливостей аксіології загалом та аксіології права зокрема: «аксіологія (наука про цінності) входить до числа основних розділів філософії права, адже роль цінностей у людському житті є неоціненою, вони виступають сенсом людського буття. У першу чергу, цінності – це результат багатовікового соціального досвіду, досягнення суспільства, світоглядних принципів, уявлень і розуміння людини, що є еталоном, ідеалом, належним» [185].

Досить поширеним сьогодні є термін «аксіосфера права». Цей термін є похідним від «аксіосфера», який вперше з'явився в контексті філософських досліджень і впродовж досить невеликого проміжку часу породив значну кількість похідних словотворів: аксіосфера особистості, аксіосфера культури тощо, з поміж інших з'явився і став активно використовуватися термін «аксіосфера права». А. Івакін вказує на те, що першопочатково термін «аксіосфера» був сконструйований за аналогією з такими термінами, як «ноосфера», «біосфера» та ін. «Але, на наше переконання, один з цих термінів, а саме – ноосфера, в самому буквальному, змістовному сенсі є головною метою і головною цінністю розвитку людини. І, якщо це так, то аксіологія права – це той аспект аксіології, який пов'язаний з вирішенням проблеми забезпечення, за допомогою держави і права, умов для того, щоб людина могла вільно творити сферу розуму як в середині себе, в своїй душі, так і в навколишній дійсності» [84, с. 24–28].

Завдяки бурхливому розвитку наукових ідей щодо аксіосфери, сьогодні маємо справу із її трактуванням як обов'язкової соціальної аксіоструктури, яка є контекстом трансформацій та сприйняття суб'єктами різних типів

ціннісних ієрархій і доміант, утворення ціннісно-змістовних засад права, легітимація та культурно-моральне виправдання права: «Сьогодні все більш наполегливими є твердження про те, що правові цінності не існують у трансцендентальному вимірі, вони не є відірваними, ідеальними, абсолютними субстанціями, які визначають буття права. Правові цінності характеризуються реальним буттям та існуванням їх специфічної системи – аксіосфери права. «Особливістю сучасної правової аксіології є інтерсуб'єктність у сприйнятті цінностей правової сфери. Інтерсуб'єктна концепція виходить не з суб'єктивної природи правових цінностей, а з їх суб'єктної природи, що означає включеність суб'єкта як носія правових цінностей та правових антицінностей в структуру правових комунікацій. Таким носієм може бути община, соціальна група, соціум, цивілізація та людство загалом. Інтерсуб'єктне сприйняття правових цінностей дозволяє відійти від антропологізму і монологізму при виявленні співвідношення ціннісних мотивацій, ціннісних установок й ціннісних орієнтацій, а також дозволяє використовувати концепцію актуалізації цінностей в конкретних життєвих ситуаціях» [53]. Аксіосфера права властива кожній правовій системі та виражає саме ті правові цінності, які притаманні кожному суспільству або людству загалом» [5, с. 30]. Аксіосфера права є частиною правової реальності, якій властива відносна автономність щодо нормативності та соціальності права (в такому розумінні, аксіологія права є особливою структурою) [53, с. 55]. У своїй функціональності аксіосфера права має вихід на аксіосферу держави, яка є результатом діалогу суспільства та держави, а також особистості та держави [156, с. 225]. При цьому динаміка аксіосфери держави виражається не тільки у формуванні, але й фіксації та засвоєнні цінностей держави.

Щодо архітектоніки аксіосфери як явища (тобто всього світу цінностей), яке позначається поняттям «аксіосфера», то усталеним є її розуміння як багаторівневого утворення:

– метарівень представлений сукупністю універсальних ціннісно-смыслових орієнтирів людства, це так звані вічні цінності – істина, добро, справедливість, свобода тощо. Ці цінності є предметною формою філософської теорії цінностей (аксіології);

– на макрорівні маємо справу з ціннісними системами, які є актуальними в межах конкретного соціокультурного простору. Якщо говорити про правову аксіологію, то на цьому рівні, залежно від типу правової культури, спостерігається домінування конкретних правових цінностей (права людини або права спільноти, безумовна цінність людини чи лише громадянина тощо).

Про роль і специфіку правових цінностей у сучасному світі (та в контексті постмодернізму) йдеться в статті С. Максимова «Онтологічний статус та перформативні ролі цінностей у праві (постмодерністська інтерпретація)». У межах цієї праці С. Максимов вказує на суттєві зміни кількісного характеру в царині правових цінностей – йдеться про розширення кола цих правових цінностей, до яких поряд із традиційними (свобода, рівність, справедливість тощо) сьогодні відносять великодушність, прямоту, істину, чесність, точність, порядок, прогрес, свобода, рівність, безпеку, терпимість, неупередженість, спільність, правдивість, вірність, зручність, ясність, акуратність, всебічність, послідовність, розумність, витонченість, стабільність. Слідом за американським мислителем П. Шлагом [252] С. Максимов відзначає розмаїття ролей цінностей у сучасному соціальному житті: вони можуть бути посередниками в процесі переговорів; дієвими засобами просування інтересів, які не мають стосунку до моральних, політичних чи якихось інших цінностей; однією з форм компенсації (втечі від соціальної реальності); бути формою колективних соціо-історичних реалій; механізмами примусу чи сорому; одним із способів вирішення проблемних питань. Проте цінності можуть мати різний онтологічний статус, залежно від контексту. Тому перформативні ролі цінностей можуть сильно відрізнятися. Цінностями можуть бути:

а) як строго певні поняття, тобто як ідеї (зазвичай на цю роль звертають увагу у філософії права);

б) як тотеми соціальних установ;

в) як мотиваційні орієнтири в комплексах провини й сорому (і це далеко не вичерпний перелік ролей цінностей).

Ці ролі у сучасній постмодерністській культурі називаються перформативними, тобто це такі ролі, які «залежно від ситуації й точки зору можуть безпосередньо бути (хоч і таке визначення могло б бути проблематичним) морально привабливими, морально непривабливими або деякою комбінацією цих двох варіантів», «цінності можуть мати різний онтологічний статус залежно від контексту [136]. В контексті нашого дослідження перформативність вживається у гадамерівському варіанті: «перформативність – виконання норми відповідності думки і дії, норми чинного мислення та осмисленої дії. Перформативний текст – це повернення до нормальності від ненормальної «перезбудженності свідомості», властивої Новому часу (хоча і відбувається це повернення часто в тому ж збудженому стані, але інакше ми не можемо)» [49, с. 41].

Вітчизняний філософ права К. Горобець у своїй праці «Аксіосфера права» класифікує аксіологічні теорії і напрями, відомі філософській і філософсько-правовій думці. Зокрема, йдеться про:

1) об'єктивістську традицію розуміння цінностей, у якій чітко диференціюються теорії: а) об'єктивно-ідеалістичного світогляду, представленого платонівськими ейдосами або гегелівською абсолютною ідеєю; б) розгляд цінностей у соціокультурному контексті як певних «згустків» культури;

2) суб'єктивістські теорії цінностей;

3) феноменологічна теорія цінностей, прихильником якої є автор вказаної праці [53].

Варто також звернути увагу на статтю М. Серебра «Цінності в юридичній аксіології» (2015), назва якої досить некоректна. Якщо

враховувати, що аксіологія перекладається як наука про цінності, то повна назва статті повинна звучати так: «Цінності в юридичній науці (теорії) цінностей». Стаття приголомшує великою кількістю методологічних огріхів та свідчить про недостатньо високу філософську культуру автора [182]. У згадуваній нами публікації автор, попри заявлене розв'язання поставленого наукового завдання, як здійснення аналізу «визначень ключової для аксіології категорії «цінності» та виділення сфери саме юридичних цінностей, які є предметом юридичної аксіології», так і не зміг дати вичерпної відповіді на поставлені питання. Із тексту статті не зрозуміло, якими є специфічні риси юридичної аксіології та що собою представляють юридичні цінності [182].

Грунтовними доробками у сфері аксіології права є праці В. Нерсесянца, який відстоював ідею відособленого існування правових цінностей. На його думку, в межах права і держави не застосовуються загальні цінності філософсько-етичного порядку. Право і держава є контекстом для формування власних цінностей, які в подальшому знаходять застосування у різних сферах суспільного життя, зокрема «справедливість – категорія і характеристика правова, а не позаправова (моральна, релігійна тощо, більше того, лише право і є справедливим» [150, с. 28].

Визнаючи авторитет В. Нерсесянца у пострадянському правознавстві, все ж таки не можна погодитися з такою постановкою проблеми. По-перше, що розуміється під правом у цьому контексті. Йдеться про конкретний вид права чи про ідею права; по-друге, автор, визнаючи автономність правових цінностей, відриває право від однопорядкових соціальних феноменів та інших регулятивних механізмів соціуму; по-третє, з такої точки зору, право не є частиною культури. Пояснення такій позиції можна знайти, чітко зорієнтувавшись у сучасному стані суспільствознавства, яке з другої половини XIX століття переживає серйозну кризу, тому що декларативно всі суспільствознавчі дисципліни (до яких належить і правознавство) досліджують суспільство, але фактично кожна з них зайнята лише своїм

предметом, тобто виділяють лише один із аспектів соціального буття людини, і дуже часто не торкаються проблем суспільства й людини.

Не погоджується з позицією В. Нерсесянца в частині визнання автономності правових цінностей і Л. Сумарокова, на думку якої, основне неприйняття викликає теза В. Нерсесянца про абсолютний характер правових цінностей, який виявляється не лише у їх всезагальній обов'язковості та значимості, але їх автономності від інших сфер духовного життя суспільства. Авторка виокремлює п'ять пунктів уразливості в межах логіко-філософських вимірів ціннісно-правової теорії В. Нерсесянца:

1. За своїм логічним статусом цінності є диспозитивною властивістю конкретного відношення, а це означає, що цінність є завжди властивістю відношення, а не речі; відношення завжди ситуативне – воно включене до конкретної ситуації, яка є мінливою, а тому залежить від неї.

2. Сучасна філософія визнає взаємодію і взаємозалежність однопорядкових явищ. Право є однією зі складових соціальної системи. Неврахування діалектичних взаємозв'язків права та інших явищ соціально-духовного життя суспільства призводить до збіднення правової аксіології як розділу філософсько-правового знання. Говорити сьогодні про автономні правові цінності як такі, що притаманні людству, можна лише за умови, що людство пододало локально-культурні розбіжності та прийняло універсальну систему правових цінностей.

3. Правові цінності є розвитком і конкретизацією принципу справедливості, який сьогодні має статус соціокультурного принципу. У межах правової аксіології це означає, що принцип справедливості набуває власної специфічної форми і здійснює регуляцію співвідношення прав та обов'язків суб'єктів права. Сумніви викликає і визнання особливої ролі формальної рівності в праві. «Те чи інше співвідношення рівності і нерівності, свободи та її обмежень (несвободи) завжди підпорядковане не тільки раціонально знайденої мірі, але і почуттю справедливості як невід'ємної частини духовного буття як особистості, так і суспільства. Саме з

усвідомлення цього почуття виросло право як таке» [191]. Слід зазначити, що вітчизняне правознавство на сучасному етапі розвитку характеризується поживанням інтересу до питань правових цінностей на рівні дисертаційних досліджень. Актуальними питання правових цінностей та їх аспектів існування, реалізації, підтримки та формування є у сфері філософії права та теорії права.

Помітною серед дисертаційних досліджень є робота К. Жебровської «Правові цінності у взаємодії правових систем» (2017). Основним завданням, яке ставить перед собою автор, є дослідження правових цінностей у контексті взаємодії правових систем, але при цьому вона торкається питань природи, змісту та специфіки правових цінностей. На наш погляд, авторові вдалося уникнути позитивістського трактування природи правових цінностей, до того ж у тексті яскраво прослідковується інтегральний підхід до вирішення поставленої проблеми, тобто маємо справу із виходом за межі суто теоретико-правового підходу. Звертає на себе увагу перший розділ, у якому яскраво представлене філософське та філософсько-правове бачення проблеми. Йдеться про правові цінності як різновид соціальних феноменів і показано, що «по-перше, правові цінності – це феномен, який постійно розвивається. Вони взаємопов'язані з принципами права, правосвідомістю, правотворчістю, правореалізацією; по-друге, це – конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми» [78, с. 6].

К. Жебровська також відстоює ідею соціокультурної детермінації правових цінностей, що є також показником подолання теоретико-правовими дослідженнями своєї капсульності: «Кожен історичний період характеризується наявністю певної системи правових цінностей. У цій системі фіксуються поняття і категорії, визначені й визнані конкретним суспільством на конкретному історичному етапі розвитку» [78].

1.2 Методологія філософсько-правового дослідження правових цінностей

Попри те, що ми продовжуємо жити в декартівських координатах культури, сучасність переглянула класичне (картезіанське) розуміння вчення про методи й методології, які були орієнтирами в наукових пошуках впродовж декількох століть. Для сучасної науки характерним є нове трактування сучасності як феномена. Сьогодні сучасність трактується не скільки як історична епоха, скільки досягнення найбільш передової частини людства, які можуть претендувати на універсальну значимість, ґрунтуючись на досягненнях модерну, який стверджує абсолютну цінність автономного творчого суб'єкта. Такими координатами сучасності є: раціональність, яка спрямована на технічний і науковий прогрес; свобода у використанні власного розуму; незалежність від релігійної віри та авторитетів, а також думки більшості. Такий підхід у трактуванні сучасності розриває локалізаційні межі культур, оскільки фактично сучасність існує, насамперед, у свідомості людей, в способі їхнього життя та думок, в ціннісних настановах (в «постматеріальних цінностях нової епохи»), а не в географічному середовищі. Сучасність має вигляд пунктирної лінії, окремих явищ прориву до принципово нового сприйняття себе і світу, а не форму континууму, загальних умов людської діяльності. Сучасність є тим, що перебуває в процесі становлення і принципово не визначене, а пошуки вектора і форм цього руху поряд з імперативом «бути сучасним» стає викликом для суб'єкта, його соціальним і пізнавальним компетенціям, а також його освітнім навичкам, вмінню орієнтуватися в складному світі відмінностей і нелінійних залежностей. Бути сучасним в такому сенсі – це означає не лише бачити сучасність, але і жити сучасністю та приймати її виклики.

Для сучасної методології соціальних наук характерним є орієнтування на картину соціальної реальності. Європейська наука до ХХ століття апелювала до віри в непорушні пізнавальні стандарти, які пізніше

продемонстрували власну залежність від самого процесу пізнання, від розвитку суб'єкта, що пізнає, і від типу об'єктів, які пізнаються, оскільки ХХ століття, на відмінну від попередніх, засадами методології визнало соціально-історичні, людські, особистісні, культурні виміри, а це потребувало принципово іншого філософського осмислення.

Сучасна методологія «виявила свою умовність» і тому сьогодні «методологічна робота філософії не обмежується аналізом пізнання, вона розглядає схеми діяльності, створювані людьми для поновлення й відтворення соціального буття» [61, с. 554]. До особливостей сучасної методології варто також віднести і перегляд класичної схеми пізнавального процесу, яка окреслювалася протиставлення «суб'єкт» пізнання.

Класична інтерпретація суб'єктно-об'єктної взаємодії у сфері пізнання зводилася до протиставлення «суб'єкта пізнання» як суто пізнавальної здатності (у знятому вигляді, без урахування індивідуальних рис конкретного суб'єкта) та «об'єкта пізнання» як такого явища буття, яке імпліцитно містить істину. Як зауважують В. Романовська і П. Жданов, з позицій некласичної раціональності, змінюється спосіб сприйняття суб'єктом правових явищ, які його оточують. Саме суб'єкт визнається визначальним фактором формування картини правової реальності. Це, своєю чергою, призводить до багатомірності та багаторівневості правової реальності, оскільки легітимними стають декілька точок відліку. Вказані вчені диференціюють класичну і некласичну парадигми у правознавстві відповідно до заданого в них розуміння співвідношення приватне/загальне в юридичній сфері, апелюючи до наявних розробок у цій сфері питань холистських та атомістичних методологічних настанов. Останній характерний для класичної парадигми і постає в правовому вимірі у формі «проблеми індивідуального вибору передзаданих нормативних значень» (З. Денікіна). У координатах некласичного праворозуміння цей же атомізм проголошується і визнається пріоритетною методологічною стратегією, яка є фактором і процесом особистої самоідентифікації, які результують в особливу онтологічну й

ціннісну систему відліку. Холізм у класичній парадигмі означає детермінованість частини цілим, а у некласичній – він пов'язується із обґрунтуванням легітимності загальнозначимих норм, що робить актуальною проблему самовизначення особистості в ціннісній сфері [178].

Сьогодні ми все більше орієнтуємося на нові ідеали науковості, які вимагають відмову від безпристрасності в науковому пізнанні, пропонують замість еталонів об'єктивності – ціннісний підхід, допускають існування плюралізм істин, які виявляються в багатоманітності теорій, концепцій тощо. До того ж наукове пізнання, його організація та результати відчутно детермінуються з наявною картиною світу, в нашому випадку картина світу конкретизується правовою картиною світу. Остання є різновидом гуманітарних картин світу, яка відображає «реальний процес і результат відтворення, усвідомлення і розуміння людиною своєї життєдіяльності та діяльності як космічної, фізико-хімічної, біологічної і соціальної істоти» [56, с. 11].

Д. Хижняк виокремлює два види правових картин світу:

1) загальна правова картина світу (формується із чинних національних правових систем);

2) національна правова картина – специфічно національна система права конкретної держави [217].

Переконані, що така класифікація правових картин не є достатньою. Якщо продовжувати думку Д. Хижняка, то з позитивістських позицій, коректно говорити про історичну картину світу. У філософсько-правових координатах за критерій виділення типів правових картин світу можна визначити панівну ідеологічну настанову. Відповідно, міфологічна картина права; релігійна картина права; наукова картина права тощо. Сучасна зміна в методологічних засадах наукового пошуку пов'язана зі зміною наукового ідеалу, під яким розуміється сукупність цінностей і норм, відповідно до яких організоване наукове дослідження і наукове знання. Звичайно ж, що науковий ідеал детермінується конкретним соціокультурним контекстом, а

також конвенційно встановленим розумінням природи науки. «Систему ідеалів і норм дослідження можна розглянути як своєрідну «сітку методу», яку наука «закидає в світ» з тим, щоб «витягнути» з нього певні типи об'єктів. Ця «сітка» детермінована двояким чином: з одного боку, соціокультурними факторами, світоглядними настановами, які домінують в культурі тієї чи іншої історичної епохи, а з іншого – характером об'єктів, які досліджуються. Тому зі зміною ідеалів і норм відкривається можливість пізнання нових типів об'єктів» [232, с. 90].

Актуальний, для конкретного історичного періоду, ідеал науковості залежить від того, яка наука визнається спільнотою вчених в якості еталону. Історія європейської науки знає три наукові ідеали: математичний, фізичний і гуманітарний. Наше дослідження виконане в мейстрімі гуманітарного ідеалу науковості. На відміну від двох попередніх ідеалів науковості, сучасний не претендує на статус взірця для усіх наук: «швидше, поява нового типу наукового дослідження свідчить про розширення меж науки. В. Медведєв називає гуманітарний ідеал науковості ідеалом постнекласичної раціональності, для якого характерними є принципи соціокультурної обумовленості пізнання, ціннісного опосередкування усіх пізнавальних практик, наявності метатеоретичної (суб'єктної) складової в структурі наукового знання, що породжує та вимагає визнання множинності методологічно припустимих точок зору – теоретичного та методологічного плюралізму. Якщо математичний та фізичний ідеали науковості були взірцями об'єктивістського трактування пізнання і знання, то гуманітарний – визнає пріоритетність людського виміру вказаних феноменів [143].

Обґрунтування ідеалу науковості починається з обґрунтування необхідності наук про дух (наук про життя, наук про культуру), які протистоять наукам про природу, – це розрізнення сформулював В. Дільтей в ХІХ столітті. Гуманітарні науки не заперечують досягнення експериментальної науки, але припускають, що в науці панує плюралізм, тому неможливо сформулювати однозначний ідеал науковості. Науки про

дух демонструють єдність методів (розуміння, що протистоїть природничому поясненню) і цілей (пізнання конкретного, історичного та унікального); отже, тільки для них може бути сформульований ідеал науковості, а саме нероздільність суб'єкта та об'єкта пізнання (процес пізнання відбувається суб'єктом і спрямований на суб'єкт), неоднорідність дійсності і неможливість виведення загальних законів» [31].

Попри те, що правові феномени вивчаються багатьма науками, ще й сьогодні залишаються не з'ясовані моменти, які роблять їх невичерпними для пізнання. Для сучасного вітчизняного правознавства до сьогодні проблематичними залишаються видові відмінності між теорією держави і права та філософією права. Хоча є низка авторів, які досить тонко відзначили та вловили специфіку кожної з наук.

На думку А. Сурилова, «критерієм розмежування філософії права та юридичного пізнання є не об'єкт, а рівень пізнання державно-правових явищ» [192, с. 134]. Схожої думки дотримується і Ж.-Л. Бержель, для якого демаркаційна лінія між загальнотеоретичним і філософським знанням про право пролягає через розмежування суцього і належного, тобто теорія права переймається «тим, що є», тоді як філософія права – «тим, як має бути» [22, с. 18–19]. Основний акцент у дослідженні феномену правових цінностей в межах цієї роботи полягає саме у філософсько-правовому «прочитанні» заявленої проблематики.

Щодо сучасного філософсько-правового знання, то воно є міждисциплінарним, що зумовлює його специфіку. «Міждисциплінарні взаємодії ... на сучасному етапі стають усе більш значущим чинником зростання наукового знання. Нові результати породжуються завдяки трансляції концептуальних засобів і методів з однієї дисципліни в іншу. Низка перспективних напрямів у науці виникла якраз за рахунок такого роду міждисциплінарної трансляції (біохімія, біофізика, кібернетика, синергетика) ... «Парадигмальні щеплення» можуть відкривати нове поле наукових проблем, і потім виявити нові явища і закони, які до цього ще не потрапляли

в сферу наукового пошуку. Прикладами тут можуть слугувати формування біохімії і біофізики, застосування кібернетичних методів у біології, використання уявлень і методів синергетики в природних і соціально-гуманітарних науках» [188, с. 56, 60].

Також варто мати на увазі, що ця робота є філософсько-правовою, тобто вона виконана в межах гуманітарного знання. На відміну від природничого знання, яке, за своїми завданнями, препарує об'єкт дослідження (в процесі опредметнення знання), гуманітарне знання, за своєю суттю, не може позбутися людської сутності (а відтак, правові цінності є антропологічно забарвленими). Тому філософія права як вид гуманітарного знання має такі характеристики:

- вона є людиноорієнтованою;
- формою реалізації філософсько-правового знання є діалог, тому що «гуманітарне знання – знання принципово діалогічне. Оскільки діалог здійснюється між людьми, між свідомостями, то тут на перший план виходить ступінь розуміння іншого, готовність до такого розуміння і готовність до відкриття самого себе до розуміння іншим» [145];
- філософсько-правове знання націлене на досягнення смислів, які закладені в самому об'єкті дослідження через мову конкретної культури [145].

Окрім того, філософія права є такою наукою, яка відтворює «домінуючі сенси культури», а відтак є одним із інструментів збереження культурних традицій. Основні функції філософії права сьогодні ми можемо доповнити і функцією забезпечення культурної стабільності.

Особливістю сучасних філософсько-правових і теоретико-правових праць є усвідомлення кризової ситуації у правознавстві. Про це свого часу писав Дж. Берман у передмові до своєї «Західної традиції права»: «Думка, що західна традиція права в ХХ столітті переживає кризу, рівної якій ще не було, ніяк не можна науково довести. Це інтуїтивне відчуття. Я можу тільки

засвідчити, що я відчуваю, що людина Заходу знаходиться в гущі безпрецедентної кризи правових цінностей і правової думки» [23, с. 13].

Отже, визначимося, що є методологія і методи в межах цього дослідження, оскільки філософія права є міждисциплінарною галуззю наукового знання, яка об'єднує накопичений пізнавальний матеріал юриспруденції та філософії. Тому під філософсько-правовою методологією дослідження специфіки бінарного характеру правових цінностей ми будемо розуміти систематизовану сукупність рефлексивно-пізнавальних засобів, яка дозволяє досліджувати правові цінності в усій їх багатоманітності.

На думку Ю. Тихонравова, філософія права як ... інтегрована наука має багату історію, розпочату німецьким юристом Г. Гуго і німецьким філософом Г. Гегелем, і займає чільне місце в сучасній правовій системі. Філософія права покликана виконати низку істотних методологічних завдань у контексті міждисциплінарних зв'язків юриспруденції з філософією і цілим комплексом гуманітарних наук. Суттєве значення має змістовна характеристика філософії права щодо модернізаційних процесів, які відбуваються в сучасному праві, його осмислення й освоєння в понятійному аспекті мовою конкретної науки, в руслі її методології, гносеології та аксіології. Отже, філософія права – продукт філософії, загальної теорії права і всього комплексу юридичних наук. Її призначення полягає в тому, щоб озброїти усі галузеві юридичні науки методологічним інструментарієм [199, с. 37].

Правова реальність як мега-об'єкт філософсько-правового дослідження має темпорально-просторові характеристики, а також представляє собою органічну єдність суб'єктивного та об'єктивного начал. Таке розуміння філософсько-правової методології в сучасних світоглядних вимірах і координатах наукового дискурсу дозволяє трактувати її як незамкнену множину таких засобів, що робить її плюралістичною. Філософсько-правова методологія має яскраво виражений раціоналістичний характер, вона спирається на логіку доказової аргументації, характеризується аналітичною

природою і спрямована на виявлення найбільш загальних, універсальних характеристик права і правової реальності. Більше того, сучасна філософія права підкреслює свій тісний зв'язок з іншими науками, що переконливо доводить В. Вовк: «Особливістю сучасної гуманітаристики є використання надбань різних наук для найбільш ефективного вивчення об'єкта наукової зацікавленості. Наукова глобалізація та транскордонність, які виявляються у вільному переміщенні термінів і понять, методів і методик з однієї науки в іншу, вже стали звичним явищем. Одна із найбільш консервативних та кон'юктурних наук – правознавство – не є винятком із правил: серед вітчизняних правознавців намітилась тенденція виходу за «високий тин» – вони звертаються до досягнень інших гуманітарних наук і не намагаються збудувати власний анклав» [39, с. 188].

Сьогодні в українському філософсько-правовому просторі з'явилися праці, в яких використовуються надбання природничих і точних наук, а також їх методи. При цьому варто усвідомлювати, що «... головна відмінність їх (гуманітарних і природничих наук – *автор*) у тому, що у фізико-біологічному світі регулятивами є постійні стійкі величини (константи) – швидкість світла, коефіцієнт гравітації тощо, завдяки яким відтворюється цей світ таким, яким він є. У соціальному світі цю роль виконує культура як кумулятивна система соціальної пам'яті. Тут також є відтворення, але немає констант, подібних фізичним і біологічним. У соціогуманітарній науці немає заборон, які характерні для природознавства (наприклад, розробки, несумісні з законом збереження енергії), але в ній є свої «вічні двигуни» («зрівнювальна справедливість», «демократія як диктатура більшості» тощо) [228, с. 95]. Філософія права використовує такі методи наукового пізнання, які дозволяють досягати поставлених наукових завдань.

Філософсько-правова методологія сьогодні як сукупність пізнавальних засобів правової реальності, на вибір дослідника, може бути як ієрархічно-вертикальною (що передбачає розмежування методів за їх загальністю у

вигляді піраміди, на вершині якої стоять філософські методи, і що відповідає усталеним поглядам в межах вітчизняного правознавства) або горизонтальною (усі методи «рівноправні й рівнопорядкові», вони розташовуються на одній площині). Прикладом другої наукової позиції є думка академіка М. Костицького, суть якої полягає в тому, що «коли йдеться про методологію в юридичній науці, то необхідно відмовитися від ієрархій методологій, що визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології потрібно «розташувати» по горизонталі, й використовувати їх може вчений за власним вибором. Це може бути юснатуралістична, позитивістська, діалектична, синергетична чи інша методологія. Необов'язково зашорювати себе методологією, можна використовувати методи з різних методологій (у розумних, звичайно, межах), тобто методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів. Методологія як учення необхідна, насамперед, ученому для розвитку наукового світогляду, який не обов'язково має бути «правовірним» діалектиком, юснатуралістом, позитивістом, синергетиком та ін.» [102, с. 10]. Але незалежно від обраного типу методологій, сукупність і види методів є відносно кінцевою системою елементів, які можна умовно представити такими групами.

Перша група – філософські методи і підходи. У суспільних і гуманітарних науках ці методи та підходи мають статус дослідницьких засобів, які задають стратегії розвитку наук, актуальні поля дослідження, фокуси категоріальних систем, ціннісні основи, а також формують основні ідеї, що розкривають сутність тих чи інших явищ. У нашому випадку вони фіксують ідеологію науки як системи ідеалів і принципів наукового пізнання права та формулюють граничні методичні норми науки, що виражаються в світоглядних постулатах, картинах світу та універсальних категоріях. Найбільш вживаними в сучасних філософсько-правових дослідженнях є такі підходи – соціокультурний, культурологічний, системний, антропологічний,

аксіологічний та інші; методи – діалектичний, метафізичний, феноменологічний, герменевтичний, екстрополяції та ін.

Друга група – загальнонаукові методи є такими методами, які набули свого чіткого визнання в ХХ столітті в зв'язку з появою так званих метанаукових сфер дослідження (зокрема, загальна теорія систем, теорія моделювання, загальна теорія діяльності тощо). Як зазначає В. Дубовицький, завдяки цим дослідницьким засобам юриспруденція і правознавство зіставляють себе із сучасним станом наукового мислення (чому сприяють способи формалізації, моделювання тощо). «Таким чином, цей рівень методів і відповідних їм операцій і процедур, притаманних науковому мисленню загалом, і виражає його загальну природу і специфіку. Водночас розглянуті методи можуть бути не тільки як загальними принципами і правилами наукової діяльності, але і звичайними дослідними формами, які наповнюються в процесі пізнання конкретним юридичним змістом» [73]. Цю групу складають такі методи, які представляють принципи, форми і процедури дослідження, які використовуються абсолютною більшістю наук (також і філософією права). До вказаної групи потрібно віднести методи теоретичного аналізу (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, аналогію, моделювання, індукцію, дедукцію, опису та ін.). На відміну від філософських методів, які використовуються на всіх стадіях дослідження і визначають його «ідеологію», загальнонаукові методи мають локальне призначення (в межах окремої архітектонічної складової конкретного дослідження, оскільки їх сфера окреслюється вирішенням певних пізнавальних завдань). Зокрема, в нашій роботі використання описового методу виправдане в підрозділі 1.1; метод моделювання застосовується в усіх розділах, окрім першого, тощо. Використання цієї групи методів у філософії права та правознавстві сприяє їх інтеграції в сучасне наукове середовище, оскільки методи цієї групи притаманні науковому мисленню загалом і демонструють його загальну специфіку та природу.

Третя група – спеціальні методи. До цієї групи методів ми відносимо ті, які «працюють» у сфері правознавства та юриспруденції для дослідження правових і політико-правових явищ. Найбільш відомими методами цієї групи є метод вироблення правових рішень, методи інтерпретації правових норм, формально-правовий метод, порівняльно-правовий. Для поставлених наукових завдань у цьому дослідженні знайшли застосування історико-правовий та порівняльно-правовий методи. Особливістю низки юридичних текстів є те, що в них вживається поняття «правовий метод», що пояснюється авторитетністю австрійського правознавця Г. Кельзена. Саме завдяки його доробкам в царині «чистого правознавства» юристи орієнтуються на «суто правовий метод». Здебільшого таке переконання у сфері правової методології є не зовсім коректним уявленням, яке є результатом «того, що догматичний і нормативний метод є надбанням суто юридичної науки, а пізніше поширилися на інші науки.

Щодо конкретно-наукових методів, то філософія права немає власних приватно-наукових методів, на відміну від інших наук.

Перед вітчизняним правознавством, з методологічного погляду, постало ще одне серйозне питання: в наукових публікаціях часто змішуються поняття «методологія» і «метод», що є некоректним, оскільки ці поняття мають різне змістовне наповнення. Наприклад, «таким чином, метод теорії держави і права – система прийомів і способів, що використовуються для пізнання предмета науки, розкриття закономірностей функціонування і розвитку держави і права» [173, с. 25]. Інколи метод правознавства загалом визначається «як історично сформована система філософських, загальнонаукових і власне юридичних засобів правопізнання», який є «основою методу будь-якого юридичного дослідження» [193, с. 50]. Таке змішування понять можна пояснити існуванням впродовж тривалого часу методологічного монополізму, який абсолютизував діалектичний метод як «абсолютно універсальний принцип пізнання», і, відповідно, прагненням «зберегти звичну і як таку, що багато чого пояснює, марксистську парадигму

тлумачення правової реальності» [69, с. 16]. Описана ситуація є серйозною проблемою вітчизняної гуманітарної науки. Як зазначає В. Вовк, строгість використання понять і термінів у межах конкретного наукового дослідження є підтвердженням наукової етичності та рівня наукової культури автора [44]. Особливої ваги дотримання строгості у використанні понять набуває в контексті філософії права, адже, «коли увага філософа зосереджується на, здавалося б, загальноживаному слові, воно починає рухатися, поки не переплавляється в думку, яка вимагає від читача повтору мисленевої праці, що була здійснена автором. Не весь словник проходить через таке переосмислення, але до свого лексичного арсеналу не можна підходити без крайньої уваги. Філософ стежить за найменшим відхиленням від правильного розуміння «своїх» слів, забраковує всі зусилля інтерпретатора за промах у трактуванні хоча б відтінку, як математик забраковує весь ланцюг формул через єдину помилку, якою б незначною вона не була» [25].

Звернемося до конкретних методологічних підходів і наукових методів, які уможливають досягнення заявленої мети в межах цієї роботи. До методологічних підходів, які знайшли застосування в межах цієї роботи, ми віднесемо *системний, аксіологічний, феноменологічний, антропологічний та соціокультурний*. Уточнення потребує і поняття «підхід». Надалі ми будемо опиратися на розуміння методологічного підходу, розробленого А. Фальковським: «Підходом у методології юриспруденції можна вважати загальну спрямованість дослідження, обумовлену певною фундаментальною ідеєю, крізь яку проходить процес осягнення права. Вибір підходу визначає відбір методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної ціннісної ідеї» [205].

Застосування сьогодні системного підходу в царині гуманітарних наук, до яких належить і філософія права, здавалося б, є доведеним фактом. Але виникає низка моментів, які потребують уточнення. Про особливості системного підходу у сфері вітчизняної гуманітаристики заговорили, починаючи з 70-х років минулого століття. У цей період гостро постала

проблема вивчення складних соціальних і гуманітарних об'єктів і, як результат, з'явилися праці І. Блауберга, Е. Юдина [36], М. Кагана [89], М. Коськова [103], О. Манохи [138]. На нашу думку, найбільш прийнятним трактуванням суті системного підходу в контексті гуманітарних наук є позиція М. Коськова, який пропонує визнати складну структуру (багатомірність) об'єкта дослідження: «Об'єкт дослідження в цьому випадку виступає на різних рівнях: предметний світ загалом як сукупний продукт осмисленого формування природного матеріалу – мегаоб'єкт, одинична річ – мініоб'єкт і спектр перехідних форм, різні за масштабом фрагменти предметного середовища – медіоб'єкти. У реальному житті людина має справу зі всілякими медіоб'єктами, які існують *in medias res* (в самій суті справи), але теоретичний розгляд доцільно починати з полярних станів, взятих в «аналітично чистому вигляді» [103, с. 65]. Наведена точка зору щодо суті системного підходу є подальшою розробкою ідей І. Блауберга, який був переконаний у тому, що «основною заслугою системного підходу є те, що він дає можливість зберегти та розвинути принцип цілісності у вивченні того чи іншого предмета дослідження, охопити не тільки основні, а й усі супровідні явища і, таким чином, встановити та проаналізувати в сукупності цілісний процес виникнення та розвитку відповідного предмета, встановити його основні зв'язки, зони впливу. Саме зазначений підхід відповідає завданням реалізації в житті суті діалектичного закону про взаємозв'язок явищ і предметів у природі та суспільстві, їх взаємообумовленість. Принцип цілісного підходу в науці став популярним на рубежі XIX–XX століть, коли виник науковий напрям – органіцизм» [26, с. 15].

У структурі системного підходу можна виокремити два аспекти – пізнавальний і конструктивний. Пізнавальний аспект передбачає опис, а конструктивний – має місце під час створення та конструювання систем. У процесі своєї реалізації пізнавальний аспект системного підходу результує у виявленні та описі виявів елементів системи, а також їх внутрішньої структури та взаємозв'язків. У процесі проектування системи послідовно

виконується алгоритм дій – від проблемної ситуації до мети, потім до функцій, структури і зовнішніх умов [82].

Таким чином, «системний підхід є таким аспектом дослідження, який передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного та багатоякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють його відносно незмінну структуру та забезпечують цілісність [198, с. 14–15]. Водночас варто мати на увазі, що системний підхід є нейтральним за своєю природою, що робить його універсальним пізнавальним засобом у всіх сферах наукового знання (від атомної фізики до культурології). Його нейтральність дозволяє віднайти та взяти за основу ті елементи, взаємозв'язок яких і уможлиблює існування об'єкта дослідження (живий організм – система взаємопов'язаних елементів, суспільство – система інших взаємопов'язаних елементів тощо).

Системний підхід до правових цінностей дозволив виявляти зв'язки цих цінностей із цінностями інших сфер людського буття, віднайти їх місце в ідеологічній та світоглядній системі як суспільства, так і окремої людини, а також здійснити всебічний аналіз об'єкта наукової зацікавленості, архітектонічні елементи якого представляють єдність та взаємозв'язки. Свого часу Д. Керімов стверджував, що «системний підхід у дослідженні складних динамічних цілісностей дозволяє виявити внутрішній механізм не лише дії окремих її компонентів, але і взаємодію на різних рівнях. Тим самим відкривається можливість виявлення субстанційно-змістовної та організаційної «багатошаровості» систем, глибокого діалектичного зв'язку і взаємозалежності субстанційно-змістовних частин, структур і функціонування явищ буття складних цілісних організмів» [93, с. 54]. Прикладами ефективного застосування системного підходу в сучасних вітчизняних філософсько-правових дослідженнях потрібно вважати наукові доробки О. Манохи, А. Троцької, О. Кошової.

Проведення дослідження правових цінностей у межах сучасних методологічних орієнтирів було б неповним без застосування

феноменологічного підходу. В основі феноменологічного підходу у дослідженні правових явищ лежать ідеї Е. Гуссерля. 1970-ті роки стали своєрідним відродженням феноменологічних ідей у пізнанні права, а знаковими працями того часу є доробки Г. Коінга і Х. Хубмана, в яких право розглядається в координатах концепції абсолютних цінностей М. Шелера. Феноменологічний підхід став однією зі спроб обґрунтування загальнозначимих цінностей права в контексті широкомасштабної світоглядної і правової криз першої чверті ХХ століття. Найбільш ґрунтовним є феноменологічний підхід, розроблений М. Алексєєвим, який був рішучим противником раціоналістичного підходу до визначення права, а тому центральним моментом його дослідження є аналіз акта, в межах якого суб'єкт сприймає цінності. До принципів моментів феноменологічного підходу варто віднести настанову щодо подолання притаманного класичній науці протиставлення суб'єкта та об'єкта пізнання. Феноменологічний підхід, таким чином, відображає «зацікавлене відношення» суб'єкта до об'єкта пізнання та ототожнення цього суб'єкта з конкретною ціннісною системою. А цінності, маючи характер первинних «якісних даностей» (які не можна логічно вивести), даються в безпосередньому спогляданні [3, с. 54]. Підсумком, яким є узагальнення досвіду феноменологічного трактування правових цінностей, може бути те, що останні визнаються невід'ємною складовою життєвого світу людини. А суспільство трактується як сконструйований світ сенсів. Тому застосування феноменологічного підходу в нашій роботі виправдане тим, що відбувається експлікація загальнофілософського феноменологічного підходу до філософсько-правової проблематики; дозволяє відстоювати точку зору щодо права як системи взаємопов'язаних усіх форм життєдіяльності людини й суспільства, «брати до уваги не абстрактний суб'єкт права, а конкретні форми реалізації правосуб'єктності, виявляти в схемах реалізації нормативності даності культури і соціального досвіду» [162].

Феноменологічний підхід у правознавстві також визначає низку методологічних процедур, які використовуються автором для досягнення поставленої наукової мети, – це редукція, дескрипція (для фіксації основоположних, тих що не лежать на поверхні якостей та ознак правових цінностей, а також у процесі звертання до конкретних явищ правового життя) та інтерпретація.

Антропологічний підхід сьогодні є генеральним у всій гуманітаристиці, підтвердженням чого є і активізація правових досліджень в антропологічному руслі. Особливого значення та специфічного трактування цей підхід набуває у філософсько-правових дослідженнях, оскільки людина є причиною та умовою самого права і правових цінностей, зокрема: «У широкому сенсі до антропологічного аналізу ми відносимо всі прийоми дослідження правової реальності, правової науки і правових текстів, пов'язаних з використанням як критерію інтересів, цінностей і прав людини та її буття» [80]. Людиномірність права виявляється в реальних правовідносинах, уявленнях про належне і суще в праві, відображенні чинного законодавства в ідеальних образах тощо. Головним суб'єктом правових відносин у всіх правових системах є людина, а це означає, що її соціальне і правове буття повинно враховуватися в процесі досліджень як самої правової реальності, так і окремих її явищ. В. Ляшенко пов'язує застосування і поширення антропологічного підходу у правознавстві із кризою європейського права ХХ століття, «яка виражається в абстрактності та формальності правових норм, у «винесенні» суб'єкта права «за дужки», у подальшій регламентації та деталізації правових вимог, які в кінцевому підсумку не охоплюють усе розмаїття людського життя і створюють необхідність внесення до них життєвих компонентів» [133, с. 27–28].

Також, на нашу думку, антропологічний підхід у сучасних правознавчих розвідках можливий у межах «людиноцентристського» виміру права, який породжує нову форму правової реальності. Л. Честнов пропонує таку архітектуру правової реальності:

1. Кожне правове явище наявне у трьох основних формах – масова поведінка, знакова форма й ментальний образ.

2. Правове явище є результатом усієї попередньої практики – поведінкою, яка масово повторюється, зафіксованим знаком, загальноприйнятим ментальним образом.

3. Правове явище не може бути даністю, об'єктивною сутністю; це явище є соціальним конструктом, який обумовлюється та обмежується хабітулізацією [20] попередніх практик.

4. Правове явище ніколи не буває завершеним (постійно перебуває в процесі трансформації).

5. Правове явище завжди ситуативне, релятивне й контекстуальне (залежить від соціокультурного та історичного контексту, тобто його зміст визначається його зв'язками з іншими соціальними явищами і суспільством) [225].

Для нашого дослідження характерним є не просто антропологічна спрямованість, а культурно-правовий її різновид. У фокус культурно-правової антропології потрапляє конкретна людина, яка живе в конкретній культурі і яка є носієм цієї культури (правової в тому числі). У вітчизняній філософії права ініціатором проведення культурно-правових досліджень стала В. Вовк, яка на прикладі римського права довела, що кожна правова система і правова культура презентується окремим представником цієї культури [38]. Важливим також є визнання культури системою цінностей, які приймаються і підтримуються членами суспільства; норм, якими вони керуються; сукупністю матеріальних артефактів, створених людьми. Але при цьому культура є і способом, і технологією діяльності, який характеризує соціальну групу, епоху, суспільство. Тому поняття «культура» є збірним поняттям для позначення символічних, набутих, небіологічних актів функціонування людського суспільства, яке включає мову, звичаї та умовності (угоди, домовленості), завдяки яким людська поведінка може відрізнитися від поведінки інших приматів» [160]. Культурно-правова

антропологія працює з культурними особливостями та взірцями, які створюють поведінкову одноманітність. Проблема правових цінностей невіддільна від людини як творця і носія цих цінностей, про що, власне, і зауважує В. Бачинін: «щодо права аксіологічний підхід передбачає пошук відповідей на питання про те, яке місце людина відводить праву й ієрархії значимих цінностей, який ціннісний зміст норм і законів права, які із цінностей права повинні займати в системі права пріоритетне становище» [18, с. 178].

Ціннісний підхід у межах цього дослідження дозволяє виокремити в правовій культурі ті позитивні «даності», які сприяють духовному розвитку і вдосконаленню особистості й суспільства. Він концентрує увагу на виявленні цінностей не тільки як абстракцій, закріплених культурою, але як результату і процесу індивідуально-особистісної рефлексії та оцінки буття, а також як артефактів. «Аксіологічний підхід у праві постає як настанова розглядати права з позицій визнання його соціальної та особистісної цінності, як прийняття за робочу гіпотезу наявності цінностей права та правових цінностей. Антропологічний підхід у праві в цьому плані є спеціальним різновидом аксіологічного підходу, оскільки вимагає розглядати правові явища з позицій визнання основоположної цінності людини» [80]. Особливу увагу до аксіологічного підходу у правознавстві А. Кучук пов'язує з розривом марксистсько-ленінської парадигми. У системі координат радянського правознавства право поставало «набором прескрептивних текстів», а також одним із засобів виправдання безкарного застосування державного примусу через інститути легального насильства. Тому у вказаний період розвитку вітчизняного правознавства аксіологічний підхід був неможливий, «адже право не було цінністю, права не розглядались як іманентна складова людини, мова йшла, передусім, про їх негативність і перепону на шляху до становлення суспільної общини і відповідно комунізму» [117].

Сучасні філософсько-правові розвідки все активніше застосовують семіотичний підхід, що для вітчизняного правового знання сьогодні є майже революційним досягненням. Семіотика як наука сформувалася на початку ХХ століття, а її фундаторами були американський філософ Ч. Пірс і швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр. Право сьогодні поряд з іншими культурними феноменами визнається знаковою системою, а відтак на вітчизняних просторах формується семіотика права. Найбільш вагомими розробками проблем права із семіотичних позицій є праці О. Балинської, В. Вовк, О. Мережка. При цьому вітчизняні мислителі виходять за межі вузького трактування семіотики права як напряму, який досліджує право через мову як знакову систему («семіотика права – напрям наукових досліджень, який займається вивченням та аналізом того, як влаштовані юридичні тексти і як змінюється їх зміст у різних контекстах, тобто в центрі уваги семіотики права знаходяться терміни (слова і словосполучення) – ключові значимі елементи юридичних текстів. У процесі наукового викладу (письмового чи усного) терміни, поєднуючись із загальнонауковими і повсякденними словами, сприяють утворенню зв'язного тексту, який якраз і вважається юридичним в силу включення в нього правових термінів») [217].

На нашу думку, таке розуміння семіотики права є занадто вузьким. Семіотика права для вітчизняних філософів права – це наука про право як знаково-символічну систему, а також про правові знаки й символи. У новітній історії української філософії права помітною є праця О. Балинської «Семіотика права», в якій: 1) право інтерпретується як система специфічних функціонально зорієнтованих знаків, кодів, символів тощо; 2) продемонстровано прикладний аспект застосування семіотичного підходу у праві; 3) надано характеристику *homo semioticus* як знакової одиниці правової дійсності [9]. О. Мережка відстоює ідею права як органічного поєднання п'яти «світів права», одним з яких є юридичний текст. В. Вовк у своїх працях на прикладі римського права продемонструвала, що знаково-

символічна природа права виходить за межі суто «мовного питання» і коріниться в тих явищах, які належать до так званої повсякденності [40–42].

Застосування методу моделювання в контексті цього дослідження обумовлено складністю та багатогранністю об'єкта. Як зазначає Є. Салигін, «проблема моделювання належить до недостатньо досліджених в праві. Можна сказати, що вона є *terra incognita* для юристів, особливо для теоретиків права, оскільки виходить за межі звичного вузьконормативного, догматичного розуміння права і вимагає володіння широким набором пізнавальних засобів – від соціолого-економічних і культурологічних теорій, які пояснюють поведінку людини, до математики, яка використовується в процесі створення математичних моделей» [179]. Значного поширення наукові дослідження у сфері моделювання набувають у другій половині ХХ століття, що пояснюється низкою чинників: інтенсифікація теоретичних розробок і зростання їх кількості; поява та швидкий розвиток нових наукових напрямів (кібернетика, теорія систем тощо); підвищення ролі статистичних даних; тотальність комп'ютерних технологій та ін. Метод моделювання у філософсько-правових дослідженнях може поставати у двох формах:

1) кожне філософсько-правове дослідження опирається на історико-філософсько-правову рефлексію конкретної наукової проблеми. А тому аналіз філософсько-правових поглядів уже є створенням мисленнєвої конструкції (інтерпретація, розуміння конкретної теорії чи концепції не є самою концепцією (теорією));

2) «метод моделювання у філософсько-правових дослідженнях виявляється і в побудові моделі бажаного політико-правового явища або означення шляхів удосконалення вже наявного явища такого порядку». Метод моделювання в цьому дослідженні дозволяє конкретизувати сутність правових цінностей та відрізнити їх від інших соціальних цінностей. При цьому зберігає свою актуальність визнання певної універсальної моделі ціннісно-правової системи, не заперечуючи її постійної мінливості.

Порівняльно-правовий метод передбачає дослідження правових явищ на різних етапах розвитку як самого явища, так і в контексті етапів розвитку культури, а також для виявлення загальних закономірностей розвитку правових явищ в різних суспільствах.

Для дослідження соціальних феноменів сьогодні цілком коректно застосовувати феноменологічний метод, різновидом якого є «метод розуміння» В. Дільтея. В. Дільтей виокремив основні історичні форми культури: мистецтво, релігія, філософія (до цього шеругу можна віднести і право), наділивши їх статусом виявлення та усвідомлення життєвої стихії, яка лише завдяки людському духові здатна набути форми «об'єктивного духу». Мислитель робить акцент на цілісності культурних процесів як на їх найважливішій ознаці, а це, своєю чергою, породжує особливості методу їх пізнання. Дільтеївський «метод розуміння» засновується на аналізі культурних текстів і має на меті поєднати емоційну та інтелектуальні сторони їх пізнання. Цінність розробленого В. Дільтеєм методу для нашого дослідження полягає в тому, що відповідно до нього цінності розглядаються фактично безвідносно до морально-етичного їх трактування з точки зору цивілізації Заходу. Він вважав, що цінності не можуть бути витлумачені за принципом «краще або гірше» – між ними немає субординації, будь-яка ціннісна вибірковість в історії виступає як рівноправна. Оцінка міфологем кожної культури можлива тільки зсередини цієї культури, шляхом вживляння в її душевно-духовне життя розуміння особливої ролі, яку відіграли прийняті цією культурою цінності.

Для уточнення основних понять цього дослідження варто застосовувати формально-логічний метод. Завдяки цьому методу відбувається уточнення змісту окремих наукових понять, які є важливими для нашого дослідження. На сьогодні уточнення потребують поняття «правові цінності» та «юридичні цінності».

Для методології сучасного правознавства нетиповим є широке застосування методу екстраполяції. Термін «екстраполяція» вживається у

двох значеннях: широкому – метод наукового дослідження, суть якого полягає в поширенні й використанні висновків, які були зроблені в процесі дослідження частини об'єктивної реальності, на іншу (екстраполяція (логічна екстраполяція) – логіко-гносеологічний прийом або метод, суть якого полягає в перенесенні знань про досліджену сферу реальності на іншу сферу, яка є ще не досліджена або в силу будь-яких причин недоступна досліднику); вузькому – визначення за низкою функцій інших її значень поза цим рядом. Для правової науки важливою є екстраполяція саме в широкому сенсі слова, оскільки її застосування дозволяє одержувати правове та теоретико-правове знання шляхом застосування надійних аналогій та поширення знань з інших галузей наукового знання на правове. Свого часу Я. Магазинер написав працю під назвою «Загальна теорія права на основі радянського законодавства», в якій загальнотеоретичні висновки в цьому випадку зроблені на основі дослідження одного об'єкта – радянського законодавства [134]. Щодо філософсько-правового знання, то його природа не лише дозволяє, але й потребує екстраполяції знань з інших галузей знання, свідченням чого можуть бути тісні методологічні та інформаційні зв'язки філософії права з культурологією, соціальною психологією, соціологією, лінгвістикою, кібернетикою, синергетикою тощо. Прикладами вдалого застосування екстраполяції у межах сучасного філософсько-правового знання є дослідження О. Балинської, А.-Н. Тарнавської. Саме завдяки використанню методу екстраполяції в межах філософії права відбувається розширення поняттєвого апарату, конкретизація загальнофілософських та культурологічних положень в предметній сфері права. Дослідження правових цінностей буде ефективним завдяки застосуванню методу екстраполяції в таких напрямках:

- 1) розмежування явищ правові цінності та правові ціннісні установки;
- 2) використання значного наукового матеріалу щодо цінностей, який має місце у філософії і культурології.

Також прикладом використання методу екстрополяції в межах нашого дослідження є застосування загальнофілософського вчення про цінності, зокрема в частині трьох взаємопов'язаних аспектів у процесі розгляду правових цінностей:

– історико-антропологічний аспект забезпечує людину життєвими орієнтирами через систему цінностей. У нашому випадку правові цінності є орієнтирами в межах правової реальності;

– відповідно до соціолого-культурного аспекту кожна культура має притаманний лише їй набір правових цінностей. Особливістю цього аспекту є те, що кожна культура має власне змістовне наповнення правових цінностей, оскільки маємо справу з конкретною правовою картиною світу, через призму якої і відбувається сприйняття правової реальності. Саме з такого погляду, правові цінності в конкретній правовій картині світу представлені ціннісними орієнтаціями, цінностями-нормами і цінностями-ідеалами. На індивідуальному рівні правові цінності є однією зі складових картини світу особистості (пронизуючи її світосприйняття, світовідчуття і світогляд). Правові цінності є умовою та результатом формування правової картини світу;

– для філософсько-культурологічного аспекту характерним є визнання того, що цінності виникають і функціонують в межах конкретних соціокультурних систем. Тобто щодо нашого дослідження правові цінності є соціокультурнообумовленими, а це передбачає звертання до історико-антропологічних і соціолого-культурологічних досліджень. Безумовно, функціонування цінностей можливе завдяки існуванню їх носія, яким є людина та всі її колективно-групові утворення. Таким чином, цінності потребують міждисциплінарного дослідження [132].

Чільне місце в методології гуманітарних досліджень посідають принципи пізнання, які є висхідними положеннями теорії методу. Принципи вимагають від суб'єкта пізнання здійснення конкретних дій. У нашій роботі мають місце як класичні, так і некласичні принципи пізнання. Зокрема:

- 1) принцип раціоналізму, тобто визнання розуму основним пізнавальним інструментом;
- 2) принцип детермінізму вимагає визнання причинно-наслідкових зв'язків щодо правових явищ;
- 3) принцип об'єктивної істини, тобто визнання можливості пізнання правового явища таким, яким воно є насправді;
- 4) принцип історизму, який полягає у визнанні того, що право і правові явища є історичними феноменами, вони існують у часі.

Щодо некласичних принципів, то найбільш коректним в контексті нашої роботи є такі:

1) принцип доповнюваності, який був сформульований Н. Бором і став революційним у системі наукового знання, вийшовши за межі фізики. «Принцип доповнюваності Бора – це вдала спроба примирити недоліки стійкої системи понять з прогресом наших знань про світ. Цей принцип розширив можливості нашого мислення, пояснивши, що в атомній фізиці міняються не лише поняття, але і сама постановка питання про сутність фізичних явищ» [180]. Досить детально роль принципу доповнюваності у філософії права досліджувала Ю. Гальонкіна, яка вважає, що завдяки застосуванню вказаного принципу «будь-яке складне явище може бути повно описано при застосуванні не менш ніж двох взаємовиключних понять або конструктів, що легалізує співіснування взаємосуперечливих наукових моделей як умова більш об'ємного знання. Саме орієнтація на принцип доповнюваності в гуманітарних дослідженнях дозволяє всебічно та ефективно досліджувати соціальні феномени за допомогою так званих «природничих методів» [51];

2) у межах нашої роботи застосування принципу методологічного плюралізму трактується відповідно до позиції А. Уймова, який розглядає його як ситуацію, коли на основі одного концепту можна побудувати декілька систем. Сьогодні наявний «плюралізм підходів є втіленням постнекласичного етапу розвитку методології юриспруденції, відображенням

поліморфізму правового пізнання та гносеологічної ситуації в праводержавознавстві загалом. Саме введення в систему методології юриспруденції поняття підходу ампліцитно орієнтує на ціннісне ставлення до права та правових явищ. У постнекласичній методології юриспруденції найбільший запит мають підходи, що у своїй основі мають ціннісну складову, певне ціннісне «ядро», фундаментальну ціннісну ідею, що детермінує стратегію дослідження» [205]. Значну увагу принципу плюралізму у правознавстві, зокрема у дослідженні правових цінностей, приділяє і вітчизняна вчена К. Жебровська, яка вважає, що «більш повноцінне дослідження правових цінностей має будуватися на принципові плюралізму методології. Це дозволить здійснити повноцінний аналіз правових цінностей, а також вивести закономірності, які присутні у сучасних правових системах. Плюралістичність підходів до розуміння правових цінностей матиме місце і в подальшому, що продиктовано різними правовими традиціями, і що тільки постійне удосконалення теоретичної та методологічної основ правових цінностей сприятиме найбільш якісному та ефективному діалогу правових систем» [78, с. 66]. З принципом методологічного плюралізму в правознавстві тісно пов'язана проблема його деідеологізації: «Однією з найважливіших проблем методології правової теорії є деідеологізація. Сучасність – це епоха ідеологічної кризи. Кризовий стан правової науки в цілому відображає втрату методологічних орієнтирів, і певною мірою зумовлений цим чинником. Одна з істотних особливостей сучасного етапу розвитку вітчизняного правознавства визначається його рухом шляхом від моністичної методології до філософсько-методологічного плюралізму, який у рамках юридичної науки трактується не тільки як множинність засобів пізнання, а й актуалізація різних гносеологічних настанов» [28].

1.3 Основні поняття дослідження в мейнстрімі сучасних правознавчих розвідок

Поняття «цінність» сьогодні входить у термінологічний словник багатьох гуманітарних і соціальних наук. Також це поняття широко використовується в інших сферах духовного й повсякденного життя: «У поняття «цінність» не вкладається суворо однозначний сенс: воно вживається як синонім безлічі інших (наприклад, як синонім понять «гідність», «заслуга», «користь», «благо», «вартість» тощо). У низці європейських мов поняття «цінність» і «вартість» є ідентичними, в силу чого вони не розмежовуються і вживаються як такі в політичній економії (німецьке «Wert», англійське «value», французьке «valeur», іспанське «valor») [76].

Цінності як явище нагадують щось неловиме, але відчутне для всіх. Ця неловимість є найскладнішою проблемою не лише для аксіологів, але і для філософів і культурологів, може бути пояснена складністю і багаторівневістю самих цінностей. Цінності є складовою всіх видів соціокультурних відносин. Тому вони «суб'єктивно усвідомлюються й переживаються як складові норм, цілей та ідеалів, які, своєю чергою, через свідомість і духовно-емоційний стан людей і соціальних спільнот надають зворотний вплив на індивідуальне і суспільне життя» [45]. Тому в основу дефініції цінності лягає та чи інша її властивість, яка в подальшому видається за специфіку цінності загалом. Найбільш вживаними сьогодні ціннісними поняттями є поняття добра, свободи, справедливості, миру тощо. Ці поняття є міжсуб'єктивними за своєю природою, оскільки виражають відношення духовно-ціннісного рівня між людьми, а останні є самоцінними суб'єктами (в діапазоні від особистості до будь-якої соціальної спільноти, суспільства зокрема) [45]. Про цінності як базову категорію культури говорить і Е. Шейн, який відзначає, що під час аналізу причин поведінки тих чи інших суб'єктів у межах тієї чи іншої культури ми передусім шукаємо цінності, якими вони керуються. У разі ж, якщо цінності не піддаються явному визначенню, ми

звертаємося до артефактів культури. Але ці артефакти в результаті виявляються плодом цінностей, які лежать в їх основі [255].

Для досягнення сформульованих пізнавальних завдань ми повинні визначитися із змістовним наповненням основних категорій дослідження. Зокрема, зосередимо свою увагу на таких категоріях, як: «ціннісні орієнтації», «цінності права» та «правові цінності». Щодо правових цінностей, то в подальшому (у розділах 2 і 3) йтиметься про «правові цінності-цілі» і «правові цінності-засоби».

Термін «ціннісні орієнтації» вперше був використаний польським вченим Ф. Знанецьким і американським соціологом У. Томасом у їх спільній праці, присвяченій дослідженню повсякденного життя польських селян, які емігрували в США, для характеристики ціннісних орієнтацій у позитивістському дусі – як «будь-який предмет, що володіє змістом, який піддається визначенню, і має значення для членів будь-якої соціальної групи» [19, с. 144]. Варто підкреслити, що правові цінності є підвидом соціальних цінностей, а тому вони мають усі видові ознаки останніх. Таким чином, маючи справу із ціннісними орієнтаціями та соціальними цінностями (моральними, правовими, політичними тощо), ми повинні чітко визначити їх змістовну специфічність та особливості функціонального призначення в суспільстві й житті окремої людини. «Ціннісні орієнтації» пов'язані зі свідомою життєдіяльністю особистості, оскільки визначають і детермінують її поведінку в соціумі. Іншими словами, ціннісні орієнтації є особистісною системою цінностей, яка визначає поведінку конкретної особи та презентує шерг її світоглядних принципів, найголовнішим серед яких є сенс життя. Ціннісні орієнтації мають свою ієрархію. До того ж вони можуть цілеспрямовано формуватися зацікавленими силами на індивідуальному та груповому рівні засобами психологічного впливу та маніпуляції, яскравим прикладом чого є механізм роботи «Вікна Овертона». «Вікно Овертона» передбачає наявність у суспільстві для кожної ідеї або проблеми так званого вікна можливостей (можливе – це те, що може/не може стати дійсністю).

Конкретна ідея або проблема, існуючи в межах такого «вікна», не може відкрито обговорюватися або пропагуватися. Не ідея рухається, а вікно пересувають таким чином, щоб змінити діапазон можливостей – від стадії неможливого і немислимого до прийняттого; від того, що не сприймається і відчужується до загальноприйнятого, бажаного, та навіть, до закріплення на законодавчому рівні. Й. Овертон розкрив механізм дії «вікна» на прикладі легалізації ідеї гомосексуальних шлюбів у Європі. На нашу думку, з явищем та поняттям «правові установки» мають працювати психологи.

Юристи не квапилися вводити в орбіту своїх досліджень поняття «цінності» (попри те, що представники інших гуманітарних наук почали активно його використовувати з кінця XIX століття), і лише з другої половини XX століття варто говорити про виникнення інтересу до цієї проблеми та фокусування уваги правознавців на правових цінностях. У вітчизняному контексті замовчування проблем правової аксіології можна пояснити декількома причинами. По-перше, аксіологія в межах наукової монопартійності науки проголошувалася як суто західне явище, а тому псевдонаукове як продукт ідеалістичних спекуляцій. По-друге, радянське духовне життя мала одновекторність своїх ціннісних настанов, які були ідеологічно забарвленими: «за радянських часів у юриспруденції спеціально про правові цінності не говорилося, так як існував набір хрестоматійних цінностей соціалістичного суспільства, сформульованих у моральному кодексі будівників комунізму. У пострадянський період ситуація кардинально змінилася» [167, с. 26].

На сьогодні в науковій літературі немає єдиного поняття «правові цінності», яке б за замовчуванням працювало в усіх теоретичних правових побудовах. На пострадянському просторі найбільш відомими є такі дефініції правових цінностей: «форми позитивного відношення до правової системи суспільства, які переживаються людьми і визначаються культурою, які обумовлюють вибір поведінки, що відповідає цій системі, юридичну оцінку подій, і які є принципами регенерації правового життя» [8], «конкретні

соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них належать такі: конкретне вираження власної цінності права в практичному житті людей – безпека людини в конфліктних ситуаціях, визначеність і гарантованість прав, забезпечення істини, правди під час вирішення юридичних питань; об'єктивно необхідного правотворчого процесу, правового законодавства, форм його вираження, систематизації і реалізації відповідно до засад законності та правопорядку» [3]; «правові цінності – це, по-перше, досягнення юридичної науки, що безперервно розвивається, як передумови формування на основі пізнаних принципів права, стійкої прогресивної правосвідомості, об'єктивно необхідного правотворчого процесу, правового законодавства, форм його вираження, систематизації і реалізації відповідно до засад законності та правопорядку; і по-друге, конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них належать: конкретне вираження власної цінності права в практичному житті людей – безпека людини в конфліктних ситуаціях, визначеність і гарантованість прав, забезпечення істини, правди під час вирішення юридичних питань; фундаментальні, природжені права людини, основоположні демократичні правові принципи; особливі правові засоби та юридичні механізми (все те, що називається юридичним інструментарієм), що забезпечують цінність права, гарантованість прав, інститути, які виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання тощо» [32].

Питання цінностей у праві є, передусім, проблемою відношень між правовою системою і конкретним культурним середовищем. Саме тому експонента досліджень права та правових явищ з аксіологічних позицій зростає в кризові періоди розвитку суспільства (коли маємо яскраво виражені протиріччя між правовою традицією і новою мовою культури, яка народжується та формується). Зміна світоглядних парадигм тягне за собою неготовність юридичної науки сприйняти нову реальність у силу відсутності готових методологічних формул. Щоразу в контексті цих кризових періодів юридична наука у різних формах ставить питання про відношення

особистості до права і до правових цінностей, прикладом чого є ситуація у правознавстві початку ХХ століття. Вітчизняні правознавці першої половини ХХ століття шукали порятунку в аналізі суб'єктивного акта, в якому індивід здатний сприймати правові цінності. Така позиція суттєво відрізнялася від модерністських настанов, в межах яких принципи права і правові цінності сприймалися суб'єктом як набір незмінних істин. Саме з початку ХХ століття намітився перехід проблеми правових цінностей в антропологічну площину [178]. Цікавою є позиція щодо кризи правознавства і дослідження правових цінностей П. Новгородцева, який не лише сформулював питання: «Що таке криза сучасної правосвідомості: повна руйнація старих начал чи їх необхідна видозміна?», але і дав на нього відповідь: «Основні начала – ті, в ім'я яких раніше здійснювався рух вперед, поняття особистості, принципи рівності і свободи, – залишилися в силі», а потерпіли крах «ті прості й гармонійні схеми, в яких полум'яна уява оптимістичного віку хотіла бачити вирішення суспільних протиріч» [152, с. 251].

Проблема правових цінностей, незважаючи на тривалість наукового опрацювання, і сьогодні залишається актуальною. Ознайомлення з філософсько-правовими та теоретико-правовими працями дозволяє дійти висновку про те, що маємо справу з розмаїттям підходів до розуміння поняття «правові цінності». І хоча проблема правових цінностей стала актуальною для гуманітаристики ще в 60-ті роки ХХ століття, ще й сьогодні немає єдиновиробленої методології дослідження правових цінностей та не досягнуто консенсусу щодо змістовного наповнення поняття «правова цінність». У межах пострадянського правознавства можна виокремити декілька напрямів розуміння правових цінностей:

1. Правові цінності у працях А. Бабенко, Ю. Демидова розглядаються як переконання та інтереси суб'єктів правовідносин, більше того А. Бабенко вказує на функціональність правових цінностей: «Усі правові цінності наділені примиряючою силою для різних соціальних

прошарків, груп і навіть країн», бо «вони відіграють впорядковуючу, стабілізуючу роль в розвитку людського суспільства» [7, с. 4].

2. П. Рабінович трактує правові цінності як засіб задоволення потреб суб'єктів, що цілком виправдано в межах відстоюваного ним потребового підходу у праві.

3. Правові цінності визнаються потенційною функцією, і така позиція представлена працями В. Баранова, І. Петрухіна.

4. Правові цінності є духовним або матеріальним явищем, основне призначення якого полягає у задоволенні потреб (В. Кудрявцев, Ф. Фаткуллін, А. Черданцев, Л. Чулюкин).

5. Правові цінності є різновидом явищ соціальної реальності, результатом взаємодії цієї реальності та інтересів суб'єкта (Л. Мамут).

6. З позицій посткласичної методології, правові цінності трактуються як базовий системотворчий елемент сенсу права та об'єкт юридичного смислотворення (Ю. Гаврилова, І. Чеснов) [184].

7. Правові цінності – це цінності, «які уособлені правом повністю або частково» (В. Графський) [60, с. 69].

8. Для М. Балаянца правовими цінностями є те, що можна визначити як «форми позитивного відношення до правової системи суспільства, які переживаються людьми і визначаються культурою, котрі обумовлюють вибір поведінки, що відповідає цій системі, юридичну оцінку подій, і які є принципами регенерації правового життя» [8]. Надалі вказаний автор визнає за правовими цінностями їх особливу роль у соціальному житті, в якому через складний механізм мотивації обумовлюється правомірна поведінка, формуються загальні правові оцінки усіх явищ правового життя і людини [8].

9. Сучасний правознавець С. Алексєєв вважає, що правові цінності – це «конкретні соціально-правові явища, правові засоби і механізми. До них належать: конкретне вираження власної цінності права у практичному житті людей – безпека людини в конфліктних ситуаціях, визначеність і

гарантованість прав, забезпечення істини, правди під час вирішення юридичних питань; фундаментальні природні права людини, основоположні демократичні правові принципи; особливі правові засоби та юридичні механізми (все те, що називається юридичним інструментарієм), що забезпечують цінність права, гарантованість прав, інститути, які виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання тощо» [183, с. 7]. На нашу думку, з філософсько-правової точки зору, правовими цінностями не можуть бути юридичні механізми, оскільки вони, за своєю сутністю і функціональним призначенням, можуть бути явищами неправа. Загалом позиція С. Алексєєва є близькою до позитивістського трактування правових явищ [3].

10. На думку А. Скоробагатова, правовою цінністю може бути таке духовне утворення, яке визначає мету та орієнтири людини або соціальної групи і, яке здійснює правову ідентифікацію суб'єкта. Суб'єкт, який спрямований на досягнення позитивної мети, що відповідає уявленням спільноти про правильну поведінку, з якою він себе ідентифікує, знаходить втілення у формі стійких мотивів, які визначають його оцінку правової ситуації і правових дій (при цьому, такі оцінки стосуються як власне суб'єкта, так і оточуючих). Ця позитивна мета є результатом соціального та індивідуального досвіду, завдяки яким суб'єкт може освоювати і засвоювати цінності, норми і зразки поведінки, які мають позитивне спрямування [184].

Це розмаїття можна пояснити методологічними настановами дослідників, прихильністю та адаптивністю окремого науковця конкретним типом праворозуміння, колом наукових інтересів тощо. Спільним моментом у таких дослідженнях є те, що автори не ставлять на меті з'ясувати сутнісні підвалини та природу цих цінностей, не цікавляться конкретним соціокультурним контекстом їх виникнення та функціонування, а здебільшого обходяться описом цього виду цінностей та їх фіксації у нормативних документах при цьому, в теоретико-правових працях не відбувається диференціація правових та юридичних цінностей, що є

наслідком сильної позитивістської традиції у сучасному вітчизняному правознавстві.

Щодо правових цінностей, то сьогодні у вітчизняному науковому полі наявна велика кількість праць як монографічного, так і статейного формату, які безпосередньо або дотично торкаються цих питань. Однак, ці праці нерівноцінні за своїм змістовним наповненням, а інколи містять спекулятивні положення. У 2014 році була опублікована стаття Х. Соломчак «Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності». Авторка прагнула довести, що правові цінності як різновид соціальних детермінують позитивну правову відповідальність окремої людини, а як «ідеальні детермінанти» пропонується визнавати свободу, рівність і справедливість (але при цьому не зрозуміло, в якості чого розглядаються свобода, рівність і справедливість – ідей, цінностей чи явищ?) [185].

Ознайомлення з філософсько-правовою та теоретико-правовою літературою свідчить про те, що поняття «правова цінність» не має єдиного змісту. Проблема визначення поняття «правова цінність» є актуальною для сучасної української науки, оскільки саме правові цінності здатні упорядкувати нинішню політико-правову реальність. «Цінності – це особлива система координат, яка створена самою людиною у процесі її буття і в рамках якої людина живе, діє, сприймає і розуміє правовий світ, який її оточує. Можна вважати, що якими цінностями людина вибудує та оформить контури свого правового простору, таким і буде її правове буття» [48].

Сьогодні термінологічна дискусія про «правові цінності» й «цінності права» уже не є актуальною, так само як і з'ясування статусу філософії права (філософська чи юридична це наука). Як зауважує Ю. Гаврилова, дискусії і дебати щодо «правових цінностей» і «цінності права» можуть мати місце на початкових етапах вивчення феномена, а сьогодні вони втратили свою актуальність, оскільки більшість учених часто ототожнюють їх, виходячи із визнання права на різних рівнях його теоретичного і практичного дослідження:

- на абстрактно-загальному рівні визнається цінність самого права як соціального регулятора;
- конкретно-загальний рівень вивчення права – це царина окремих складових права – норми права, правосуддя тощо;
- одинично-практичний рівень передбачає дослідження права через конкретні соціальні явища, які у їх взаємодії з правовою сферою набувають якості «правової цінності»: «справедливість взагалі та в праві, свобода загалом і правова свобода, філософські та юридичні поняття рівності, демократії, безпеки та інших об'єктів» [48].

Таким чином, маємо справу із дзеркальним прочитанням ієрархії правових цінностей: цінності свободи, справедливості й рівності зводяться до рівня одинично-конкретних явищ. Ми не можемо погодитися з такою точкою зору, але визнаємо її право на існування як авторської позиції.

Позиція щодо правових цінностей як таких цінностей, що закріплені у праві, є вразливою. Ця вразливість визначається тим, що сьогодні під правом, за замовчуванням, розуміється позитивне право і норми чинного законодавства. Визнання правових цінностей як таких цінностей, що закріплюються правом, означає те, що ці цінності значною мірою залежать від волі законодавства, є результатом свідомої діяльності невеликої групи людей, залежать від конкретного соціально-політичного й культурного контексту, а відтак мінливі. На це вказують і автори аналітичного огляду «Цінності об'єднаної Європи» (2013): «Разом з тим потрібно відрізнити цінності від інститутів і правових норм. Цінності є глибинними смисложиттєвими орієнтаціями індивіда або груп людей, вони визначають цілі життя та переконання, можуть втілюватися в соціально-політичні рухи та інститути. Наприклад, фундаментальні права і свободи людини були втілені в конституціях європейських країн, в системі поділу законодавчої, судової та виконавчої влади, в таких демократичних інститутах як свобода слова, організацій, вільних, таємних і прозорих виборів. Тобто інституалізація цінностей означає створення правових механізмів реалізації

цінностей, а також установ, насамперед – органів влади, відповідальних за реалізацію та дотримання прав і свобод людини» [222].

У найбільш загальному вигляді під цінностями розуміють певні духовні та матеріальні об'єкти, що володіють позитивною або негативною значущістю. Варто зазначити, що в питанні правових цінностей таке визначення варто звзунити до об'єктів, які володіють позитивною значущістю. Так, явища і феномени з негативною значущістю в правовому полі набувають статусу антицінностей (наприклад, злочинність) або ціннісних деформацій (приміром, правовий нігілізм)».

Правові цінності формуються:

– у процесі правового виховання через знайомство та досягнення конкретної правової культури (формування системи знань про правові феномени, яка допомагає орієнтуватися у правовій дійсності);

– засвоєння наявної системи правових цінностей, притаманних саме цій правовій культурі (сприяє можливості процесів асиміляції до конкретної правової культури: в цьому випадку, за змістом цей процес не відрізняється від сприйняття системи релігійних чи моральних норм. У кінцевому результаті маємо основу для чіткої диференціації «свій» – «чужий»);

– інтеріоризація правової культури і правових цінностей в особистісну структуру (пов'язується з формуванням власної ієрархії правових цінностей) [106];

– у процесі правової соціологізації індивіда, яка визначає його правову самоідентифікацію та його правову ідентичність (орієнтована на конкретну систему правових цінностей і традицій [154, с. 42].

Визнаючи важливість власне психологічного дослідження формування і функціонування правових цінностей як на індивідуальному, так і колективному рівні, ми все ж таки обмежимося лише згадкою про нього і зосередимося на філософсько-правових аспектах правових цінностей та правової аксіології як розділу філософії права, яка вивчає право як цінність та цінності у праві. До того ж ми будемо розглядати правові цінності в

контексті сучасного європейського культурного простору, що обумовлюється низкою об'єктивних причин, найголовнішими серед яких є:

– «реабілітація» цінності окремої людини та людської особистості, причиною чого стало усвідомлення людської неповторності й кінечності (звичайно ж, що в цьому яскраво виявляється вплив християнської культури, яка впродовж тривалого часу була визначальною для самоідентифікації європейця як носія і репрезентанта специфічного комплексу цінних орієнтацій);

– явища глобалізації та стандартизації, які мають «європейський» характер. Вказані процеси набули сучасного вигляду та побутують у нас з другої половини ХХ століття, а також супроводжуються поширенням і нав'язуванням власне європейських цінностей, які проголошуються як взірцеві. Правові цінності в цих процесах відіграють особливу роль, оскільки «ХХІ століття – століття глобалізації, взаємодії правових систем сучасності. Глобалізація породила як проблеми і суперечності, так і надії на те, що універсальні правові цінності допоможуть вирішити всі труднощі в сфері діалогу правових систем» [78], але при цьому варто мати на увазі, що правові цінності як різновид духовних мають тривалий період формування, на відміну від швидких змін у матеріальній сфері: «розмови про глобалізацію та її вплив на культуру приводять теоретиків, дослідників і звичайних людей до уявлення, що культура швидко змінюється, а культурні групи стають менш диференційованими. Немає сумніву в тому, що зближення між країнами у стилі одягу, споживаних населенням продуктах, музичних смаках дійсно відбувається. Мандрівники знаходять блакитні джинси, гамбургери і рок-оркестри майже в кожній країні, яку відвідують. Чи можна вважати, що ці зміни відображають також орієнтації нормативних цінностей, які лежать в основі функціонування соціальних інститутів, які утворюють культурний процес, з якими рахуються люди? Вивчення окремих випадків, а також емпіричний аналіз базових цінностей дають нам уявлення про швидкість змін у культурних цінностях»;

– поява сучасного різновиду гуманізму, який одержав назву «новий гуманізм». Основною метою «нового гуманізму» є створення глобальної спільноти, в основі якої лежать загальнолюдські цінності, найголовнішою серед яких є інтелектуальний потенціал. Сьогодні ЮНЕСКО відстоює ідею «нового гуманізму» (яка, за своєю суттю, є феноменом європейської культури), в якому універсальність буде досягтися визнанням загальних цінностей під знаком культурного розмаїття. Новий гуманізм – «це програма захисту людини як людини, вона базується на науковій картині світу (науковому світогляді), загальноприйнятих моральних нормах і принципах етичного пізнання та зростання, на здоровому глузді й дослідницькому скептицизмі. Новий гуманізм усвідомлює помилки проєкту Просвітництва і робить ціннісним центром не розум, а людину в усьому розмаїтті її позитивних інтелектуальних та емоційних якостей. Він переносить центр тяжіння з проповіді – на методологію, з навіювання – на осмислення, з пропаганди – на вільний вибір загальнофілософських цінностей і програми самодетермінації, свободи і відповідальності за свої переконання» [113];

– усвідомлення науковою громадою неієвості традиційних регулятивних механізмів і потребою їх трансформації, модернізації та оновлення. У кінці 90-х років минулого століття вітчизняний філософ В. Ляшенко зауважувала, що «криза європейського права в ХХ столітті означає девальвацію правових цінностей, конкретизація яких відбувається у правових нормах. Втрата правовими нормами свого «престижу» означає сьогодні тотальну раціоналізацію індивідуальних, групових інтересів, а тому правові норми стають знаряддям у руках сильного. Тому сьогодні право та його норми немислимі без підтримки таких сил, як поліція, тюрма, а точніше – без насилля. Втративши моральну імперативність, правові норми втратили і регулюючу силу. Але груба фізична сила не може забезпечити дієвості права без підтримки ідеально-духовного компонента, яким є трансцендентна цінність. Паралельно з процесом індивідуалізації, процесом становлення особистості, відбувся і процес «деградації» моральних цінностей, тобто

трансформація трансцендентної, надлюдської цінності. Усунення ідеального розуміння божественного начала, «смерть» трансцендентної цінності, звільнення людини від моральних імперативів, від абсолютів, прагматизм, війна інтересів – ось чинники правової кризи. Розвінчування людини як вінця природи, недовіра до всемогутності розуму людини, согово-клітинкові уявлення про людину не залишають місця святості» [133, с. 20].

Криза ціннісних орієнтацій характеризується «відчуттям смисловтрати» не лише на індивідуальному рівні, але і на колективному. П. Гуревич пов'язує цей вид кризи з девальвуванням універсальних людських цінностей та орієнтацією окремої людини на задоволення власних потреб, у результаті чого одержує ціннісно-екзистенційний вакуум єдиним способом [63, с. 144–145].

Висновки до розділу 1

Огляд наявних за темою дослідження наукових праць дає підстави для висновку про те, що за суміжними науковими напрямками наявні глибинні наукові розробки щодо правових цінностей як соціальних, культурних, психологічних феноменів. Однак за наявності досить розробленої теоретичної бази філософсько-правовий аспект проблеми на сьогодні є недостатньо опрацьованим і зумовлює необхідність у теоретичному осмисленні в силу неоднозначності та багатогранності правових цінностей.

Аналіз джерельної бази дослідження засвідчив, що філософсько-правова рефлексія феномену правових цінностей повинна містити аналіз процесів генези ідеї цінності в європейській філософській та філософсько-правовій традиції.

Сучасні європейські світоглядні настанови суттєво вплинули на набір і зміст правових цінностей. До суттєвих змін у ціннісно-правовій системі варто віднести відмову від визнання тотальної позиції у суспільстві

досягнень науково-технічного прогресу, а відтак реабілітацію гуманітаристики; подолання тенденції відчуження людини від самої себе завдяки зміцненню курсу на дотримання фундаментальних людських цінностей.

Сучасна методологічна ситуація вимагає суттєвого розширення проблемного поля філософії права, і саме тому некоректним сьогодні є дослідження правових цінностей лише як позитивного правового явища, оскільки вони є соціокультурно детермінованими. Дослідження правових цінностей як багатоаспектного явища можливе в межах міждисциплінарного підходу. Сутність правових цінностей, їх формування та функціонування потребують від сучасного вітчизняного правознавства відходу від їх дослідження в межах моногалузевих досліджень.

РОЗДІЛ 2

ДУАЛЬНА ПРИРОДА ПРАВОВИХ ЦІННОСТЕЙ (ЦІННОСТІ-ІДЕАЛИ ТА ЦІННОСТІ-КОМПРОМІСИ)

2.1 Правові цінності-цілі та цінності-засоби

Сьогодні в аксіологічно-правовій літературі правові цінності розглядаються у трьох основних буттєвих формах:

Перша – це суспільні цінності та ідеали як продукт колективної свідомості та духовного виробництва представників конкретного суспільства;

Друга – предметно втілені цінності, через які правові ідеали як належне закріплюються в нормативних документах;

Третя форма – це особистісні цінності – індивідуальні уявлення людини про орієнтири у правовому житті [32]. Третя група правових цінностей не є предметом нашого наукового зацікавлення, оскільки її розробка тяжіє до предметної сфери психології.

Ідея розмежування правових цінностей на цінності-ідеали (цінності-цілі) і цінності-компроміси (цінності-засоби, юридичні або інструментальні цінності) не є новою для вітчизняної філософії права. Новизна в цьому питанні може бути в аспекті появи та функціонування нових правових цінностей, а також потреби у їх теоретичному осмисленні. Як зазначає О. Мартишин у «Проблемі цінностей в теорії держави і права», є два види правових цінностей – універсальні та прикладні [140]. Схожій позиції дотримується і В. Бачинін, який концентрує свою увагу на особливому статусі цінностей життя і культури, які нерозривно пов'язані з творчістю, істиною, красою, благом, що робить правосвідомість екзистенційно забарвленою. І, як результат, можливе виділення двох груп правових цінностей:

1. Цінності-ідеали¹, існування яких не є суто правовим, оскільки вони мають універсально-екзистенційний характер, повідомляючи людському життю піднесений соціокультурний сенс. Маючи опосередковане відношення до права, цінності цієї групи (життя, гідність, свобода) є цілями, заради яких право існує, а також охороняє їх наявними засобами.

2. Цінності-норми належності є власне правовими, що робить їх цінностями-засобами (в нашому випадку цінності-компроміси) інструментального характеру. Основне призначення цих норм полягає в оберіганні цінностей-цілей від соціогенного впливу. Тобто «Цінності-норми, або цінності-належності, позначають те, що продиктовано суспільною необхідністю, інтересами різномасштабних спільнот. Вони передбачають певні способи людської поведінки, які відповідають високим критеріям цивілізованості і культури» [18, с. 180].

В. Бачиніна, спираючись на філософські та культурологічні доробки, доходить висновку, що правові цінності-ідеали становлять дороговкази, орієнтири, до яких прагнуть люди, на відміну від норм права. Останні є лише дозволеними шляхами реалізації людської активності. Підкорення нормам, на його думку, відбувається з усвідомлення необхідності або страху. Цінності ж та слідування їм є внутрішньою потребою і є виявом свободи. Таким чином, норми є тим, що визначається як належне та обов'язкове, оскільки їх імперативність має категоричний характер, водночас цінності є не лише належним, але і бажаним, що зумовлює нову форму імперативності – притягування, закликання. На переконання В. Бачиніна, природа правових цінностей як цілей «свідомих зусиль соціальних суб'єктів примушує говорити не про аксіологію права, а про **теологічну** (від грец. talos – кінечна мета, завершення і logos – вчення) **аксіологію** права» [18].

І що головне, В. Бачинін відстоює ідею дуальності правових цінностей, оскільки вони завжди пов'язані з бажаним і суцим, а це, своєю чергою, є

¹ В. Бачинін називає такі цінності цінностями-сенсами.

«морально-правовою модифікацією загальнофілософських протиріч між можливим і дійсним» [18, с. 181].

Оскільки правові цінності-ідеали є конкретизацією загальнолюдських, універсальних цінностей у праві, то у межах нашої роботи універсальні цінності розглядаються як синонім цінності-цілі, а прикладні – як цінності-засоби або інструментальні цінності.

Універсальні цінності, тому і є універсальними, оскільки не можуть належати одній сфері духовного життя. Тобто універсальними цінностями є такі цінності, які виявляються у всіх сферах людського життя, а відтак мають світоглядний характер.

Таким чином, універсальні цінності – це цінності, в яких органічно поєднується моральний, релігійний, правовий і культурний аспекти. «До вічних цінностей можна віднести, мабуть, тільки справедливість (і близьку до неї чесноту), загальне благо (благополуччя як його варіант) і дуже тісно пов'язані порядок і безпеку. Проблема лише в тому, що в різні епохи і навіть в одну і ту ж епоху різними групами і людьми вони, як і більшість інших цінностей, розуміються по-різному» [140]. Універсальні цінності виявляються і конкретизуються в усіх сферах суспільного та особистого життя. Наявність цих універсальних цінностей у праві забезпечує ґрунт для правової регуляції, легітимацію саме цієї системи права в межах конкретного суспільства. З іншого боку, універсальні цінності визначають якість права та вказують на те, яким воно має бути. Такими універсальними цінностями є справедливість, свобода і рівність. Головною рисою таких у праві є те, що вони постають у вигляді ідеалу або мети, але при цьому не передбачають механізму здійснення своїх вимог. Саме про такі цінності і говорить Ш. Курильськи-Ожвен: «Правознавці не вигадують моделі поведінки, а запозичують їх із практичного життя і ціннісних орієнтацій соціального середовища, характерної для конкретної культури, в якій вони існують» [116]. До таких цінностей належать свобода, справедливість, рівність. Ці цінності здатні орієнтувати людську поведінку на досягнення

чітко визначених цілей, зразків поведінки і стандартів цієї поведінки. Важливим моментом є те, що спершу ці цінності не були «власне правовими», тобто притаманними лише праву як механізму соціальної регуляції, вони були цінностями тієї культури, в межах якої виникло право [175].

Щоб відповісти на поставлене питання, звернемося до філософських розвідок на цю тему. Універсальне – означає те, що є загальним та прийнятним для багатьох, те, що може бути застосоване для н-ної кількості типових ситуацій. Однією із предметних форм універсального є універсалії, але не в їх середньовічному значенні, а як системотворчі ідеально-духовні утворення, які акумулюють людський досвід. Система таких універсалій має чітку локалізованість у межах конкретного типу культури і відображає уявлення членів цього суспільства про соціальні відносини і про самого себе в цьому світі, прикладом чого є ґрунтовні дослідження ціннісного універсуму давніх римлян С. Утченка [203]. Як зауважує В. Стьопін, універсалії поширюються на всі сфери культури, виконуючи три важливі та взаємопов'язані функції:

1. Універсалії забезпечують структурування й сортування багатоманітного та історично мінливого соціального досвіду, утворюючи своєрідні змістовні кластери, завдяки чому здійснюється культурна спадковість.

2. Універсалії є базовою структурою людської свідомості, що визначає категоріальний склад свідомості в межах конкретного історичного періоду.

3. Завдяки взаємозв'язку універсалій створюється узагальнена картина людського світу – світогляд епохи. Світогляд епохи відображає загальне уявлення про світ і людину, породжує конкретну шкалу цінностей, яка є актуальною саме для цього типу культури, що означає й емоційне переживання людиною світу. «З цих позицій доцільно вважати наявність у кожному типі культур специфічного для неї категоріального складу

свідомості, який з'єднує у своєму змісті моменти абсолютного, неминущого (виражає глибинні інваріанти людського буття, його атрибути) і моменти відносного, історично мінливого (виражає особливості культури історично певного типу суспільства, властиві йому форми і способи спілкування і діяльності людей, збереження і передачі соціального досвіду, прийняту в ньому шкалу цінностей) [187].

Щодо прикладних правових цінностей, то вони існують в кожній сфері діяльності й конкретизують сферу «приватних» інтересів кожної з цих сфер, а також мають застосування до конкретних явищ. О. Мартишин доводить, що інструментальні цінності в державно-правовій сфері потрібно називати правовими або юридичними цінностями [140]. «Інструментальні ж цінності зображують уявлення про бажані методи досягнення термінальних цінностей (наприклад, цілеспрямованість, гуманність, сміливість), тобто «цінності-засоби» [107]. Інструментальні правові цінності підкріплюються механізмом здійснення вимог через функціонування державних органів, які мають повноваження застосовувати законний примус у формі санкцій. Аналіз норм сучасного чинного законодавства лише підтверджує висловлені нами зауваження.

Ці інструментальні цінності не є рівнозначними та не перебувають на одному рівні, вони мають власну ієрархію, проте не утворюють замкненої системи. Оскільки власне інструментальні правові цінності є мінливими та детерміновані конкретним соціокультурним контекстом, залежать від політичних і соціальних реалій, прикладом чого є наявність специфічної системи юридичних цінностей, залежно від культурних періодів розвитку людства. На прикладі генези юридичного права Західної Європи легко помітити відмінність прикладних інструментальних цінностей (на тлі кінцевого набору цінностей-цілей).

Таким чином, можна дійти певних висновків щодо ознак сучасних правових цінностей-засобів. У цьому питанні ми будемо солідарні з

Ю. Ветютневим, який стверджує, що правові цінності є типовими соціальними перевагами, які мають офіційне нормативне визнання й захист:

1. Мають формальний характер та офіційно закріплені в нормативних документах, а також охороняються владою.

2. Право має справу з поведінковою сферою людини, тому правові цінності-засоби повинні виявлятися в конкретних предметних формах.

3. Правові цінності-засоби є нормативно значимими, а тому мають узагальнений, опосередкований і типовий характер [35, с. 28, 29].

Це надзвичайно актуально для періоду панування позитивного (юридичного) права. Держава і права є найбільш загальними правовими цінностями, хоча сьогодні все частіше звучить думка про державу не як про цінність, а як про різновид міфу: «Серед правових міфів, які використовуються сучасною державою, – міфи про державу як про гарант фундаментальних цінностей суспільства, хранителів права, захисника традицій, про кодекси й закони, як основи права, постійність і стійкість яких покликані підтверджувати, що майбутнє повинне будуватися за моделлю теперішнього» [200, с. 86].

Крім держави і права, є й спеціальні правові цінності, що забезпечують певні окремі аспекти держави і права: рівність, права людини, демократизм, законність, презумпція невинуватості тощо. Вони є правовою формою таких універсальних цінностей як свобода, рівність тощо [140]. Якщо говорити про універсальні правові цінності, зокрема про свободу, справедливість і рівність, то вони є найбільш загальними ідеями, які мають статус орієнтиру та об'єкта постійного прагнення їх досягнення, але в силу високого ступеня узагальнення їх неможливо втілити в реальному житті. З таких позицій, свобода, рівність і справедливість розглядаються у філософських системах Платона і Канта. Ідея-ідеал Платона є мета-раціональною конструкцією і не залежить від вольових впливів людей, вона є прикладом для наслідування й стимулом для вдосконалення. На думку В. Ляшенка, «суспільні ідеї-ідеали у Платона виконують роль критеріїв оцінки людини на соціальну зрілість і

ступінь справжньої розумності. Власне буттєвість ідей-ідеалів не залежить від суб'єктивних настроїв людей, вони можуть бути або прийняті, або відкинуті. Ідеальні нормативи-зразки двоякі за своєю природою: вони і дар Божий, який пройшов апробацію часом, і тому набувають статусу основного закону людської спільності, і одночасно є символом і засобом самозбереження людства. До вічних і абсолютних загальнолюдських ідеалів людства Платон відносив добро, справедливість, мужність. Вони як самі прекрасні за необхідності стають істинними і цінними» [133, с. 36].

Однією з цікавих технологій застосування платонівського вчення про ідей-ідеали щодо права є концепція Л. Лакамбри. Так, німецький філософ права зосереджує свою увагу на справедливості-ідеалі в праві. Л. Лакамбра доводить, що у кожному вченні про право можна виявити критерій справедливості, який знаходиться поза правом, оскільки вона (справедливість) є «конститутивним принципом права, а відтак право є «поглядом від справедливості». Справедливість має власну логічну структуру, яка пронизує кожне право, незалежно від того, наскільки воно дистанційоване від «абсолютної ідеї справедливості». Справедливість «стає в праві логічною схемою і як така є тим же, що і право» [248, р. 336].

Концепція справедливості у праві Л. Лакамбри була типовою для ХХ століття, оскільки в ній проглядається ідея підкорення позитивного права людині та основам людського співіснування, що виражається в переході від «справедливості під правом» до «права під справедливістю». Для Л. Лакамбри право є спробою здійснити справедливість, а ідеали справедливості, уявлення про які притаманні різним правовим системам, лише підтверджують той факт, що існують певні соціальні масштаби, які й підтверджують правильність існування ідеалів. Але Л. Лакамбра вказує і на те, «що будь-яке право є несправедливим, беручи до уваги той факт, що ідеал, який хоче реалізувати кожне право, не збігається з ідеєю справедливості, яка має трансцендентний характер. Тільки умовно можна говорити про справедливість, оскільки в повному обсязі вона ніколи не може

бути досягнена. Ідеал справедливості є завжди більш досконалим порівняно з його втіленням. Л. Лакамбра вказує на невідповідність дійсності духовній моделі права, а тому будь-яке право – несправедливе, оскільки воно неспроможне здійснити справедливість шляхом встановлення загального масштабу, застосовуючи загальну схему до всіх випадків, які часто довільно об'єднуються. Тому право може бути справедливим через несправедливість» [133].

У сучасній «чуттєвій» морально-правовій реальності (П. Сорокін) держава і право проголошуються головними правовими цінностями. А система чинного законодавства закріплює і проголошує лише той набір юридичних цінностей як конкретизацію універсальних цінностей, який відповідає політиці держави. Таке прочитання специфіки юридичних цінностей відповідає ідеям Г. Кельзена, який вважав, що будь-яка «правова норма конституює специфічну цінність». Звичайно ж, що не кожен правову норму, як і не кожне політико-правове явище можна називати цінністю. Але більшість правових норм і є цінностями-засобами.

Тому варто мати на увазі, що сучасні юридичні норми і закони конкретної держави не можуть бути ідеальною мірою та оптимальним способом закріплення правових цінностей, а також мірилом справедливості, рівності та свободи: це «пояснюється тим, що, по-перше, конкретний закон, регулюючи певну сферу суспільних відносин і, відображаючи інтереси одного прошарку суспільства, вступає в протиріччя з іншим. По-друге, фіксуючи й регулюючи головні аспекти соціальної проблеми, законодавець відсуває на другий план «незначні» обставини, які в процесі реалізації закону можуть зумовити втрату авторитету закону, віру в його справедливість» [200, с. 86]. Цікавою в цьому руслі є думка Л. Честнова, яка співзвучна з нашим міркуванням: «Однак сьогодні стала очевидною завищеність претензій людського Розуму, яку можна позначити як «міф позитивного права», побудувати ідеальну (завершену, несуперечливу, таку, що охоплює усі можливі юридично значущі ситуації) правову систему. Між принципами

права й законодавством, а тим більше його конкретизацією в процесуальних нормах, немає логічного зв'язку. З одного і того ж принципу права або конституційного положення можна зробити логічно несуперечливим способом висновки, які будуть значно відрізнятися між собою. Наприклад, з принципу розподілу влади можна сформуванати президентську, парламентську або змішану форми – республіканські форми права і конституційно-монархічну» [226].

Функціонування правових цінностей у суспільстві не може бути забезпечене чітко сформульованими, з точки зору юридичної техніки, положеннями чинного законодавства, прикладом чого є закони Августа, спрямовані на зміцнення сімейних цінностей в Римі. Підкреслимо ще раз одну із основоположних ідей нашого дослідження – дослідження правових цінностей є багатомірним і міждисциплінарним, що уможливорює окремі дослідження цього багатомірного соціального явища засобами та в межах однієї науки робить його досить умовним. Оскільки сутність правових цінностей, їх виникнення, функціонування та поширення вивчаються великою кількістю гуманітарних та суспільствознавчих наук, і не лише ними (культурологія, правознавство, філософія права, соціальна філософія, політологія, психологія, кібернетика тощо). Правові цінності є результатом взаємодії значної кількості чинників світоглядного, ідеологічного та психологічного характеру. Загалом, правові цінності конкретного суспільства є конкретизацією та явищем правової культури. При цьому правова культура трактується нами з філософсько-правових позицій, тобто під правовою культурою ми розуміємо всю сукупність правових явищ.

Держава і право сьогодні є необхідними формами «організації суспільного життя, які покликані забезпечити і здебільшого забезпечують, хоча б мінімально мірі, вищі універсальні цінності – справедливість, рівність, свободу, загальне благо, порядок, безпеку, або деякі з них ... право (а отже, і держава тією мірою, якою вона керується правом) є цінністю у вигляді гарантії від свавілля і беззаконня» [140].

Але при цьому варто мати на увазі, що для сучасної політико-правової реальності характерною є переважно влада еліти. Закон, попри задекларовану орієнтацію на загальноправові цінності, все ж таки відображає інтереси й конкретизує волю владної еліти, а не всього народу. Саме тому закон як воля конкретної соціальної групи не завжди є справедливим для невідної частини суспільства. Саме з філософсько-правових позицій ми і можемо говорити про правові та неправові закони. Така диференціація законів можлива лише в царині людських або світських законів. Ще в далекому XVI столітті Мішель Монтень зауважував: «Однак закони користуються загальною повагою не внаслідок того, що вони справедливі, а лише тому, що вони є законами. Таке містичне обґрунтування їхньої влади, а іншого у них немає, а втім, і цього їм недостатньо. Часто закони створюються дурнями, ще частіше людьми, несправедливими через свою ненависть до рівності, але завжди людьми – істотами, які діють метушливо і непослідовно»; «можна шкодувати про кращі часи, але не можна втекти від свого часу; можна мріяти про інших правителів, але коритися, незважаючи ні на що, доводиться існуючим» [147, с. 526, 572].

Правові цінності-засоби є предметом детального розгляду теорії держави і права, а також галузевих юридичних наук. Ознайомлення зі значною кількістю наукових публікацій, присвячених проблемам правових цінностей, показує, що для більшості авторів характерним є ототожнення понять «правові цінності» та «юридичні цінності». Звертає на себе увагу саме той факт, що така недиференціація змістовного наповнення вказаних понять характерна для представників власне юридичної науки, на відміну від філософів права та соціальних філософів. Пояснити цю ситуацію можна вітчизняною правознавчою традицією, яка і сьогодні є позитивістсько-спрямованою, яка реалізується та виявляється у різних сферах юридичного знання, опираючись на примат держави над правом, визнання єдино можливої системи правової регуляції – позитивного (юридичного) права. Зокрема, у статті М. Серебра читаємо: «У правовій літературі ставиться

запитання, чи є цінності, які лежать в основі права, держави та наук, які їх вивчають, суто юридичними (правовими) або етичними й тим самим універсальними, оскільки розповсюджуються не тільки на юридичні відношення, але й на всі інші сфери суспільного життя» [182]. Пояснення цього факту лежить у світоглядній площині і пов'язане з методологічною кризою сучасного правового знання: традиційно вважалося, що мова права передбачає співвідношення одного слова і одного сенсу. Але на практиці, в теоретико-правових і філософсько-правових текстах, таке співвідношення швидше є ідеалом, аніж нормою. Криза світогляду й відповідні процеси в сучасній мові «мають благодатний ґрунт у юридичній лексиці і виявляються або у збільшенні внутрішніх смислів, або у створенні понять-двійників» [28].

Юридичними цінностями можна вважати такі явища правової системи, які мають статус формально закріплених і забезпечених державою. Такі цінності використовуються для підтримки балансу загальнозначимих інтересів, а також є засобами для задоволення інтересів суб'єктів права. Специфічними ознаками юридичних цінностей (цінностей-засобів) є:

- 1) позитивний характер;
- 2) відображення в них балансу соціальних та особистих інтересів і потреб;
- 3) становлення правових явищ цінностями тільки після формування ціннісного ставлення до них;
- 4) об'єктивно-суб'єктивний характер;
- 5) системний характер, обумовлений можливістю досягнення очікуваного корисного результату тільки за їх сукупної дії;
- 6) настання наслідків правового характеру: від визначення правового статусу індивіда і виникнення правовідносин до здійснення примусу з боку суспільства (локального співтовариства) до окремих своїх членів по реалізації правових цінностей;

7) можливість застосування соціального примусу для реалізації правових цінностей, пов'язаного із значущістю системи цінностей для відтворення суспільства та його позитивного (безконфліктного) розвитку;

8) забезпеченість підтримки з боку суспільства (локального співтовариства) під час реалізації правових цінностей індивідом;

9) пряме закріплення в нормах чинного законодавства, наявність юридичних наслідків [159].

Відстоюючи ідею специфічності юридичних цінностей як вияву соціальної релевантності, автор посилається на «діяльнісну диференціацію» цінностей як соціальних феноменів. Як підтвердження теоретичного положення, М. Серебро наводить приклад «етичної сфери діяльності», для якої постійними цінностями є справедливість, свобода, благо, любов, щастя, мужність тощо. Автор, на жаль, не розрізняє етику та мораль. Якщо йдеться про «етичну діяльність», то це передбачає теоретизування з приводу моралі як духовно-практичної діяльності людини (практичний розум у І. Канта) та одного з соціальних регулятивних інститутів. У межах «етичної діяльності» мають місце цінності наукового пошуку тощо.

Щодо окресленого проблемного поля у статті, то автор обмежується переліком висловлених думок щодо юридичних цінностей. А в розумінні юридичних цінностей зберігає позитивістські позиції: «юридичні цінності, своєю чергою, складаються у сфері юридико-владної діяльності там, де люди реалізують себе, задовольняючи свої інтереси за допомогою держави та права. Базові юридичні цінності – це, звичайно, держава та право та похідні від них явища політико-правової дійсності: влада, юридичні норми, форми держави та права, правопорядок, правовідносини, юридичний процес тощо. Привнесеними цінностями можуть стати будь-які явища, оцінені крізь призму цієї юридико-владної діяльності» [182].

Ми вже говорили про те, що юридичні цінності (цінності-засоби) мають власну ієрархію. Ця ієрархія визначається статусністю нормативного документа, в якому зафіксовано ту чи іншу юридичну цінність. Найвищим

статусом наділені цінності, які задекларовані в Основних Законах держав – Конституціях: «Втілюючи соціальні компроміси, Конституція окреслює межі й міру цих свобод. Визначаючи в своїх нормах міру свободи конкретних суб'єктів – учасників соціальних взаємодій, Конституція запобігає виникненню домінуючої політичної сили, яка здатна порушити межі свободи всіх інших суб'єктів, позбавити їх цієї свободи. Цим самим Конституція такого роду здійснює центральне призначення права – бути втіленням і мірою буття свободи» [234, с. 4]. Прикладом такого документа може бути Конституція ФРН (Основний Закон Федеративної Республіки Німеччини від 23 травня 1949 р., зі змінами і доповненнями від 20 жовтня 1997 р.), перший розділ якої присвячений основним правам і свободам людини. Права людини, зафіксовані у Конституції, є системою цінностей і вимог до державного будівництва країни, яка пережила фашизм, а також особистим (цивільним) правом. Особливістю цього Основного Закону є те, що він фіксує право на людську гідність і допускає обмеження прав і свобод громадян [101].

Хоча історії відомі тексти конституцій, в яких декларувалися свобода, справедливість і рівність для фактичного маскуванню терору, безправ'я, порушення елементарних прав і свобод людини. Такою була Конституція СРСР 1936 року. Текст цієї Конституції декларував гарантію законом низки демократичних прав (на працю, відпочинок, освіту, матеріальне забезпечення по старості, хворобі та втраті непрацездатності) і свобод (совісті, слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, недоторканності особи, житла громадян і таємниці листування). Надалі ці декларативні лозунги стали формою пропаганди в роки масових репресій.

Конституція України має найвищу юридичну цінність, а закони й усі інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції та відповідають її положенням. Норми Конституції України є нормами прямої дії і підлягають застосуванню на території України. Стаття 8 Конституції України встановлює, що в Україні визнається і діє принцип верховенства

права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду за захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Водночас судова практика свідчить, що пряме застосування норм Конституції в Україні відсутнє.

Цінності, заявлені у Конституціях сучасних держав, є зафіксованими у встановленому порядку життєвими орієнтирами суспільства і конкретизуються у нормативних документах, які врегульовують конкретні сфери життя: «Конституційні – це базові, основоположні цінності, а тому мають бути в кожній галузі права і кожна галузь права повинна ґрунтуватися на них» [21, с. 109]. У згадуваній нами Конституції ФРН чітко вказується, що «усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, натхнений прагненням як рівноправний член, йде шляхом об'єднання Європи служити загальному миру німецький народ, виходячи зі своєї конституційної влади, прийняв цей Основний Закон. Німці в землях Баден-Вюртемберг, Баварія, Берлін, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен, Макленбург-Предпомеранія, Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія, Саксонія, Рейланд-Пфальц, Саарланд, Саксонія-Ангальт, Шлезвіг-Гольштейн і Тюрінгія на основі вільного самовизначення остаточно затвердили єдність і свободу Німеччини. Тому цей Основний Закон має силу для всього німецького народу» [101].

Текстуальний аналіз Конституції України 1996 року засвідчує, що вона містить поняття цінностей: «найвища соціальна цінність» (ст. 3 Конституції України), «об'єкти, що становлять культурну цінність» (ст. 54 Конституції України) та ін. Відповідно ст. 3 Конституції України (1996 р.) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

На думку В. Веніславського, наслідком закріплення (уточнимо – задекларованості) конкретних цінностей у конституційному тексті є набуття

ними загальнообов'язкового значення, і набуття ними статусу основоположних орієнтирів для всього державно-правового розвитку. «Конституція України як Основний Закон і суспільства, і держави на найвищому правовому рівні закріпила низку фундаментальних цінностей, які відбивають найбільш значущі ідеї та прагнення українського народу, і, як наслідок, визначають зміст, «філософію» та спрямованість не тільки конституційно-правового регулювання, а й всієї національної системи права загалом. Конституційні цінності – це своєрідний культурний «код», специфічність якого зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей «код» забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, суспільства і нації та розвиток національної свідомості, зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного. Водночас український народ сприйняв і закріпив у конституційному тексті й універсальні загальноцивілізаційні цінності, що є надбанням загальносвітової політико-правової культури» [34].

На підтвердження висунутої тези наведемо приклад з рішення Апеляційного суду Англії. У справі *R v. Oakes and others* Апеляційний суд зазначив: «Кожна цивілізована країна визнає принцип, закріплений у статті 3. Однак одночасно із цим усі цивілізовані держави визнають також принцип, що справедливе покарання є необхідним для осіб, засуджених за кримінальні злочини. Ці питання, що стосуються справедливого і пропорційного покарання, є предметом раціонального діалогу й цивілізованої розбіжності. Оцінка того, що потрібно вважати справедливим покаранням, або нелюдським, або таким, що принижує гідність, покаранням може обґрунтовано давати різні відповіді в різних державах, більше того – різні відповіді в різний час в одній і тій самій державі. Усе це, принаймні частково, є наслідком історії кожної держави» [251].

2.2 Права людини як сучасна універсальна правова цінність

У сучасній юридичній літературі поширеним є використання терміна «універсальні правові цінності». Цей термін за своїм змістом є досить суперечливим і неоднозначним, оскільки йдеться про комплекс правових цінностей, які притаманні всьому людству. Така точка зору представлена у працях Е. Лукашевої [131], яка визнає такі цінності магістральним шляхом розвитку людства. На нашу думку, маємо справу з виявами панєвропеїзму, який є однією з форм етноцентризму (термін був введений у науковий словообіг Вільямом Самнером у 1906 році для позначення процесів оцінювання норм і цінностей інших культур з позицій власної культури). «Домінування західної цивілізації в сучасному світі викликане, насамперед, тим, що саме західна матеріальна культура і система виробництва зі своєю динамічністю і раціональністю створили глобальну економіко-правову структуру, в якій були змушені шукати своє місце інші правові системи сучасності», – так характеризує панівне становище західних цінностей у світі К. Жебровська [78]. До того ж неоднозначним є і поняття універсалізму, яке в політико-правовій сфері, за визначення С. Хантінгтона, є «ідеологією, прийнятою Заходом для протистояння незахідним культурам», але при цьому не Заходи бачать західним те, що Захід бачить універсальним. Те, що жителі Заходу проголошують мирною глобальною інтеграцією, наприклад, поширення всесвітніх засобів масової інформації, представники всього іншого світу засуджують як огидний західний імперіалізм» [216].

Когорта сучасних правознавців заперечує абсолютний характер універсальних правових цінностей на теоретичному рівні, що загалом відповідає сучасній соціальній і правовій дійсності. Проблемність універсальності цінностей, правових зокрема, є результатом багатоманіття світу: «Як і окремі індивіди, колективні актори також перебувають в полі напруження між своїми контингентними, партикулярними системами цінностей і потенціалом, який примушує до універсальності моралі <...> тим

не менше, відносно повсюдного розповсюдження базових норм відразу ж потрібно відзначити, що кожна культура обмежує потенційно універсальну мораль, визначаючи сфери та умови її застосування» [87, с. 256]. Тому сьогодні, так звані «універсальні правові цінності» є, передусім, європейськими правовими цінностями, які для представників інших (неєвропейських) культурно-ціннісних систем не є важливими.

У XXI столітті людство не становить єдності за ціннісними настановами, оскільки «на сучасному етапі розвитку цивілізації не можуть існувати ізольовано, без контактів. На початку третього тисячоліття діалог правових систем є однією з центральних проблем сучасного світу. Діалог різних правових культур обумовлює діалог правових систем сучасного світу. При цьому мова має йти не тільки про взаємодію держав, але й про діалог різних цивілізацій, субкультур. Саме право має стати діалогічним. Основним принципом діалогу правових культур є визнання і прийняття культурних, релігійних, морально-етичних та інших особливостей інших правових культур» [78, с. 54].

На думку В. Атаяна, «ціннісні конфлікти виходять за межі теоретичних дискусій, вони є ставкою в боротьбі за політичне домінування в світі, який глобалізується. Цей світ розкривається як світ привілейований, елітарний у тому сенсі, що глобалізація є західним привілеєм, який відстоюють, незважаючи на перешкоди у вигляді національної держави, попередньої традиційної моралі, традиційних цінностей незахідних суспільств і країн» [6, с. 59]. Схожої позиції дотримуються Р. Клер і А. Вільямс, які відзначають, що глобалізація представляє «новий лейбл», який замінив поняття мультикультуралізму: «... в глобалізації тверда земля (*terra firma*) культурного простору перепокривається новою землею. Інші культури вторгаються в культурний простір нових регіонів. Спільне майбутнє є сумішшю не тільки нових і старих культур, але й сумішшю різних культур» [249].

Крім того, глобалізація фактично є «проектом Просвітництва», який відстоює ідею такого соціального устрою, яке ґрунтується на раціональних, а відтак універсальних законах буття. Глобальними процесами у правовій сфері є процеси універсалізації та уніфікації політико-правових інститутів, що виявляється в дивергенції законодавства. Саме цим можна пояснити прагнення реалізації всесвітньо-політичних і глобально-правових проєктів, які охоплюють увесь світ [226].

З формуванням постмодерністського мислення і постмодерністської культури модифікацій набуває і конфігурація ідеолого-світоглядного та ціннісного шеругу європейської спільноти. Постмодерністське мислення сьогодні пронизує усі сфери духовного життя європейців, зокрема у сфері права воно має такі ознаки:

- антиесенціалізм як заперечення природної та універсальної сутності людини;

- антиреалізм, який відстоює принципову непізнаваність навколишнього світу, оскільки очевидним є розбіжність між мовою і реальністю. Саме тому неможливо одержати об'єктивні знання про дійсність;

- антиосновність як теза про те, що знання про світ, якими ми володіємо, не мають під собою достатньої основи [4].

Західна і незахідна (головним чином, східна) культурні традиції, в межах яких мають місце правові цінності, є яскравим прикладом неуніфікованого світу сьогодні. Сьогодні маємо справу з агресивною експансією західних (європейських) цінностей, нав'язування яких представникам інших культур здійснюється через явища жорстких критеріїв у правовій сфері та явища уніфікації. Західна (європейська) культура і сьогодні приписує собі провідну роль у розвитку людської цивілізації та роль еталону. Але, «не можна протиставляти різні правові традиції, вважати одні з них більш досконаліми, аніж інші, адже кожна з них відносно самостійна і наділена унікальними властивостями, які переходять з покоління в

покоління. Ці властивості створюють багатоманітність правових систем на правовій карті світу» [24, с. 75].

Відчутна диференціація правових культур на західну і незахідну в своїй основі має низку критеріїв, що досить активно вивчаються порівняльним правознавством. Сучасна філософська традиція виокремлює такі критерії відмінності західної і незахідної культур:

- західна культура сьогодні є символом динамічного розвитку, водночас як незахідна представляє символ стабільності, традиційності (і навіть консерватизму);

- західна культура персоніцентрична, що позначається і на правовій сфері: людина проголошується альфою та омегою правової регуляції, а звідси – і феномен прав людини, і винятковий статус норм цивільного права тощо. Для незахідної культури (правової, зокрема) типовим є утвердження єдності людини й суспільства, особлива цінність сім'ї, тяжіння до компромісів [206]. «Вкорінене в європейському мисленні й закладене в основних рисах ще античною культурою розуміння людини як активного діяльнісного початку, протилежного пасивності речі й виявляє себе в своїх діях, надто сильно відрізняється від розуміння людини в культурах Стародавнього Сходу. Тут ідеалом людського буття є не стільки реалізація себе в предметній діяльності, у зміні людиною зовнішніх обставин, скільки націленість людської активності на свій власний внутрішній світ» [187];

- західна культура визнає особливу цінність права: право є засобом соціальної організації і сферою людської свободи, а закон є можливістю діяти. Родоначальник порівняльного правознавства Р. Давид наводив приклад відмінностей сприйняття соціальної цінності права у традиційних китайців і англійців. Для англійців характерним є високий рівень правосвідомості, особливістю якого є збіг поняття загальнообов'язковості правил і норм та усвідомлення своїх прав; їх характеризує загострене «усвідомленням власних прав ...»; основне призначення законів полягає у стримуванні недисциплінованої частини населення і бути опорою «для

громадян у разі несправедливості влади». Конфуціанські традиції в Китаї сформували зовсім інше ставлення до права та правових явищ (особливо позитивного права): право є ознакою недосконалої організації суспільства, воно необхідне для варварів, для тих людей, які не турбуються про мораль, і для тих, кому китайська культура чужа. Основним засобом урегулювання міжособистісних відносин проголошуються принципи згоди і гармонії [67]. «На відміну від Заходу, народи цих країн не схильні вірити в право як засіб забезпечення соціального порядку і справедливості. Звичайно, у них існує право, але воно не наділене субсидіарною функцією і відіграє незначну роль. Тут звертаються в суди і право знаходить своє застосування лише тоді, коли вичерпані всі інші способи врегулювання конфлікту і встановлення порядку. Строге окреслення рішень, які дає право, і пов'язаний з ним примус – все це викликає крайнє несхвалення, тут виходять з того, що соціальний порядок повинен охоронятися переважно методами переконання, технікою посередництва, самокритичними оцінками поведінки, духом поміркованості і згоди» [67, с. 202]. Щодо значущості закону в житті Заходу, то звернемося до зауважень С. Хантінгтона з цього приводу. На думку мислителя, західна культура успадкувала концепцію центрального місця закону в цивілізованому бутті від римлян; в подальшому середньовічні мислителі сформулювали ідею природного закону; в часи абсолютизму (XVI–XVII століття) мала місце ідея про обмеження людської влади зовнішнім обмеженням. Ця традиція панування закону в різних модифікаціях лягла в основу конституціоналізму і захисту прав людини. В інших цивілізаціях закон не був і не визнавався важливим фактором поведінки і мислення [216];

– сучасне європейське суспільство характеризується світськістю, яка передбачає та гарантує кожному індивіду «забезпечення свободи совісті, тобто права на свої релігійні або інші переконання. Цінності в такому суспільстві не нав'язуються ані державою, ані будь-якою спільнотою.

Держава захищає громадянина від примусового нав'язування певних цінностей, ідеологій, релігійних переконань» [222, с. 5].

Несприйняття західних «універсальних» правових цінностей трактується як негативне явище. Український правознавець М. Тельник у своїй статті «Конфлікт правових цінностей західного та східного світу в сучасну епоху глобалізації» зауважував: «варто пам'ятати, що одна з найважливіших соціальних цінностей і значимостей права полягає в тому, що вона закріплює на нормативному рівні етичні та моральні цінності, наявні в певному суспільстві» [194, с. 184]. Національними правовими цінностями, за аналогією з видовим поняттям «національні цінності», визнаються притаманні окремому народові або суспільству (суспільству на конкретному історичному етапі розвитку) такі значимості правового характеру, які впливають на формування національної правової системи, а також є їх базовими компонентами. Г. Ситник вважає, що національні цінності – це є притаманна суспільству або окремому народу країни матеріальна, інтелектуальна і духовна власність і досягнення, які утворюють основу їх матеріального і духовного існування та розвитку, певним чином здійснюють вплив на формування системи національних інтересів і цілей [57]. Відомий правознавець Жан Клод Вольд вказував на те, що система цінностей і норм завжди забезпечується виходячи з різних традицій та сфер, зокрема через право, мораль, економіку, професії тощо, але вони також піддаються критиці та змінюються. Вони містять стандарти, що лежать в основі практичних рішень [247].

Сьогодні представники різних культур прагнуть відстоювати свої автохтонні національні правові традиції та цінності. Щодо європейських народів, то вони демонструють прагнення не лише до економічного об'єднання, але і вироблення єдиної системи цінностей. Однією з таких спроб розробки та ціннісних засад Європейського Союзу стала Хартія фундаментальних прав Європейського Союзу, яка була прийнята Європейським парламентом у 2007 році. Потреба у здійсненні цього кроку

виникла у зв'язку з необхідністю визначити цінності нового політичного об'єднання – Європейського Союзу – розробки алгоритму гарантування основних прав громадян у системі чинного законодавства ЄС. Хартія проголошує права і свободи громадян ЄС як цінності всіх країн-членів Євросоюзу, на яких ґрунтується діяльність інститутів ЄС. Усі 54 статті цього документа відтворюють фундаментальні європейські цінності. Водночас Хартія є «регіональним праволюдним стандартом» (С. Добрянський) [70].

То чи є реальними універсальні правові цінності для усього людства чи маємо справу зі специфічними, національно-самобутніми правовими цінностями, оскільки в кожній культурі власний ключ до розуміння та організації свого соціального світу?

Однією з універсальних правових цінностей сучасності проголошуються права людини. При цьому варто мати на увазі, що люди самі для себе встановлюють основні правила і норми гуртожитку, тому що окрім природного простору і носіїв прав людини у світі більше нічого немає: людина є одночасно основним і останнім, елементом соціальної реальності.

Сенс прав людини, з філософсько-правової точки зору, «визначає їх особливий статус як дополітичних, безумовно значимих і невід'ємних засад сучасної державності або принципів легітимації. Це означає, що права людини розглядаються як незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність урядів та інших політико-правових інститутів, тобто як критерії легітимації» [207, с. 240]. Нам найбільше імпонує розуміння сутності прав людини Іоанни Кучурадї: «Те, що ми називаємо «правами людини», є перш за все деяка ідея, поняття людського розуму: поняття про те, що людські істоти, тому що вони людські істоти, тобто тому, що вони належать до виду, який у силу деяких властивих йому особливостей виробляє хліб, який ми їмо, відкрив електрику, якою ми повсякденно користуємося, написав «Маленького принца», якого деякі з нас прочитали, породив ідею рівності (επιείκετα) та інститут омбудсмена, прийнятий в деяких країнах тощо – *отже*, завдяки цьому такий вид досягнув

весь цей арсенал, з істотами, що належать до нього, потрібно звертатися деяким особливим чином, а саме таким, який дозволив би людській істоті реалізувати його можливості людської істоти. З людиною потрібно звертатися цим особливим чином, оскільки в житті більшість людських істот позбавляє інші людські істоти цих можливостей» [118]. І при цьому сьогодні маємо справу із вульгаризацією доктрини прав людини: «Є один фактор, про який не прийнято говорити прямо, – це хибні інтерпретації доктрини прав людини. Поняття «права людини» часто трактується на рівні буденної свідомості як правова доктрина, що дає всім свого роду карт-бланш на «гідне існування», незалежно від докладених зусиль для досягнення цього» [137, с. 11–12].

Статус універсальності (в теоретичному вимірі) права людини черпають із XVII–XVIII століття, він впливав з філософсько-правових доробків новочасових філософів права та політичної теорії лібералізму, які значною мірою мають витоки у сповідуванні природничо-правового мислення: «Норми природного права, маючи максимально широке, універсальне значення, адресовані до всіх без винятку правоздатних суб'єктів і закликають керуватися сформульованими у них приписами, оскільки ті відповідають вимогам вищої, абсолютної справедливості. Ці вимоги категоричні в тому розумінні, що не залишають можливості для сумнівів і вагань. Вони гарантують індивідуальній правосвідомості вищу правоту, якщо її власник діятиме в належному напрямі ... Природно-правові імперативи мають надособовий характер. Але їх надособовість не має явно вираженого соціогенного характеру, як, наприклад, у нормах позитивного права з надособовим авторитетом держави, що стоїть за ними. Вона надфізична, метафізична, тобто апелює до вищих первоначал буття і в них почерпує впевненість у власній правоті, у необхідності її відстоювати, а також енергію і волю для відповідних зусиль» [17, с. 323, 324].

Політичні ідеї лібералізму в юридичній сфері представлені концепцією природного права (хоча причинно-наслідкового зв'язку немає). Непорушний

авторитет ця доктрина завоювала в епоху Просвітництва, виступаючи свого роду юридичною аксіомою. Теорія природного права, при всіх можливих модифікаціях, ґрунтується на припущенні, що в світі існує вічна і незмінна ідея порядку (гармонія, справедливість людської природи тощо), котра диктує свої вимоги законодавству й політиці. В епоху Просвітництва домінувала саме антропоцентристська теорія природного права, яка проголошувала її джерелом вічну і незмінну природу людини, яка має надемпіричний і надпозитивний характер. Звідси випливає визнання вічності й незмінності прав людини, проголошення їх вищою цінністю» [224]. У межах природно-правової доктрини Дж. Локк визнавав беззаперечне, незмінне та універсальне право кожної людини на життя; Т. Гоббс – право на безпеку; І. Кант – право на свободу кожного; Т. Пейн – право на вільне існування.

Європейська спільнота XVII–XVIII століть (американська культура є молодією європейською культурою за своїми ціннісними засадами) зафіксувала ці права в низці декларативних документів: «Петиції про права» (1628 р.), «Біллі про права» (1689 р.), «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.), «Біллі про права» США (1791 р.).

У XX столітті теорія природного права модифікується, набувши форми теорії природного права з мінливим змістом. І хоча ця теорія вперше була обґрунтована Р. Штамлером [245, s. 174] наприкінці XIX століття, власне впливовою юридичною доктриною вона стала лише в другій половині XX століття, після закінчення Другої світової війни. Теорія Р. Штамлера була в подальшому доопрацьована А. Кауфманом та Й. Ллопартом, які збагатили зміст природного права поняттям «історичний вимір». Відтак джерелом природного права визнається не вічна природа людини, а суспільство на певному етапі історичного розвитку. Саме суспільство впливає на вироблення та формування конкретних цінностей та особистості як носія цих цінностей.

Лібералізм як політико-правова доктрина відстоює два постулати – вищою цінністю є людина і її свобода. Перший постулат за замовчуванням означає, що всі соціальні інститути мають основне призначення у служінні людині, що одночасно перебільшує творчий і конструктивний потенціал самої цієї людини. Хоча сучасні соціальні реалії показують, що соціальні інститути створюються як у результаті цілеспрямовано-свідомої діяльності людини, так і спонтанно: «Навіть ті інститути, які виникають як результат свідомих і цілеспрямованих людських дій, виявляються, як правило, непрямими, ненавмисними і часто небажаними побічними наслідками таких дій. Тільки деякі інститути свідомо спроектовані, тоді як їх абсолютна більшість просто «виросла» як неспроектовані результати людських дій ... Тепер ми можемо додати, що навіть більшість тих небагатьох інститутів, які були свідомо й успішно спроектовані (скажімо, новий університет і профспілка), ніколи не функціонують відповідно до плану їх створення – і це обумовлено ненавмисними соціальними наслідками, які неминуче виникають у ході їх цілеспрямованого конструювання» [168, с. 111]. Усе це призводить до висновку, що закріплення в нормативних та основних законах держав прав людини не є гарантією їх виконання та забезпечення.

Щодо визнання за свободою людини статусу вищої цінності, то вона втілена у тексті Декларації прав людини (1948 р.) і розуміється негативно. Негативна свобода виражається формулою «свобода від», натомість позитивна має вигляд «свобода для». Виділення двох видів свободи є надзвичайно важливим моментом, оскільки демонструє нерозривний зв'язок поведінки людини з її особистою відповідальністю за свої вчинки. Вчинок (а саме вчинок і є значимим у правовому полі) конструює і перетворює дійсність, а тому «автор» вчинку має оцінювати наслідки своїх дій та нести за них відповідальність. Свобода є, насамперед, можливістю вибору одного варіанта дій серед сукупності наявних.

«Свобода від» визнається найбільшим досягненням людства та асоціюється з ліберальною доктриною, оскільки вона означає свободу від

будь-яких виявів дискримінації. У контексті цивільного права цей вид свободи особливо фактурний: він дає можливість особі реалізувати свою вільну волю в межах простору, який визначається невтручанням інших у дії окремої людини. Але «свобода від» не означає безмежність такого простору вільних дій окремої людини, оскільки це призвело б до свавілля. А це означає, що в межах «простору вільної дії» мають місце регулятивні механізми, які набувають опредметнення в нормах, міжсоціальних відносинах тощо. Сучасний англійський філософ ХХ століття Ісая Берлін так визначає зміст ідеї свободи: «Фундаментальне розуміння свободи – це свобода від ланцюгів, від ув'язнення, від поневолення іншими. Усе решта – розширення цього сенсу, якщо не метафора. Той, хто хоче бути вільним, прагне усунути перешкоди; боротися за особисту свободу означає прагнути покласти край втручанням, експлуатації, поневоленню з боку людей, чії цілі відрізняються від твоїх. Свобода принаймні в її політичному розумінні пов'язується з відсутністю залякування чи домінування» [246, с. 52].

Стаття 29 Загальної декларації про обмеження прав людини лише у випадках забезпечення прав і свобод інших людей («1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. 2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом винятково з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. 3. Здійснення цих прав і свобод в жодному разі не повинно суперечити меті та принципам Організації Об'єднаних Націй»).

Прихильників позиції щодо універсальності прав людини у вітчизняному правознавстві досить багато. Так, Ю. Розметаєва вважає, що права людини на сучасному етапі розвитку людства мають статус найбільш універсальних і значущих, вони є цінністю, засобом і затвердженням інших цінностей (справедливість, свобода, рівність, людська гідність тощо), а також

одночасно є поєднанням морального і правового начал. Автор переконує в тому, що права є консолідуючою цінністю й одночасно його власним ціннісним виміром. Права однаковою мірою належать кожному члену соціуму, визначаючи при цьому кожному простір свободи, в якому можлива реалізація його потреб та інтересів, і межі, за якими починається простір для інших осіб. Ідея наявності у кожного відповідних прав передбачає ставлення до іншої людини як до такого ж правовласника, тобто як до рівного. Тому права не визнають дискримінації внаслідок розрізнявальних характеристик, на зразок національності, раси, статі, віросповідання та ін. [177]. Тобто в цьому випадку йдеться на кшталт новоєвропейських теорій про договірне суспільство, про суспільство у «знятому вигляді».

Врешті-решт, маємо справу із ситуацією, коли держава або уповноважені на те її органи лише висувають до громадян та жителів свої вимоги, закріплюючи їх у різних формах на різних рівнях, зокрема й у формі правових цінностей.

Питання універсалізації прав людини В. Бруггер пов'язує з періодом після Другої світової війни. Ця ідея була втілена у Загальній декларації прав людини, положення якої адресувалися не лише жителям Західної Європи. Як і Г. Єллінек, В. Бруггер відстоює позицію щодо ідеї прав людини, яка сягнула «*status universalis*». І в такому вигляді права людини представляють права людини третього покоління (перше покоління прав людини – «*status negativus*» та «*status activus*» – виникли в часи демократичних революцій, їх основною метою було попередження порушень з боку держави, пов'язаних зі свободою та власністю окремих індивідів. Найважливішим документом першого покоління прав є Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.; права людини другого покоління – «*status positivus*» – виникають протягом ХІХ століття, коли у центрі уваги опиняються соціальні права. Найважливішим документом другого покоління прав є Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною

Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р.). Саме права третього покоління стали відповіддю на потребу колективних прав нового покоління: «найбільш вагомими правами людини третього покоління є такі права, як право на розвиток, на захист довкілля, на участь у розподілі «спільної спадщини людства», що включає ресурси дна моря, економічне використання космічного простору, а також інші природні та культурні ресурси» [30, с. 138]. Як зазначається в сучасній теоретико-правовій літературі, «права людини «третього покоління» стосуються ідей автономії та соціальної відповідальності, поєднуючи їхню суть з традиціями конкретних груп чи співтовариств, чий колективні права на самовизначення та ідентичність також повинні враховуватися в контексті забезпечення прав людини [244, р. 9].

У чому ж виявляється специфіка прав людини як універсальної правової цінності? По-перше, йдеться про таку правову цінність, яка немає темпоральних і просторових обмежень. Тобто права людини як правова цінність визнаються в межах усіх правових культур і на їх реалізацію мають право усі представники *Homo sapiens* в силу того, що всі вони є людьми за визначенням. Водночас «під людиною в цьому випадку розуміється не окрема особистість, а певний сукупний індивід, представлений людською спільнотою загалом, адже розкриття людських здібностей стає можливим тільки за наявності й через посередництво взаємодії людей, при розширенні та поглибленні розподілу праці між ними» [139]. Саме в такому розрізі нам трапляється трактування прав людини в юридичній літературі. Якщо дотримуватися такої позиції, то матимемо справу з правовою цінністю, яка є ідеалом для людства. Усі подальші спроби закріплення прав людини в нормативних і декларативних документах є спробою досягнення компромісу між бажаним ідеалом і реальним станом речей, а також спробою уніфікації ціннісних правових систем різних суспільств. Яскравим прикладом неоднозначності такого універсалізму прав людини, як цінності, є «Загальна декларація прав людини» (1948). Свого часу вітчизняний філософ права Ж. Алексеева детально опрацювала питання документального закріплення

європейських цінностей в нормативних документах: «Тому закономірним явищем у межах європейської культури є спроба закріпити в політико-правових документах основні здобутки індивідуалістичної ідеології. Тільки в межах панування індивідуалістичної ідеології могла відбутися «Декларація прав людини і громадянина». Анрі Дюмон писав: «Декларація прав людини і громадянина, яка була прийнята влітку 1789 року Настановчими зборами, знаменує в певному смислі тріумф Індивіда. Їй передували подібні заяви, які пролунали в декількох штатах Америки, що об'єдналися, але вона першою слугувала основою для Конституції великої нації, нав'язаної нерішучому монарху народною волею (manifestation) і запропонованою як приклад Європі й усьому світу, і ще: «недостатньо бачити в Декларації втілення нових доктрин природного права, або, як зауважив Желлінек (Jellinek), головним тут є якраз перенесення приписів та умовностей (fiktions) природного права в площину позитивного закону: Декларація була сприйнята як велична першооснова для Конституції, сама по собі оцінювана і відчутна, як необхідна, з точки зору штучної (artificialiste) раціональності. Потрібно було створити на основі одного тільки громадянського консенсусу нову Державу, і зробити її недоступною для посягань з боку самої політичної влади (autorite). Декларація проголосила величні принципи, які Конституція повинна була привести в дію» [55, с. 166-167].

Саме європейська спільнота визнала цей документ як такий, у якому вперше на офіційному рівні проголошено рівність прав і свобод усіх людей за народженням. У подальшому це положення було включене до основних законів багатьох держав. Але існують й інші ціннісні системи, в яких права людини не є універсальною правовою цінністю. Ідея універсальності прав людини знайшла певні застереження під час підписання Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (Прийняті резолюцією Генеральної асамблеї 16 грудня 1966 року); положення Конвенції про права дитини через соціальні та культурні відмінності (були проголошені несумісними з нормами

Шаріату), а Конвенція щодо ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок не отримала підтримки з боку представників ОАЕ (18 грудня 1979 р.).

В описаній ситуації маємо справу з двома протилежними позиціями щодо універсальної цінності прав людини – універсалізмом і партикуляризмом. Вказані позиції сьогодні проговорюються та означаються в межах політичної та правової філософії, але не в межах юридичної науки. Аналіз цих позицій був здійснений С. Максимовим у статті «Універсальність прав людини». На універсальності прав людини наполягають представники універсалістського лібералізму, яскравими представниками якого є Дж. Роулз та Р. Дворкін. Натомість прихильники теорії партикуляризму (М. Сендал, А. Макінтайр) відстоюють ідею розмаїття культур та їх самоідентичності [135].

Щодо визнання прав людини як універсальної правової цінності, то сьогодні у світовій та вітчизняній правовій літературі немає єдиної думки. Варто звернути увагу на позицію П. Криволапова, який, як і М. Балерін [253], наполягає на розрізненні універсальності прав людини (*universality of human rights*) та універсалізму в галузі прав людини (*universalism in human rights*). На його думку, універсальність прав людини є найперше універсальним визнанням ідеї прав людини, а універсалізм у галузі прав людини стосується трактування та застосування ідеї прав людини на практиці. Універсальність прав людини сформувалася після прийняття Загальної декларації прав людини (1948) і підтверджується тим, що жодна держава їх не заперечує та не вважає, що їх порушує. Тобто ідея прав людини формально визнається майже всіма державами світу. А от універсалізм у сфері прав людини сьогодні ще не досягнутий, оскільки передбачає загальну згоду в частині трактування і застосування прав людини. Підтвердженням останнього є дискусії та дебати щодо цього питання на міжнародному рівні [110]. Подібної думки дотримується й Іоанна Качурі, яка акцентує увагу на тому, що права людини можуть бути універсальними лише за визнання їх ідеєю, на що вказує і текстологічний аналіз статті 1 «Загальної декларації прав

людини»: «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю, і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства». Буквальне трактування цієї статті призводить до висновку, що в ній формується концепція прав людини, яка в подальшому буде покладена в основу численних документів у сфері прав людини. Цікавим є підхід, результатом якого має бути виправдання рівності в гідності і правах усіх людей. Для цього використовуються лише дві природні характеристики людини – розум і совість. Перша є інтелектуальною характеристикою, а друга – етичною. «З цих характеристик виводиться також необхідність ставитися один до одного «в дусі братерства»: всі людські істоти рівні в гідності та правах, оскільки вони наділені розумом і совістю; оскільки вони наділені розумом і совістю, повинні перебувати один з одним в дусі братерства. Тут ми бачимо, що права людини розуміються також і як принципи дії» [118].

На пострадянському просторі противником ідеї універсальності прав людини є Л. Чеснов, який вважає, що «як неможлива універсальна (загальносвітова) цивілізація, так само неможлива універсальна людина (природа людини). Про єдність людської природи дозволено говорити лише як про беззмстовну абстракцію. Її ж соціальна сутність задана культурно-історичним контекстом, у який поміщена ця конкретна людина і яку вона інтеріоризує у свій спосіб життя, зокрема в політико-правові орієнтації. Саме цивілізація, до якої волею долі належить кожна окрема людина, визначає її соціальний, а отже, і правовий статус і наділяє конкретним обсягом прав і обов'язків» [224]. Навіть назва статті вказаного автора «Універсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека)» вказує на неоднозначність прав людини як універсальної правової цінності на теоретичному рівні, а також у контексті правової реальності та правового життя. Автор далекий від романтизації універсальної значущості прав людини для усього людства, а тому є критиком та опонентом позиції О. Лукашової, яка наполягає на тому, що «у сучасному світі, коли проблема

захисту прав людини вийшла далеко за межі кожної окремої держави, виникла необхідність у створенні універсальних міжнародно-правових стандартів, які також є основними правами людини. Ці основні права відображені в низці важливих міжнародно-правових актів, що встановили загальнолюдські стандарти прав та інтересів особистості, визначили ту планку, нижче за яку держава не може опускатися» [157, с. 18]. На нашу думку, в наведеному уривку, який є занадто категоричним, по-перше, містяться досить серйозні методологічні помилки – жодними суто юридичними засобами, зокрема у вигляді законів чи інших нормативних документів, не можуть створюватися права людини, тим більше, наділятися ціннісним значенням; по-друге, стандарти оголошуються правовими цінностями, що теж є некоректним. Сучасний вітчизняний філософ права С. Максимов переконаний у тому, що права людини виникають незалежно від юридичних встановлень і лише визнаються законодавством у вигляді моральної гідності людини. Права людини мають двоєдине призначення – утримання цінностей людського життя та визнання людини як найважливішої цінності [135].

На користь неуніверсальності прав людини свідчать і факти наявної дискримінації людей. Новий час і Просвітництво апелювали до прав людини як вічних і невідчужуваних, що мало б підкреслювати безумовну самоцінність самої людини, але це на тлі жорстких форм дискримінації і навіть рабства, попри положення ліберального законодавства. Як зауважував Ж.-П. Сартр, для європейців характерним є і «расистський гуманізм»: «європеєць зміг зробити себе людиною тільки завдяки тому, що ... він створив рабів» [242]. С. Морган у своїй праці «Американське рабство, американська свобода» прямо вказує на те, що автори перших декларацій про права людини в США були білими англо-саксонськими протестантами, які мали час для підготовки текстів документів завдяки наявності в них рабів та експлуатації останніх [66, с. 49].

Права людини, як невід'ємні, можуть бути лише «правовим векселем» (І. Тімуш), який має гарантувати лише формально-законні можливості збереження індивідуальних надбань. Формальні можливості не є тотожними з реальними можливостями. Тому І. Тімуш пропонує розрізняти права: права, котрі обґрунтовуються відповідністю «образу людини», який є актуальним у конкретному соціокультурному контексті, та прав, які детермінуються людськими здібностями [201, с. 170–171]. В. Шкода доходить такого ж висновку, взявши за основу аргументації явища правоздатності та дієздатності. Правоздатною людина може бути лише в силу того, що вона народилася людиною. А правоздатною людина стає не за фактом своєї приналежності до роду людського, а в силу відповідності низці вимог, які є різними у різних правових системах. «Інакше кажучи, вони вказують на правову нерівність людей, що впливає з їх інтелектуально-вольової нерівності. У реальному праві законодавець вводить цю нерівність вельми обережно, інакше і бути не може, оскільки справа стосується самого життєвого світу. Оперуючи ж категоріями «здатність» і «відповідність», які не є власне юридичними, ми лише розмірковуємо. Це не становить небезпеки для життєвого світу і водночас може розширити наше розуміння реального права, хоча б через опис відомих феноменів у новому форматі. Справа в тому, що фактично ідея рівності прав, мабуть, назавжди залишиться ідеєю. «Люди народжуються рівними в правах». Народжуються – так, а вмирають? Як їх відправляють в інший світ? Чи свідчать ці церемонії – похорон, про рівність покійних в гідності та правах? Кожен знає, що не свідчать. Стало бути, якщо і прийшли вони в цей світ з рівними правами, то йдуть з правами явно нерівними» [231, с. 131–135].

Досить ґрунтовний аналіз прав людини з філософсько-правової точки зору, був здійснений сучасним німецьким мислителем Отфрідом Гьофе у програмній праці «Розум і право». У контексті виконання поставлених перед собою наукових завдань автор торкається питань, пов'язаних зі значущістю та універсальністю прав людини, оскільки «права людини поширюються на

всі культури, але говорять про них переважно в рамках однієї культури» [66, с. 44], тому сучасність може стверджувати, що універсальним є *формальне* визнання державами ідеї прав людини, свідченням чого є введення цього поняття до текстів нормативних документів багатьох країн. Яскравим прикладом такої ситуації є Африканська хартія прав людини (Банжунська хартія) (за місцем прийняття – м. Банжул, Гамбія), яка була прийнята в 1981 р., а набула чинності в 1986 р. Положення Африканської хартії прав людини націлені на врахування специфіки континенту та регіональних особливостей, тому першочерговими питаннями в ній визначено питання самовизначення, які пов'язані з ліквідацією колоніалізму та іноземним пануванням, охороною та розпорядженням природними ресурсами, а також проблемами в соціальній та соціально-культурній сферах. Уважне ознайомлення з текстом цієї Хартії показує, що він має велику схожість із європейсько-американськими попередниками. Окрім того, текст Африканської хартії прав людини не відстоює ідею індивідуалістичних та позаісторичних понять прав людини, що притаманне європейським нормативним документам. Пояснюється це природою автохтонного африканського права, стрижнем якого є солідарність, як родова солідарність (моя сила полягає в рідстві) та анемнатична солідарність (вдячність предкам).

Подібну ситуацію ми спостерігаємо в процесі ознайомлення із Загальною ісламською декларацією прав людини 1981 року. Станом на 2013 рік, за даними Міжнародного інституту права неприбуткових організацій, конвенцію ратифікували Йорданія, Бахрейн, Лівія, Алжир, ОАЕ, Палестина, Ємен, Ірак, Кувейт, Ліван, Катар, Саудівська Аравія, Сирія. Підписали, але не ратифікували, – Судан, Марокко, Єгипет, Туніс [243]. У Преамбулі цього документа зазначається, що «Аллах дав людству через свої одкровення в Священному Корані і Суні Його Святого Пророка Магомета міцну юридичну та моральну основу, яка дозволяє створювати та регулювати інститути та людські відносини; в силу їх Божественних джерел і освячення ці права не можуть бути ні обмежені, ні скасовані, ні порушені

владою, асамблеями чи іншими інститутами, так само як неможливо від них відректися чи відмовитися».

У 1990 році була прийнята Каїрська декларація прав людини, яка містить 25 статей. Особливістю цього документа є те, що його текст не містить посилань на інші документи в частині прав людини. У Преамбулі цього документа чітко зазначено, що основні права та універсальні свободи в ісламі є невід'ємною частиною культури, що не дає права нікому відмінити їх або порушувати, хоча б частково, оскільки вони є обов'язковими заповідями Аллаха і передані людям через Пророків. Будь-які порушення встановленого порядку є гріхом, а тому кожна людина несе особисту відповідальність за їх дотримання, а на весь ісламський світ покладається колективна відповідальність [90]. У статті 24 проголошено, що «всі права і свободи, викладені у цій Декларації, регулюються ісламським шаріатом», а у статті 25 вказано, що «ісламський шаріат є єдиним джерелом для трактування або пояснення будь-яких статей цієї Декларації» [90]. У 1994 році Ліга арабських держав, яка була створена у 1945 р., прийняла Арабську хартію прав людини, положення якої теж мають суто формально-декларативний характер, оскільки в ісламській культурі сильне (інколи й панівне) становище займає релігія, а держави є релігійними, а не світськими за своєю суттю. Більшість нормативних документів ісламського культурного простору, присвячених правам людини, висвітлюють загальновизнані у світі основоположні права людини, орієнтуючись на текст Загальної декларації ООН з прав людини. Але при цьому вони не мають загальнообов'язкової сили, оскільки прийняті недержавними й неурядовими організаціями. На практиці це означає, що прийняття таких документів не може впливати на вироблення державами гарантій у дотриманні прав людини, а також імплементацію до норм чинного національного законодавства. Права та свободи, які зазначені у вказаних документах, є похідними від законів шаріату. Критика положень вказаних документів європейцями здійснюється з позицій власне європейської політико-правової культури, представниками й носіями якої вони є, без

урахування регіонально-культурних особливостей ісламських країн. Показовою є така позиція: «Чинні в країнах Близького Сходу внутрішньодержавні механізми недосконалі й не можуть гарантувати індивіду ефективного захисту його прав з таких причин: відсутність демократії в житті арабського суспільства і підкорення всіх державних органів і структур, зокрема й судових, одній особі та одній політичній партії; відсутність правової бази, яка б відповідала загальновизнаним нормам і стандартам у сфері прав людини; збереження в країнах регіону старих національних звичаїв і традицій, низький рівень правової культури населення. У низці країн цього регіону відсутні найважливіші для захисту прав людини інститути, зокрема інститут парламентаризму, інститут парламентського уповноваженого з прав людини та інститут конституційного контролю» [223]. Неврахування культурно-регіональних особливостей у частині прав людини здатне призвести до ситуації, коли «права людини зраджають своїй сутності і, замість того, щоб стати ядром універсальної правової моралі, деградують до «експортного товару західної культури» [66, с. 44]. Загалом цю ж ситуацію описує і С. Хантінгтон, розмірковуючи про хибність твердження, що «західна цивілізація – універсальна й годиться для всіх народів. На поверхневому рівні багато із західної культури дійсно просочилось у решту країн світу. Але на глибинному рівні західні уявлення й ідеї фундаментально відрізняються від тих, які притаманні іншим цивілізаціям. В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддистській і православної культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави. Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню споконвічних цінностей власної культури. Про це свідчить підтримка релігійного фундаменталізму молоддю незахідних країн» [216].

Поспішливість Заходу сьогодні у нав'язуванні своїх політико-правових інститутів і правових цінностей на пряму пов'язана з процесами глобалізації, універсалізації та уніфікації як інструментів для створення «єдиного» людського світу. При цьому європейці не враховують, що для релігійних держав потрібен тривалий час для сприйняття та імплементації прав людини. Просування ідеї вільної особистості на схід Євразії стикається з абсолютно іншою ментальністю і способом життя та діяльності людини. Східна людина впродовж тривалого часу тісно включена в соціальні групи (сім'я, громада) і вибудовує свою поведінку тільки всередині спільної дії цілої групи. Соціально-економічною основою, наприклад, східної культури є азіатський спосіб виробництва з характерними для нього «застиглими» соціальними структурами. Західна культура культивує прагнення людини бути суб'єктом-організатором діяльності. У східних культурах суб'єктом діяльності найчастіше виявляється цілісна група, яка і є носієм реальних прав, а індивід має певні права як частина цієї групи. Активність людини сприймається як порушення рівноваги і гармонії світу, тому не діяльність, а діяння є єдино істинним способом взаємодії людини і світу. Як наслідок, у країнах Сходу закріпилася філософія терпимості до насильства і гніту [88].

Зокрема, О. Гьофе говорить про модернізаційні процеси, результатом яких може бути сприйняття прав людини в європейському розумінні та варіанті в ісламських державах. Християнство теж потребувало значного часу для визнання прав людини – це так звана «драма в п'яти діях» (1 – постановка питання; 2 – заперечення християнською церквою та її соціальною етикою ідеї прав людини; 3 – прийняття християнською церквою ідеї прав людини та її закріплення в програмних документах католицької церкви (послання папи Льва XIII «За нових обставин»; послання папи Іоанна XXIII «Мир на Землі» та ін.); 4 – права людини включаються до християнської соціальної етики (Другий Ватиканський собор, діяльність папи Павла VI та Іоанна Павла II); 5 – нинішній етап) [66, с. 70–76]. «У наш час в західній (і частково в східній) церкві ідея прав і свобод індивіда все більш

чітко пов'язується, з одного боку, з моральною відповідальністю людини, яка визначається відповідно до християнських цінностей, а з іншого – з пошуком адекватних механізмів контролю над правомірністю державної влади» [139]. Католицька церква сьогодні через своїх очільників висуває вимоги до керівників держав про реальний захист прав людини, про що свідчить виступ Папи Бенедикта XVI в штаб-квартирі ООН, лейтмотивом якого була теза про те, що, якщо держави не захищають своїх громадян від серйозних і постійних порушень прав людини, то вони можуть бути піддані втручанню ззовні [139].

Для ісламських держав модернізація у сфері прав людини означає перш за все:

1. Розв'язання моделі Медини як ідеалу суспільного устрою під керівництвом сакрального авторитету. У такому суспільстві політика, релігія і права тісно взаємопов'язані, а релігійні закони детермінують усе соціальне життя.

2. Агресивна європейська колоніальна політика образила ісламську культурну самосвідомість.

3. Урахування досвіду врегулювання відносин із релігійними меншинами, які були сформульовані ісламськими правовими школами восьмого та дев'ятого століть. Суть цього врегулювання полягає в тому, що «дх'иммі» (немусульманські релігійні спільноти) мали право самі вирішувати свої внутрішні справи [66, с. 44–47].

Варто зазначити також те, що О. Гьофе, з філософсько-правових позицій, довів відносність універсальної значущості прав людини як цінності. Такий підхід не знаходить підтримки в суто юридичних і політико-правових дослідженнях, оскільки суть юридичного мислення полягає в дотриманні чіткої опозиційності. Для філософсько-правового та морально-правового розгляду питань характерною є некатегоричність суджень та їх плюралістичність. На думку німецького філософа, права людини лише тоді можуть висувати свої претензії на універсальну значущість, коли можливе відокремлення її легітимації від умов виникнення. Окрім того, «кожна

людина народжується у певній культурі чи «суміші» культур, яка глибоко впливає на неї. Якщо правильно те, що постулюється у правах людини, що нікого не можна зневажати за його походженням, тоді забороняється і дискримінація представників чужих культур. Поза певною культурою існують лише абстрактні індивіди, а не конкретні люди. А відтак для рівноправності останніх мають бути також рівноправними вітчизна та культура» [66, с. 51]. Досить влучно, на наш погляд, цю ситуацію описує В. Брюггер з позицій культурної релевантності, вказуючи на те, що й досі «тривають дискусії щодо способів інтерпретації конкретних прав і конкуруючих індивідуальних чи публічних інтересів. У цих дискусіях віддзеркалюється відмінність поглядів певних груп і культур у рамках однієї держави, кількох держав або блоків об'єднаних держав. Так, у всіх суперечках щодо прав людини, які виникають або внаслідок формулювання нових прав, або внаслідок інтерпретації неусталених прав, виникає незгодженість між вимогою універсальної значимості та специфічним розумінням цих прав. Суперечність між універсальним і специфічним розумінням прав людини можна розв'язати шляхом застосування різних методів. Можна, наприклад, вдатися до політичної дискусії; або віддати перевагу правовому аналізу, використовуючи загальноприйняті методи інтерпретації; чи спробувати розробити концепцію, яка допоможе знайти підхід не тільки до окремих проблем ідентифікації прав людини, але й до дилеми між універсальністю та специфічністю у розумінні прав людини» [30, с. 136].

Особливістю сучасного розуміння феномену прав людини є те, що вона (європейська сучасність) у політико-правовій та міжнародних сферах прагне зберегти «ідеальний образ» прав людини, заснований та оформлений ліберальною традицією. Але при цьому не враховується реальний соціокультурний контекст, який має суттєві якісні відмінності. Такими відмінностями є наявність і розвиток національних культур, рівність різних

ідеолого-ціннісних систем, розмаїтість національних політико-правових систем, радіння пан'європеїзму.

Проблеми універсальності прав та їх співвідношення з розвитком національних культур породжують уточнюючі питання, на які людство має знайти відповіді. Так, до таких питань належить питання про забезпечення прав людини в неоднорідному (з точки зору культурних особливостей) світі. Таким чином, конкретизуються нюанси сучасного світу, пов'язані з визнанням культурної розмаїтості (регіоналізації) і все більш відчутною глобалізацією, яка має форми уніфікації та стандартизації. Особливо зримими для світової спільноти ці питання були наприкінці минулого століття, прикладом чого є Всесвітня конференція з прав людини (1993 р.)², на якій представники багатьох держав світу (арабських, європейських та азіатських) говорили про універсальність і неподільність прав людини, а також про норми і стандарти Загальної декларації прав людини. Конференція засвідчила неоднозначність у сприйнятті універсально-ціннісного потенціалу прав людини для представників різних культур: від апологетичної захопленості до заперечення. Серед світоглядних домінант, які підривають ідею універсальності прав людини виділяється культурний релятивізм, який сформувався в чітку концепцію в останню третину ХХ століття. Суть цієї концепції полягає у твердженні, що загальнолюдські цінності не завжди є всезагальними, за своїм характером, і мають здатність суттєво варіюватися в контексті конкретної культури, а історичні традиції та панівні в цій культурі ідеали, світоглядні настанови, релігія і соціальні норми не впливають на політику і практику забезпечення прав людини. Якщо доктрина універсалізму в галузі прав людини ґрунтується на тому, що права людини

² Всесвітня конференція з прав людини, 14–25 червня 1993 року. Віденська декларація і програма дій (Vienna Declaration and Programme of Actions, U.N. Doc. A / CONF. 157/24 at 20 (July 12, 1993)). Перша Всесвітня конференція з прав людини, відома просто як Всесвітня конференція з прав людини, була проведена в Тегерані, Іран, в 1968 році як частина програми святкування двадцятої річниці Загальної декларації прав людини. Результатом конференції стало прийняття рішення про проведення Міжнародної конференції з прав людини. (April 22 – May 13, 1968, Proclamation of Teheran, U.N.Doc. A / CONF.32 / 41 at 3 (1968)).

повинні бути однаковими скрізь, тобто, по-перше, повинні бути однаковими норми матеріального права, що закріплюють ці права, а по-друге, має бути однаковим застосування цих норм, то теорія культурного релятивізму передбачає, що права людини не є продуктом винятково західної цивілізації, а є властивими всьому людству і ґрунтуються на моралі. Тому права людини не можуть і не повинні тлумачитися безвідносно до культурних відмінностей народів.

Для політиків і вчених, представників низки східних країн, права людини є явищем, яке характерне та притаманне лише європейцям, а відтак вони не відповідають культурі й традиціям східного світу – права людини є відносними, а не загальними. А Декларація Регіональної конференції країн Африки (1993 р.) взагалі заперечує будь-яку модель прав людини. Критика універсальності прав людини афро-азіатським світом пояснюється тим, що представники цих культур переконані в тому, що ідея універсальності прав людини є виявом європейської системи цінностей, яка не враховує національно-релігійні та історико-культурні особливості окремої країни або групи країн. З цієї позиції Загальна декларація прав людини є результатом розвитку іудейсько-християнської традиції та унеможливорює застосування її положень у межах незахідних культур. Найбільш критично щодо універсальності прав людини були налаштовані представники Куби, Сирії, Пакистану, Китаю, Індонезії та ін. «На їхню думку, не можна вважати, що стандарти і моделі прав людини, прийняті міжнародним співтовариством, є єдиними і не можна вимагати, щоб всі країни керувалися цими моделями» [88]. Вони заявили про незахідні концепції прав людини, суть яких зводилася до такого:

- а) основна увага приділяється регіональній специфіці держав під час трактування прав людини;
- б) соціально-економічні права пріоритетні перед цивільними і політичними, колективні – перед індивідуальними;

в) визначення статусу особистості – винятково внутрішня компетенція держави, а принцип невтручання у внутрішні справи держави є визначальним» [88].

Питання, які обговорювалися на конференції 1993 року, одержали в подальшому розвиток у межах так званої нової парадигми прав людини. Зокрема, в 2010 році відбулася робоча нарада при Верховному комісарі ООН з прав людини, основним завданням якої мав стати діалог про те, «яким чином більш глибоке розуміння традиційних цінностей..., які лежать в основі міжнародних норм і стандартів» у межах різних спільнот, може сприяти заохоченню і захисту прав людини та основних свобод [241]. Наванетхем Піллей (Верховна комісарша ООН з прав людини, уродженця Південної Африки) заявила про дослідження традиційних цінностей, які лежать в основах прав людини. Права людини як соціальний і правовий ідеал у межах європейської культури ґрунтується на існуванні таких цінностей як індивідуалізм, гроші, рівність чоловіків і жінок, ефективність тощо. Для неєвропейських культур характерним є першість колективної відповідальності, материнство, патріотизм, авторитаризм, повага до старших тощо. Така постановка питання в черговий раз висвітлила проблемність таких моментів:

– чи є міжнародне право та його інструменти захисту прав людини достатнім для того, щоб забезпечити правовий добробут усіх жителів планети безвідносно до їх культурного та географічного ареалу?;

– права людини в загальноприйнятому сенсі, суть, фундаментальні цінності, які поділяють усі народи? [151].

Донедавна відповіді на ці питання були ствердними, але поступово, особливо з ліквідацією колоній і зростанням національної самосвідомості колись поневолених народів, усе частіше звучать думки щодо незгоди з такою позицією: «На кону ... часто сама правомірність розмов про права людини на світовій арені. Якщо права людини обов'язково спираються на моральні та метафізичні принципи, які ні в одному із значущих смислів є

загальними і заможними на міжнародній сцені, якщо права людини засновані виключно на ідеях, орієнтованих на Європу і європейців, як стверджують багато критиків, і ці ідеї обмежують незахідні країни і культури, то політична правомірність розмов про права людини, пактів про права людини і контроль за дотриманням прав людини можуть бути поставлені під сумнів» [240].

На цій нараді не було досягнуто згоди щодо універсальності прав людини, більше того, країни-учасниці розділилися на два табори: до першого увійшли країни, в яких історично сформувалася архітектура сучасних прав людини (це західні ліберальні країни), а до другого – країни, представники яких не зацікавлені у розвитку концепції прав людини.

Дуальність у позиції щодо універсальності прав людини знайшла відображення і в резолюції, прийнятій на підтримку звіту Верховного комісара ООН з прав людини, яка має п'ять розділів (вступ, три частини і висновки). Основною тезою частини 1 є твердження про аморфність і мінливість прав людини: права людини як соціальне явище постійно еволюціонують, а відтак немає ніякого застереження проти того, щоб сучасні права людини інтегрували в себе традиційні цінності. Для частини 2 притаманний сумнів щодо універсалістських і релятивістських доктрин прав людини. Частина 2 розвиває цю тему далі, поставивши під сумнів універсалістські та релятивістські доктрини прав людини. Використовуючи гомосексуалізм як фундаментальне і непримиренне протиріччя між моральним універсалізмом і релятивізмом, показує, яким чином це відображається на доказах всезагальності наявного режиму прав людини.

Щодо третьої частини, то в її межах вказується на марності спроб насильницького наслідування положень правових режимів, які відрізняються від традиційних цінностей конкретного народу (прикладом цього є кліторектомія, або ритуал жіночого обрізання).

У висновках вказується на те, що незважаючи на всі прагнення та зусилля Ради ООН з прав людини та його консультативного комітету,

загальність існуючого режиму прав людини, як і раніше, залишається питанням моралі та права [151].

Своєрідною «інтегральною» теорією універсальності прав людини є позиція С. Максимова, який не виявляє вираженої апологетичної позиції цій універсальності, а прагне підійти до її характеристики об'єктивно. На думку вченого, права людини можуть вважатися універсальними, але через конкретизацію цієї універсальності у двох аспектах – трансцендентальному та історичному. Трансцендентальний аспект передбачає наявність такої сукупності прав, які належать людині як людині в позаісторичному та позачасовому контексті. Тобто маємо справу із широкою абстракцією, яка можлива лише в межах теоретичних побудов. Історичний підхід дає нам можливість конкретизувати історичний контекст, у межах якого живуть реальні люди.

На думку С. Максимова, «поєднанням цих двох підходів є виокремлення такого аспекту універсальності прав людини, який підкреслює значущість прав людини, досягнення яких є метою в масштабах усього світу. Тобто права людини розглядаються як вияв певного ідеального виміру сучасного порядку, ідеал в умовах глобалізації. Водночас на універсальність прав людини накладаються певні обмеження. Так, універсальність прав людини зовсім не означає їхньої уніформності, одноваріантності, а передбачає повагу до культурного різноманіття. Не є вони й абсолютними правами – в тому сенсі, що їх правильна інтерпретація і здійснення потребують урахування культурної різноманітності та інших суспільних особливостей. Тому в сучасних дискусіях варто утримуватися від крайнощів як абстрактного універсалізму, так і вузького партикуляризму» [135, с. 115].

Невизнання за правами людини статусу універсальних цінностей притаманне сучасному філософу Х. Ортезі-і-Гассет. Проблема прав людини він розглядає у співвідношенні з привілеями, які, на його думку, споконвічно не дарувалися, а завойовувалися. І точкою опори для них (привілеїв) було

право відстоювання їх силою. Тобто особисті права – це не пасивне набуття, а взятий з бою рубіж. Натомість, загальні права – такі як права людини і громадянина – набуваються за інерцією, задарма, за чужий рахунок, роздаються всім порівну і не потребують зусиль, як не потрібні ці зусилля, щоб дихати або перебувати в здоровому глузді. Філософ підкреслює, що в сучасній йому Європі відбувається явище «повного захоплення масами суспільної влади». «Маса» – сукупність осіб, які не виділені нічим». На його думку, плебейство і гніт маси навіть у традиційно елітарних колах – це характерна ознака сучасності: «пересічні душі, чи не обманюються вони щодо власної пересічності, безбоязно стверджують своє право на неї і нав'язують її всім і всюди». Новоявлені політичні режими виявляються результатом «політичного диктату мас». Водночас згідно з переконання Х. Ортеги-і-Гассета, маси, досягнувши порівняно високого життєвого рівня, «вийшли з-під контролю, не підкоряються ніякій меншості, не йдуть за нею і не тільки не зважають на неї, а й витісняють її і самі її заміщають». Автор підкреслює, що покликання людей «вічно бути засудженими на свободу, вічно вирішувати, ким ти станеш в цьому світі. І вирішувати невтомно і без перепочинку». Представнику ж маси життя представляється «позбавленого перешкод»: «середня людина засвоює як істину, що всі люди узаконеного рівня». «Людина маси» отримує задоволення від відчуття ідентичності з собі подібними, маючи душевний склад типажу розбещеної дитини. На думку Х. Ортеги-і-Гассета, благородство визначається «вимогливістю та обов'язком, а не правами». Особисті права суть «взятий з бою кордон», «загальні» ж права типу «прав людини і громадянина», «формується за інерцією, даром і за чужий рахунок, даруються усім порівну і не вимагають зусиль ... Загальними правами володіють, а особистими невпинно заволодівають». Масова людина вважає себе досконалою, «тиранія вульгарності в суспільному житті може бути характерною рисою сучасності, найменш порівняна з минулим. В європейській історії чернь ніколи не помилялася щодо власних ідей щодо чого б то не було. Вона ... не

привласнювала собі умоглядних суджень – наприклад, про політику чи мистецтво – і не визначала, що вони таке і чим повинні стати ... Ніколи їй не спадало на думку ні протиставляти ідеям політика свої, ні навіть судити їх, спираючись на якийсь звід ідей, визнаних своїми ... Плебей не наважувався навіть віддалено брати участь ні в якій сфері суспільного життя. Сьогодні, навпаки, у середньої людини самі неухильні уявлення про все, що діється і має творитися у Всесвіті». Як підкреслює Х. Ортега-і-Гассет, це «жодним чином не прогрес: ідеї масової людини не є культура, «культурою вона не обзавелася»: в Європі виникає «тип людини, яка не бажає ні визнавати, ні доводити правоту, а має намір просто нав'язати свою волю». Це «Велика Хартія» здичавіння: це агресивне завоювання «права не бути правим». Людина, яка не хоче, яка не вміє «ладнати з опозицією», є «дикун, який раптово спливає з дна цивілізації». ХІХ століття втратило «історичну культуру»: більшовизм і фашизм ... чітко представляють, згідно з Х. Ортегою-і-Гассетом, рух назад. Свою частку історичної істини вони використовують «допотопно», антиісторично. Ледве з'явившись, вони виявляються «реліктовими»: «Те, що сталося в Росії, історично невиразно і не знаменує собою початок нового життя». Філософ пише: «Обидві спроби – це помилкові зорі, у яких не буде завтрашнього ранку». Бо «європейська історія вперше виявилася відданою на відкуп пересічності ... пересічність, спочатку підвладна, вирішила панувати». «Фахівці», вузько підготовлені «вчені-невігласи», – найтиповіші представники «масової свідомості». «Суть же досягнень сучасної Європи в ліберальній демократії і техніці». Головна ж небезпека Європи 1930-х років, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, «повністю одержавлене життя, експансія влади, поглинання державою всякої соціальної самостійності». Людину маси змусять жити для державної машини. Висотавши з неї всі соки, вона помре «самою мертвою зі смертей – іржавою смертю механізму» [158].

Таким чином, маємо явне протиріччя, що виникає між культурним розмаїттям, яке наявне в сучасному світі, та універсалізмом прав людини.

Прихильники ліберальної концепції і політики прав людини, відстоюючи ідею про універсальні принципи і норми, які застосовуються до будь-якого людського суспільства, стверджують, що до найважливіших фундаментальних принципів прав людини належить і принцип універсальності, який передбачає і відмінність. «Універсальне» (загальне, всезагальне) в правах людини як реальне об'єктивне явище, як реальний об'єктивний процес, не існує поза універсальним. Наприклад, норми, закладені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, є певною мірою універсальними, оскільки відображені в міжнародних стандартах і визнані більшістю держав світу. Але вони не універсальні для держав, які не ратифікували цей документ. Методологічно ідентично, вважає Л. Євменов, йде справа з принципами неподільності та подільності, рівності й нерівності, невідчужуваності та відчужуваності прав людини [88].

Хоча сьогодні, попри наявні відмінності західної та незахідної культур, не спостерігається яскраво вираженого протистояння та відсутності діалогу у всіх сферах життєдіяльності, у правовій сфері вказаних культур можна віднайти *загальнолюдські правові цінності*. Це спостерігається на політико-правовому рівні у вигляді міжнародно-правового закріплення правових цінностей. У 2000 р. з'явилася Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, в якій проголошується, що міжнародні відносини повинні мати такі цінності, як: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи та загальна відповідальність [114]. Керівники держав та урядів, які підписали цю декларацію, визнали (ст. 2), що вони відповідальні за утвердження та дотримання основних принципів облаштування суспільного буття – людської гідності, рівності й справедливості.

Висновки до розділу 2

Правові цінності за своєю природою є дуальними. Дуальність правових цінностей виявляється у їх дворегістровому бутті: правові цінності одночасно належать до царини належного та суцього. Відмінність між правовими цінностями як належностями та суцим визначається можливістю їх технічно-практичного втілення в реальне соціальне життя.

Правові цінності як належності є цінностями-ідеалами, які виконують сенсотворчу, культуротворчу функції у суспільстві. Правові цінності як суще є цінностями-компромісами і представлені юридичними або технічними правовими, одним із способів реалізації та дотримання яких є їх закріплення в нормативно-правових документах.

З дуальною природою правових цінностей на сучасному етапі розвитку людства пов'язане і питання універсальності та фундаментальності правових цінностей.

Аналіз особливостей сучасного правового життя та текстів нормативних документів, які торкаються правових цінностей, засвідчив, що європейська культура спільнота прагне в усталених традиціях пан'європеїзму нав'язати людству ідею універсальності правових цінностей, зокрема через феномен прав людини.

Починаючи з другої половини ХХ століття, коректно вести мову про фундаментальні правові цінності, які лежать в основі правової регуляції, але мають специфічно-національне та специфічно-культурне виявлення в межах окремо взятого соціокультурного контексту.

Саме тому сьогодні права людини як універсальна правова цінність існують у вигляді теоретичних розробок теоретиків та ідеалу. Універсальність прав людини означає прийняття самої ідеї прав людини світовим співтовариством. З такої точки зору, права людини як універсальна цінність є правовою цінністю-ідеалом.

Для сучасності характерною є розробка на рівні ООН міжнародно-правових документів, положення яких конкретизують загальнолюдську систему правових цінностей. Разом з тим ці норми та положення є бажаними для застосування в соціальній та правовій практиці держав світу, що наділяє їх статусом ідеалів, оскільки правові цінності, подані через норми і положення міжнародних документів, конкретизуються в межах окремих соціокультурних просторів й специфічно реалізуються в конкретних національних правових системах.

РОЗДІЛ 3

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРАВОВІ ЦІННОСТІ В СУЧАСНОМУ ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВОВОМУ ЖИТТІ

3.1 Приватне життя як сучасна модифікація фундаментальної правової цінності «права на життя»

На наше переконання, у сфері права коректно говорити не про універсальні правові цінності, а про фундаментальні правові цінності. Тобто такі цінності, які є основою права як регулятивного інституту. Саме такі цінності взято за основу моралі, права і релігії (близькість та однопорядковість цих інститутів були доведені Р. Калюжним і В. Вовк [92]. Звичайно, що ці цінності модифікуються і набувають особливого виразу в контексті конкретного соціокультурного простору. Проте вони завжди зберігають своє змістовне значення. Висловлюючись термінологією В. Бачиніна, номос [18] фундаментальної цінності завжди рівний собі, тобто залишається незмінним. При цьому, йдеться про глибинні цінності, вироблені людством для збереження себе і відстоювання цивілізованого способу життя. Сьогодні вже закономірним питанням для гуманітаріїв стало питання про те, чому в сучасній правовій царині акцентується увага на питаннях прав людини (в усіх аспектах, включаючи і юридико-правовий), але затіняється питання таких фундаментальних правових цінностей, як людське життя і гідність, адже, саме вони лежать в основі правової регуляції як явища. Аналіз перших правових пам'яток (Законів Хамурапі, Законів XII таблиць) лише підтверджується ця теза.

Сучасність, яка уже неможлива без явищ глобалізації і стандартизації (які інколи асоціюються з процесами завоювання та експансії), також дає нам ґрунт для роздумів щодо цінності життя й гідності: «Найбільш популярна та ефективна процедура цього завоювального процесу полягає в тому, що

інтереси маскуються під цінності, при цьому термінальні цінності підміняються інструментальними, які запаковані в популістські ідеологеми демократичних прав і свобод. Безсумнівно, права і свободи людини винятково важливі. Але наскільки обґрунтовано, що саме вони декларуються як вищі цінності, а життя і гідність людини виявляються на другому плані, випадають із числа пріоритетних? І зовсім не через забудькуватість» [121].

Надалі ми розглянемо роль і зміст фундаментальних цінностей у праві та їх модифікації у системі позитивного права, тобто в положеннях чинного законодавства. У цьому ключі на особливу увагу заслуговує новітнє дослідження проблеми фундаментальних правових цінностей М. Лапіна «Фундаментальні цінності цивілізаційного вибору ХХІ століття», в межах якого автор доводить, що для людства немає більш вагомих цінностей як життя і гідність. Останні стали результатом тривалого соціального процесу, який можна назвати цивілізованістю. «Головним набуттям або основною якістю культури і цивілізації як такої стало те, що цінність життя людини поступово поширювалася на все більш широкі спільноти людей, а до початку нашої ери в низці культур втілилась у заповідь «не убий», яка розуміється в цих культурах як загальнолюдська, і в цьому сенсі стала дійсно *першою загальноцивілізаційною цінністю*, хоча і сповідуваної не в усіх тодішніх цивілізаціях» [121].

Ураховуючи геополітичне положення та специфіку політико-ідеологічних прагнень українського народу, коректно стверджувати, що українська культура є європейською. Результати опитування, яке було проведене в липні 2017 року Інститутом Горшеніна спільно з представництвом Фонду Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі щодо ролі та значення в українському суспільстві європейських цінностей, засвідчили, що 56,6 % для наших співвітчизників мир є найважливішою цінністю, і другою за значенням є цінність людського життя (42,7 % респондентів), а до переліку важливих цінностей потрапили права людини, особиста свобода, самореалізація та підтримка ближнього. Також українці вважають, що для

європейців найважливішою цінністю є демократія, потім – верховенство права, на третьому місці – права людини, і лише потім ідуть мир та цінність людського життя. «До речі, українці вважають, що толерантність для європейців є важливішою, ніж самореалізація. Крім того, на думку опитаних, солідарність і підтримка ближнього – на останньому місці у європейців» [227].

Продовжуючи розмірковування в цьому напрямі, але винятково у правовій сфері, потрібно зосередити увагу саме на фундаментальних цінностях життя людини та її гідності і прослідкувати як вони сьогодні «даються» сучасності та яким чином закріплюються в положеннях чинного законодавства, тобто як вони існують як інструментальні цінності.

Переконані, що не варто зупинятися на аналізі такої фундаментальної правової цінності, як життя людини у її буквальному, первинному значенні, оскільки наявна велика кількість наукових досліджень власне цього питання. Діапазон таких розвідок надзвичайно широкий: від дослідження питань заборони канібалізму й буквального завдання фізичної шкоди іншому до таких її модифікацій, як образа тощо: «Аксіологічний аналіз такого об'єкта, як життя, пов'язаний з труднощами в силу того, що в уявленнях сучасної людини «цінність» уже включена в поняття «життя». Цінність життя (особливо людського) в системі наших цивілізованих установок розуміється як саме собою зрозуміле, що не підлягає ані сумніву, ані обговоренню і, тим більше, не потребує теоретичного дослідження» [79, с. 3]. Також за Ф. Броделем можемо стверджувати, що будь-яка культура, конкретний соціокультурний ареал зберігають антропологічні якості людини, які виявляються у внутрішній мотивації поведінки людей, яка (мотивація) посилюється інстинктом пізнання, в також постійною потребою у покращенні своїх умов та організації життєдіяльності люди, діючи в цьому напрямі, з необхідністю, покращують матеріальні умови свого життя і матеріальні структури повсякденності [29], і паралельно розробляють такі правила поведінки та систему цінностей, які б закріплювали і

виправдовували наявний стан речей. Тому цілком зрозумілою є потреба людини в безпеці свого існування. Одним із способів забезпечення безпеки життя в соціумі і є правова регуляція та її різновид – чинне право (юридичне право).

Сьогодні можемо вести мову про такий вияв правової цінності життя людини, як право на приватне життя. Попри всю принадність публічного життя, широке залучення окремої людини у громадське життя та політичні процеси, кожний із нас прагне мати власне приватне життя, елементи якого можуть виноситися і ставати надбанням інших лише з доброї волі кожного з нас (реєстрація та оновлення сторінок у соціальних мережах, добровільне повідомлення інформації про себе, публікація листування тощо). Недоторканність приватного життя, ступінь поваги приватного життя кожного з боку інших, соціальних інституцій та держави є показником зрілості суспільства. Україна сьогодні є транзитивним суспільством, в межах якого формуються власні цивілізовані форми взаємовідносин людей, людини і держави, держави і соціальних інституцій. Саме цим і пояснюється посилення уваги науковців до з'ясування сутності та охорони приватного життя фізичних осіб.

Аналіз наукової літератури з проблем приватності показав, що сьогодні є доволі різні концептуальні підходи до визначення та розробки заявленої проблеми. Окрім того, питання приватності посіли чільне місце у працях авторів, які досліджують ціннісні настанови сучасної культури, зокрема З. Баумана, А. Турена, Е. Гідденса, Р. Сеннета, У. Бека, С. Леша, Ж. Липовецьки, Є. Ходуса та інших. Доробки суто юридичного характеру щодо захисту приватності в Україні представлені працями М. Хавронюка, В. Тертишника, Ю. Римаренка, В. Сивухіна, П. Андрушко, А. Чернобай.

Незважаючи на те, що проблема приватності сьогодні є легітимною у світовій та вітчизняній гуманітаристиці, їй не приділяється достатньо уваги в українській філософії права. Окрім того, необхідність формування нового (незюрідизованого) погляду на проблему приватного у праві є відповіддю на

сучасні ідеолого-світоглядні виклики: вітчизняне правознавство повинно стати «людинозорієнтованим», що загалом відповідає завданням сучасної гуманітаристики. Гуманітарні науки протистоять природничим, але включають соціальні дисципліни, їх об'єднує спільний предмет – людина, водночас соціальні науки (психологія, економіка, соціологія, політологія, антропологія, етнографія) спираються на кількісне знання, користуються математичним апаратом. І, навпаки, гуманітарні науки (історія, філософія, культурологія, літературознавство, мистецтвознавство) оперують оціночними судженнями та якісними методами.

Проблема людини і людського начала є основоположною і наріжною для правознавства, попри всі етатистські та позитивістські розмірковування. Людина в різних іпостасях, статусно-рольових вимірах є альфою і омегою науки про право; людина є саме тією силою, яка робить право власне Правом. Багатовимірність і неоднозначність Людини як феномена породжує питання, які потребують наукового осмислення. Одним із таких питань є співвідношення приватного і публічного у *Nomo ius*; яким чином в одній людині уживаються дві взаємовиключаючі потреби – бути серед інших і на виду, але при цьому потребувати у зоні власної закритості та взаємничості. Наявність «приватно-публічного» у людини є опредметненням більш глибокого морфологічного пласту буття людини, яке можливе у системі бінарних опозицій (про бінарні опозиції у праві свого часу писали В. Бачинін і В. Вовк) [18; 37]. Саме тому кожна людина є носієм двох культурно-ідеологічних орієнтацій, вона одночасно є «людиною публічною» і «людиною приватною». А термінологічне розмежування «людина публічна» і «людина приватна» вперше було сформульоване та опрацьоване у західноєвропейській соціології, на основі аналізу соціальних реалій західної Європи [250]. «За останні століття приватне буття проголошувалося то фортецею, в якій виростає та оберігається вільна особистість, то вбачалося головне джерело зла, тому за замислами соціальних реформаторів воно повинно бути подолане або поглинуте суспільним буттям. Але зараз ситуація

радикально змінилася. Приватна реальність не лише тиснить публічну, але і видає себе за первинну форму соціального буття. Різноманітність форм приватного конкурує з багатоманітністю позицій в оцінці їх значимості. Створюються відчуття, що до життя покликані всі форми партикулярності, які були історично створені, але подолані, задля того, щоб заново випробувати їх соціальний потенціал. І центром всієї цієї маніфестації є приватне життя людини – *privacy*» [95]. Це загалом і породжує процеси персоніфікації суспільних відносин, інтимізації цінностей культури й деместикації соціальних організацій [95].

Про приватне в царині правознавства найбільше написано в розрізі цивільного і приватного права, але «за кадром» залишається ще одне малодосліджене питання в праві: чи має людина право на закритість свого життя, а якщо так, то чи є захист своєї закритості власною справою кожного, чи існують соціальні (зокрема, і правові) механізми захисту та оберігання цієї закритості. На разі не йдеться про інтимність людського життя, ми будемо розмірковувати саме про «приватне», яке є антиподом «публічного».

Вивчення приватного у праві тісно пов'язане з соціологічними й культурологічними дослідженнями, оскільки сучасна людина, на відміну від людини аграрної або індустріальної епохи, перебуває у великій кількості різноманітних соціальних зв'язків і відносин, що спонукає до вироблення практик виконання соціальних ролей. «... будь-які соціальні відносини (як публічні, так і приватні) високо театралізовані і є певними соціальними виставами, з певними типовими ролями, масками, стандартними соціальними колізіями тощо. Але публічні та приватні відносини – це різні вистави, які покликані вирішувати різні завдання соціальної взаємодії і які базуються на різних сценарних засадах. Безпечні відносини із владою і комфортні відносини з близьким соціальним оточенням ґрунтуються на різних типах поведінки людини та її культурних образах, розходження між якими від епохи до епохи збільшується» [29].

У широкому трактуванні сфери приватного як специфічної риси суспільства ми будемо послуговуватися визначенням Є. Ходуса: «Приватна сфера – це внутрішній світ індивіда (який він сам може вибирати, формувати, моделювати, змінювати, розпоряджатися ним), що визначає сьогодні індивідуальну ідентичність так само, як раніше її визначали великі соціальні утворення – публічна сфера (соціальні структури суспільства, інститути, великі спільноти – клас, етнічність, гендер) [218]. Тобто весь спектр системомі і сенсотворчих потенцій окремої людини є територією її приватності.

Про приватне коректно вести мову у двох аспектах: екзистенційному та соціальному. Екзистенційна природа приватного та її форми вияву залежно від конкретного соціокультурного контексту є цариною філософських досліджень. Щодо соціального аспекту приватного, то йдеться про прийняті у конкретному суспільстві межі «свого»: суспільство через систему соціальних інститутів і механізмів визнає наявність у кожного члена такої сфери життя, яка не повинна піддаватися розголосу (за винятком доброї волі на те особи), а також створює систему заходів щодо недопущення втручання в таку сферу сторонніх осіб. Але, на нашу думку, «приватне» сьогодні стає бажаною та омріяною цінністю кожної особи. Сучасні соціальні реалії відзначаються постійними і наполегливими спробами зруйнувати межі приватності кожного, зробити прозорим його життя, позбавити втаємниченості, значною мірою досягненням науково-технічного прогресу. Реальне досягнення такої відкритості вкаже дорогу тотальному контролю з боку соціальних інституцій за життям окремої людини, призведе до часткової або навіть повної втрати особистої ідентифікації, відкриє дорогу алгоритмізації і стандартизації поведінки кожного.

Потреба у дослідженні приватного у праві безпосередньо викликана сучасним соціокультурним контекстом. Ми сьогодні живемо у світі, в якому дуже складно зберегти свою приватність: нові види і форми комунікації, соціальні мережі, мобільний зв'язок, камери спостереження, кредитні картки, онлайн-банкінг, інтернет-торгівля та інше дозволяють одержувати

інформацію про конкретну особу. Цивілізований світ, розуміючи особливості сучасності, створює систему цивілізованих засобів, які дозволяють особі оберігати свою приватність. До таких цивілізованих засобів належать і правові засоби. З цієї точки зору, особистість має право на перебування в таких суспільних відносинах, які дають можливість їй розпоряджатися собою; мати захист від втручання у своє життя посадових осіб, інших людей або держави (за винятком чітко законодавчо встановлених випадків); мати можливість задовольняти свої інтереси і потреби; реалізовуватися як особистість, використовуючи для цього природні й соціальні можливості.

Вітчизняна юридична думка працює з поняттям «приватне життя». Це поняття трапляється у текстах нормативних документів, хоча, на нашу думку, поняття «приватне» за своїм обсягом ширше, аніж «приватне життя». Тому не можна погодитися з точкою зору, яка має місце у вітчизняній юридичній літературі про те, що приватне життя, у широкому розумінні, є конституційним правом людини на недоторканність різних таємниць і персональних даних; у вузькому розумінні – відомості особистого характеру без урахування персональних даних, які дозволяють ідентифікувати людину в суспільстві, оскільки автор працює лише в царині юридичного права, чим і звужує дослідницьке поле приватного життя [54].

До другої половини ХХ століття вітчизняна правова теорія трактувала феномен приватного як вияв буржуазного індивідуалізму, що цілком зрозуміло, виходячи з політико-ідеологічної заангажованості радянської науки. Негативне ставлення до приватного життя на теренах України змінилося після 70-х років ХХ століття: в цей період питання приватного життя поступово входить у сферу юридичних розвідок. І лише у 1990-ті роки під тиском серйозних світоглядно-ідеологічних, соціально-політичних та економічних зсувів приватне життя стає надбанням вітчизняної правової теорії та невід'ємною складовою лексичного апарату юриспруденції і законодавства. Вітчизняні правознавці відкривають для себе феномен приватності, який органічно вплетений у культурне та політико-правове

життя західноєвропейської спільноти. Для європейської культури приватність, індивідуалізм, персоноцентризм і свобода є однопорядковими явищами, які конкретизують й підкреслюють особливу значущість та безумовну цінність Людини в європейському контексті.

Нині не існує загальноприйнятого правового поняття «приватне життя», хоча досить популярною є думка щодо того, що термін «приватне життя» окреслює такі сфери життя людини, які вона не має наміру робити доступними для інших або «свій розсуд» як свободу від зовнішнього впливу й контролю (інших людей, організацій, держави) [230, с. 41]. Натомість у сфері соціальної філософії це поняття набуло свого змістовного наповнення. Зміст «приватним життям» визначається через розуміння феномену «приватність». «Приватність – це феномен, який релевантний автономії особистості, її онтопсихологічній основі, семантичний декодер. Тому всі виклики й ризики існування автономного статусу особи відображаються на конструкціях і деконструкціях приватності. Приватність – це людська універсалія, вибудована на таємниці і цінності людського буття, які необхідні для захисту автономії особистості та її гідності. Приватність формує та оберігає самість людини, підтримує її особисту ідентичність. У приватній сфері людина самовизначається. Приватність, як баланс індивідуального і соціального аспектів життя людини, забезпечує безпеку автономії особистості, яка сьогодні девальвується» [75]. Свого часу М. Фуко писав про те, що головною метою сучасної людини є спостерігати, але при цьому залишатися невидимою [211].

Сьогодні сенс поняття «приватність» пов'язаний з такими поняттями, як «приватне життя», «особиста справа» тощо та означає особистий контроль над власним життям і відповідальність за власний вибір. «Соціально-еволюційна роль приватності полягає в тому, що вона презентує сокровенність людського буття, цивілізовані форми самоконтролю, індивідуальне самосприйняття, внутрішню суб'єктивність, здатність до рефлексивної поведінки, тому не випадково сьогодні актуалізована

значимість приватності як захисту від безмірного контролю, тотального спостереження з боку системних і несистемних організацій».

Варто зазначити, що сьогодні категорія «приватне життя» не має нормативного юридичного змісту, тобто її змістовне наповнення чітко не прописане в нормативних юридичних документах, але при цьому виписаний механізм правового регулювання і захисту приватного життя особи, який чітко визначає межі недоторканності приватності. Але, завдяки практиці правозастосування ст. 8 Європейської конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 року з'явилося таке поняття «приватного життя»: «Приватне (особисте) життя – це широка категорія, якій неможливо дати вичерпне визначення. Кожна людина може розвивати це поняття і наповнювати його певним змістом. Було б неприпустимим обмежити поняття (особистого життя) «внутрішнім колом» і повністю виключити зовнішній світ, який не входить у це коло. Таким чином, поняття особистого життя з необхідністю включає право на розвиток взаємовідносин з іншими особами й зовнішнім світом» [75].

Поняття «приватне життя» тісно пов'язане з поняттям «право на приватне життя». Останнє як юридична категорія з'явилася в Сполучених Штатах Америки завдяки розробкам учених-юристів С. Уоррена і Л. Брейдайсома, які вперше його вжили в статті «Право на приватне життя», опублікованій у 1890 році. Автори вказаної статті визначали право на приватне життя як право людини бути залишеною в спокою [15]. У межах національного правознавства найбільш типовим є розуміння права на приватне життя як «свободи спілкування між людьми на неформальній основі. Людина сама визначає коло своїх знайомих і зміст розмов з близькими, знайомими, рідними. При цьому, вона повинна бути впевненою, що інформація особистого характеру не стане надбанням державних органів. Сама ж недоторканність приватного життя охоплює собою всю сферу сімейного життя, родинних і дружніх зв'язків, домашнього укладу, інтимність та інших особистих відносин, уподобань, симпатій та антипатій.

Право на приватне життя означає надану людині та гарантовану державою можливість контролювати інформацію про самого себе, не припускати розголошення відомостей інтимного характеру. Із права на приватне життя випливає недопустимість спостереження за людиною, прослуховування та запису особистих розмов, що ведуться дома або в громадських місцях, у тому числі телефонних розмов, за винятком випадків, передбачених законом.

Право на приватне життя, це також недоторканність житла, адже людина має право на усамітнення в найманому нею чи сім'єю помешканні. Недоторканими є особисті папери, малюнки та ін. Право людини на приватне життя – це також її право на конфіденційне спілкування з іншими людьми, зокрема через пошту та телеграф, а держава гарантує таємницю поштової кореспонденції та телеграфних повідомлень» [97].

Право на приватне життя сьогодні існує дворегістрово – як фундаментальна цінність цивілізованого способу людського життя та як інструментальна цінність (визначена і закріплена у правових та юридичних документах). У силу того, що в сучасній юридичній доктрині і в міжнародній судовій практиці ще не вироблено єдиного визначення поняття приватності, а отже, і приватного життя, за критерій віднесення того чи іншого права до сфери приватності стала судова практика.

Починаючи з 90-х років минулого століття, вітчизняна юридична спільнота мала можливість знайомитися з міжнародно-правовими актами у сфері прав людини, серед яких чільне місце посідає приватність. Законодавство сучасних демократичних країн, а також низка міжнародних документів містять норми щодо права особи на недоторканність приватного життя. Найбільш відомими міжнародними документами, положення яких спрямовані на захист приватності як атрибуту людського буття, є такі: Керівні принципи ООН регламентації комп'ютерних картотек, які містять дані персонального характеру 1990 року, Конвенція Ради Європи про захист приватних осіб щодо автоматизованого опрацювання даних персонального характеру 1981 року, Додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про

захист приватних осіб щодо автоматизованого опрацювання даних персонального характеру, стосовно влади контролю і граничних потоків даних 2001 року, Резолюція № 1165 Парламентської Асамблеї Ради Європи про право на недоторканність особистого життя 1998 року, Рекомендація № R (99) 5 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи у захисті недоторканності приватного життя в Інтернеті 1999 року, Рекомендація № R (2010) 13 Комітету Міністрів державам-членам Ради Європи з питань захисту приватних осіб зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних в контексті профілювання громадян 2010 року, Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1843 про захист особистого життя і персональних даних в інтернеті і мережевих ЗМІ 2011 року.

Квінтесенція захисту приватного життя, на нашу думку, сформульована в Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у ст. 8 якої зазначається, що кожен має право на повагу до свого приватного й сімейного життя, до свого житла і кореспонденції [99]. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Держави-учасниці вказаної Конвенції добровільно покладають на себе позитивні та негативні зобов'язання у сфері охорони приватного життя людини. Перші передбачають, що держави з необхідністю мають вживати заходів, які б забезпечували ефективну реалізацію прав, що наведені у ст. 8 Конвенції [99]. Класичним прикладом є справа «Маркс проти Бельгії» (1979). Суть справи полягала в тому, що мати та її позашлюбна дитина оскаржували бельгійське законодавство. Відповідно до норм бельгійського законодавства мати повинна була вжити певних конкретних заходів для того, щоб закріпити за своєю донькою правовий статус рідної дитини. Але зазначене не забезпечувало цій дитині рівних прав

порівняно з іншими членами сім'ї. Євросуд у цьому випадку визнав порушення права на повагу до сімейного життя згідно зі ст. 8 Конвенції, вказавши, що «коли держава встановлює у своїй національній правовій системі правила, що врегульовують певні взаємовідносини в сім'ї, то вона повинна діяти таким чином, щоб дозволити всім заінтересованим особам вести нормальне сімейне життя» (рішення Євросуду у справі). Щодо негативних зобов'язань держав, то йдеться про невтручання державних органів у приватне і сімейне життя кожної особи, а також порушувати право на повагу до його житла і таємниці кореспонденції. Прикладом цього є рішення Євросуду у справі «Бельгійська мовна справа» (1968), в якому зазначено, що воно «має в основному на меті захист індивіда від свавільного втручання органів державної влади в його приватне або сімейне життя». Хоча неможливо чітко розмежувати позитивні та негативні зобов'язання, на що і вказує В. Паліюк: «Межі між позитивними та негативними зобов'язаннями держави за ст. 8 Конвенції не можна визначити з достатньою точністю, то «в обох контекстах слід дотримуватись справедливого балансу, який потрібно встановити між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому» (п. 38 рішення Євросуду у справі «Ст'єрна проти Фінляндії» (2007))» [161]. Водночас варто мати на увазі, що текст Європейської конвенції обмежує зміст права на приватність так званім «рамковим визначенням», а тому його межі розкриваються судовим тлумаченням.

Такий стан речей є цілком очевидним, зважаючи на те, що сучасність відстоює принцип пріоритетності інтересів окремої людини, людина трактується максимально антропологічно, оскільки вона є абсолютною цінністю й вищою метою, а соціальні інститути, державні інтереси, корпоративні цінності проголошуються другорядними і за ними закріплюється лише інструментальна функція.

Відповідно до норм Конституції України до сфери приватного життя належить будь-яка конфіденційна інформація про особу, тобто інформація,

яку не допускається збирати і розголошувати про особу без її згоди, окрім випадків, передбачених законом. Низка статей Конституції України гарантує право на приватність: положення ст. 30 спрямовані на захист територіальної приватності (недоторканість житла), ст. 31 – комунікаційну приватність (таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції), ст. 32 – інформаційну приватність («ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України», «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди»), а ст. 28 – деякі аспекти фізичної приватності (жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам»).

Текстуальний аналіз чинного українського законодавства показав, що в таких текстах рідко вживається термін «приватне життя». Прикладами такого поодинокого вживання вказаного терміна може бути: п. 8 ст. 7 КПК «Загальні засади кримінального впровадження»; у положеннях Стратегії реформування системи захисту прав споживачів на ринках фінансових послуг на 2012–2017 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 року № 867-р; у п. 4.3 розділу IV «Конфлікт інтересів та недопущення проявів корупції» Етичного кодексу посадових осіб Державної служби гірничого нагляду та промислової безпеки України, затвердженого наказом Держгірпромнагляду від 8 серпня 2012 року № 144; у п. 4 ст. 7 «Дотримання законності» Правил адвокатської етики, затверджених Установчим з'їздом адвокатів України 17 листопада 2012 року.

У низці інших нормативно-правових актів України знаходить застосування термін «особисте життя»: ст. 32 Конституції України, п. 1 ч. 1 ст. 3 ЦК України, п. 4 ст. 7 СК України, ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. № 2297-VI, ч. 1 ст. 2 Закону України «Про інформацію» від 13 січня 2011 р. № 2938-VI тощо.

Особливостями української мови є те, що лексеми «приватне» та «особисте» є рівноцінними та самостійними для позначення схожих соціальних феноменів.

Семантичний аналіз цих лексем показує, що «приватне», «приватний» може означати те, що:

- 1) належить окремій особі (особам); недержавний і несупільний;
- 2) стосується окремої особи (осіб); особистий; не пов'язаний зі службовою або суспільною діяльністю; який не має офіційного значення; не діловий (про розмову, лист тощо) [33, с. 926].

А «особистий» має інший зміст. «Особисте» – це те, що:

- 1) є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй; персональне, власне;
- 2) безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язане з нею; яке виражає індивідуальні особливості, нахили тощо якої-небудь особи;
- 3) здійснюється безпосередньо, не через інших осіб; здійснюється ким-небудь від власного імені [33, с. 685].

Але «у певних випадках означення «приватний» та «особистий» можуть вживатися як синоніми, наприклад, коли йдеться про компонент значення «що стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею», «який належить окремій особі». Водночас синонімом слова «приватний» в українській мові є «неділовий», «неофіційний», тоді як синонімом слова «особистий» – «персональний, власний», «безпосередній», такий що «виражає індивідуальні особливості, нахили» [212, с. 28].

Для чинного вітчизняного законодавства характерним є також вживання терміна «таємниця приватного життя», яка найбільш детально визначена у сфері цивільного права. Зокрема, в ст. 270 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначено основні види особистих немайнових прав фізичної особи: право на недоторканність особистого і сімейного життя, на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, право на недоторканість житла, які є елементами приватного

життя людини. Ці права знаходять деталізацію та конкретизацію в інших статтях вказаного Кодексу: ст. ст. 278 (Заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права), 286 (Право на таємницю про стан здоров'я), 301 (Право на особисте життя та його таємницю), 303 (Право на особисті папери), 306 (Право на таємницю кореспонденції), 307, 308 (Захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відеозйомок), 311 (Право на недоторканність житла) тощо [220].

Щодо сфери кримінального права, то чинний КК України містить низку статей, направлених на захист приватного життя особи, але в руслі відповідальності за їх порушення. Ст. 182 КК України проголошує, що під «порушенням недоторканності приватного життя» розуміється «незаконне збирання, зберігання, використання або поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди або поширення цієї інформації в публічному виступі, творі, що публічно демонструється, чи в засобах масової інформації» [111]. Водночас КК України встановлює кримінальну відповідальність за порушення недоторканності житла (ст. 162), порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163), розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168).

Сучасна вітчизняна правова наука має низку невирішених питань щодо охорони приватного життя людини. Потребують серйозного опрацювання питання дефініцій та змістовного наповнення поняття «приватного життя»; немає однозначності у визначенні об'єкта та суб'єкта злочину, в межах якого відбулося посягання на приватне життя; не вироблені критерії кваліфікації злочину/проступку в сфері посягання на приватне життя тощо.

Щодо такої фундаментальної цінності, як людська гідність, то варто звернути увагу на той факт, що саме явище і поняття стали об'єктом наукової зацікавленості досить пізно. Також потрібно уточнити, що для нас найбільш прийнятним є визначення гідності, зроблене С. Новицьким, який вважав, що гідність людини є невід'ємною якістю будь-якої людини, незалежною від

волі інших людей; це суб'єктивна самооцінка індивідом своїх біологічних, моральних, етичних, соціальних, професійних, інших якостей порівняно з аналогічними якостями інших людей; суспільна оцінка особистісних якостей індивіда на фоні стійких стандартів людського співжиття в конкретному суспільстві та державі [153]. Лише в XVIII–XXI століттях найбільш вдало охарактеризував такий стан речей Ю. Хабермас, тому дозволимо собі навести досить об'ємну цитату з його праці «Концепт людської гідності й реалістична утопія прав людини»: «Філософське поняття людської гідності, яке виникло ще в античності, а в Канта набуло свого прийнятого сьогодні формулювання, тільки з кінця Другої світової війни ввійшло в тексти з міжнародного права і в національні конституції, які на той час вступили в силу... Навпаки, концепт людської гідності як юридичне поняття не трапляється ані в класичних деклараціях прав людини XVIII століття, ані в кодексах XIX століття. Чому в праві мова про «права людини» зайшла настільки раніше, ніж про «гідність людини»? <...> Чи стає ідея прав людини до певної міри минулою датою морально навантаженою – а можливо і перенавантаженою – поняттям людської гідності лише в історичному контексті холокосту?». І далі: «тісний зв'язок – нехай навіть спочатку лише імпліцитний – між обома концептами існував з самого початку», оскільки людська гідність – це «моральне «джерело», з якого живиться зміст усіх основних прав» [214].

В іншій своїй праці Ю. Хабермас відстоює ідею незрівнянності цінності кожного індивіда через його зв'язки з іншими людьми. Зміст концепту гідності людини є основою статусу громадян, які взаємно визнають одне одного як суб'єктів рівних прав. Близькою до позиції Ю. Хабермаса є точка зору є І. Кучурадї, яка стверджує, що людська гідність детермінується філософсько-антропологічним знанням про цінність людського виду. Таке знання конкретизує особливості людського виду, які є результатом історичних досягнень людства, що обумовлюють унікальне становище людини у Всесвіті. Саме це знання має обов'язкову силу для всіх людських

істот, незалежно від того, якими б не були їх природні або соціальні особливості. Гідність як цінність «допомагає індивіду усвідомити, що він, перш за все, людська істота, усвідомити його або її людську ідентичність, нашу єдину загальну ідентичність, якими б не були його або її інші ідентичності» [118]. Яскравим і рельєфним підтвердженням того, що гідність людини є однією з основоположних цінностей сучасності є офіційна заборона в середині ХХ століття цирків виродків. Сучасна українська В. Суковата переконливо доводить, що це було одним із виявів явища «дізабіліті», яке символізувало зміну соціального статусу людей із тілесними порушеннями. Дізабіліті як одна із сучасних світоглядних теорій стверджує, що люди, які мають ненормативне тіло і відрізняються від «нормальних» людей, не є «інвалідами» (ізгоями, які витісняються за межі культури). Такі люди є іншими, значна кількість видів діяльності для них недоступні або малодоступні в силу їх тілесних особливостей [190]. 1990-ті роки характеризуються формуванням більш відкрито-гуманістичної позиції щодо людей з «ненормативним» і нестандартним тілом, з визнанням за такими людьми права на власні потреби і права на задоволення цих потреб, на власні особисті, політичні та культурні інтереси [52]. Сучасність дає нам три рівні вивчення «дізабіліті» – політичний, соціально-правовий і культурно-знаковий [236]. Нині ми стикаємося з розширенням сфери правового захисту тих, хто не є або несхожий на людей (йдеться про групу істот, яка називається «нелюди») [268].

Оскільки правові цінності є квінтесенцією ціннісного універсуму конкретної культури, то логічно зосередити свою увагу на питанні, чому сучасність абсолютизує феномен людської гідності, що навіть робить цього надбанням юридико-правової сфери. Для з'ясування цього питання ми повинні вийти за межі власне правового контексту і розглянути соціокультурний контекст сучасності, в межах якого живемо. Завдяки ґрунтовним розробкам Х. Девіда питань неолібералізму як провідної економічної сучасності, можна стверджувати, що неолібералізм у силу своїх

агресивних методів та інструментів переступив межі політекономії. Неолібералізм сьогодні – це не лише політично-ідеологічне явище, він є сучасною культурологічною тенденцією, яка має свої вияви у всіх сферах суспільного буття. Однією з таких знаково-важливих сфер людського буття є ідеологічна компонента. Неолібералізм (починаючи з 1970-х років) зміг стати частиною «здорового глузду» сучасного людства, що означало прийняття його постулатів без будь-яких сумнівів. Чільне місце серед таких постулатів посідають цінності, які визнаються основоположними та імплементуються в політико-правове життя (насправді, ці цінності є одним із способів обґрунтування ідей неолібералізму: «Для того щоб якесь економічне вчення стало домінувати, воно повинно оформитися у концептуальну систему, – достатньо розвинуту, щоб апелювати до нашої інтуїції та інстинктів, наших цінностей і бажань, а також відповідати можливостям, які відкриваються в межах наявної соціальної системи» [74]).

Такі цінності «приживаються» в різних національно-особливих контекстах завдяки умілим способам соціального кодування, процесів глобалізації та уніфікації. Саме неолібералізм абсолютизував такі цінності, як людська гідність та індивідуальна свобода. «Засновники неолібералізму використали ідеї людської гідності та індивідуальної свободи в якості основи – як «фундаментальні цінності цивілізації». Це був мудрий вибір, оскільки всі ці ідеї дійсно видаються людям привабливими. Неоліберали стверджували, що ці фундаментальні цінності були поставлені під загрозу не лише фашизмом чи будь-якою диктатурою, але і будь-яким втручанням держави в економічне життя, коли вона намагалася підмінити свободу вибору індивідууму колективним прийняттям рішень» [74].

У сучасному українському законодавстві охорона людської гідності має нормативне закріплення. У ст. 297 ЦК України наголошено: «1. Кожен має право до його гідності та честі. 2. Гідність та честь фізичної особи є недоторканими. 3. Фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності і честі» [220].

У межах сучасної політико-правової та юридичної риторики поняття «людська гідність» часто вживається з поняттям «права людини». І. Кучураді переконана в тому, що «людською гідністю» є усвідомлення цінності людського існування. Таке розуміння людського існування призводить до визнання того, що будь-яка людська істота є гідною особливого ставлення, а результат такого ставлення – це можливість реалізації свого потенціалу, тобто – це «суб'єктивний корелянт об'єктивної цінності людської істоти» [118]. А «права людини виражають об'єктивні умови актуалізації таких можливостей, які складають цінність людської істоти як виду. Сформульовані як норми, вони говорять нам, як будь-яка і кожна людська істота повинна ставитися до інших людських істот, а вони – до неї, щоб вона мала можливість актуалізувати свій потенціал» [118].

3.2 Толерантність як правова цінність та її роль у діяльності Національної поліції України

Остання третина ХХ – початок ХХІ століття ознаменувалися виходом у світ великої кількості праць, назви яких містили термін «толерантність». Найбільш опрацьованим є коло питань із трьох складових: 1. Чому толерантність потрібна людству? Які причини її сьогоденної актуальності? (А. Морван); 2. Що таке толерантність? (Дж. Локк, П. Рікер); 3. Межі, поза якими толерантність перетворюється у свою протилежність і стає небезпечною (М. Ворнок, Д. Рафаель, Р. Друа). Питання толерантності в діяльності поліції опрацьовується переважно в аспекті спілкування поліцейських з різними категоріями громадян (праці В. Литвин, О. В. Беца, І. В. Ващенко, Л. Вовенарг, Ф. Хміль, Ю. Шрейдер, Р. Шрейдер та ін.). Окрім того, наявна низка навчальних посібників щодо формування толерантності у поліцейських. Попри це, неопрацьованими залишаються філософсько-

правові питання толерантності в діяльності поліції, зокрема її соціокультурний та ціннісний аспекти.

Толерантність як цінність є предметом наукового зацікавлення багатьох учених: у межах вітчизняної філософії її питаннями займаються Є. Бистрицький, Ю. Іщенко, О. Малахова, О. Тягло та ін. До фундаментальних праць, в яких толерантність розглядається як цінність сучасного суспільства, яка є безумовною нормою суспільного облаштування і засобом мирного співіснування людей, які різняться за різними ознаками (расова приналежність, соціальне становище і статус, вікові характеристики, статеві приналежності, стан здоров'я, особистісні та світоглядні уподобання) належать праці Л. Скворцова, М. Уолцера, М. Хомякова, Е. Швачко та ін. Серед наукових розвідок, які досліджують толерантність у праві, вирізняються наукові публікації О. Гілязова, Р. Файзрахманова. Спільним для всіх науковців (враховуючи незначні нюанси) є розуміння толерантності як визнання рівності й поваги всіх людей одне до одного, недопущення домінування і насильства, визнання неоднозначності й розмаїття видів людської поведінки, відмова від насильницької уніфікації поведінки та переконань. Тобто толерантністю є визнання прав Іншого, сприйняття Іншого як рівного, рівноправності і рівноцінності культур тощо, що знаходить свій практичний вияв у терпимості, самовладанні, відсутності дискримінацій.

Новітніми різновидами дискримінації є лукізм (lookism), ейджизм (ageism), дискримінація за вагою (повний/ худий) (weightism), дискримінація за зростом (highism). При цьому, лукізм може стати «расизмом XXI століття». Лукізм як явище є досить нове для вітчизняних реалій. Але сьогодні «зовнішній вигляд стає одним із найважливіших засобів побудови типологій, виділення і розпізнавання певних соціальних груп, страт, опису стилів життя. Зовнішній вигляд людини стає засобом візуальної комунікації і стратифікації» [120].

Щодо актуалізації уваги до цього явища на Заході, то перші його дослідження були проведені в США у 80-х роках минулого століття. У широкому розумінні лукізм означає будь-яку дискримінацію, яка ґрунтується на оцінці іншого як красивого/некрасивого (наявність стереотипу «що красиво, то є добре» – «beautiful is good»)³. У 2005 році І. Олсон та К. Маршуетц на основі соціологічних досліджень дійшли висновку, що красиві люди (люди, зовнішність яких відповідає прийнятним соціальним стандартам) завжди одержують більше пільг, вищу зарплатню, можливість хорошого працевлаштування [256]. Для судової практики США уже типовими стали справи, пов'язані з подоланням дискримінації за зовнішнім виглядом (справа бортпровідників). Аналіз судової практики США підкреслює, що лукізм найбільш поширений у сфері працевлаштування. Тому логічно припустити, що невдовзі в положеннях позитивного права (особливо у положення трудового права континентальної правової системи) будуть закріплені вимоги щодо унеможливлення лукізму (за винятком специфічних професій і посад). Одним із прикладів неусвідомлено-неартикульованого подолання лукізму в сучасних правових реаліях є вимоги, які пред'являються до кандидата на службу до Національної поліції України. Поліцейським України не забороняється мати татуювання, носити вуси й бороду.

Щодо поняття «толерантність», то в українській філософії права його етимологічне значення ґрунтовно опрацьовано в монографії І. Галицького «Толерантність у правовому житті сучасної України». Автор вказаної праці скрупульозно дослідив значення цієї лексеми не лише в розвинутих європейських мовах і в латині, але й у східних мовах [50].

Толерантність сьогодні проголошується універсальною цінністю (хоча і має різне соціальне значення для різних спільнот). Толерантність першопочатково визнавалася європейською спільнотою інструментом для

³ Таке формулювання краси і хорошого нагадує давньогрецький принцип калакагатії.

запобігання конфліктів. Перехід до ціннісного виміру (але із збереженням її інструментальності) толерантності пов'язується з епохою відродження, коли «толерантність починає розглядатися як обов'язок християнина, наближаючись тим самим за своїм значенням до моральної добродійності» [219]. Сучасне ж розуміння толерантності як всезагальної цінності та підґрунтя миру між різними соціальними групами значною мірою сформоване під впливом філософії XVI–XVII століть. Нині концепт «толерантність не має однозначності, а тому можна виокремити основні його значення:

- душевна якість, здатність особи без внутрішньої агресії сприймати іншого, який має інші або протилежні погляди й ціннісні настанови;
- терпиме, лояльне ставлення до іншого, свідоме визнання права на його існування, терпиме ставлення до переконань, думок і вірувань іншого;
- поведінка людини в ситуації конфлікту, прагнення досягти взаємного розуміння та узгодженості різних настанов, не використовуючи насильства, приниження людської гідності, а використовуючи гуманітарні можливості [146].

На користь полісемантичності поняття «толерантність» свідчить і той факт, що ним позначають і принцип діяльності, й моральну якість особи, і принцип відношень між людьми. У загальнофілософському аспекті «толерантність» містить у собі ідею позитивного сприйняття інаковості. З філософських позицій, толерантність можна розглядати в онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, соціальному, культурологічному аспектах. Але домінуючим аспектом все ж таки є аксіологічний, що є особливо важливим у розрізі нашого дослідження.

Сучасне суспільство не є гомогенним за своїми базовими характеристиками, які концентровано відображають його сутність. Суспільство сьогодні є інформаційним, технологічним і споживацьким, що на рівні окремої особистості виявляється у персоналізації та індивідуалізмі. Французький дослідник Ж. Липовецьки у своїй праці «Ера пустоти»

підкреслює безсумнівні позитивні сторони процесу персоналізації, зауважуючи, цей процес «забезпечив у широких масштабах фундаментальну цінність – цінність індивідуального розвитку, визнання суб'єктивної своєрідності, неповторності особистості, незалежно від нових форм контролю і гомогенізації... Безсумнівно, право індивіда бути самим собою, насолоджуватися всіма радощами буття невіддільно від суспільства, яке піднесло вільну особистість у ранг найвищої цінності... Однак саме перевтілення способу життя, пов'язане з революцією споживання, обумовило цей розвиток прав і бажань особистості, цей перегляд ієрархії індивідуальних цінностей» [149].

Аксіологічність толерантності повною мірою розкривається у правовій площині, оскільки вона (толерантність) є принципом визнання рівноцінності «Я» та «Іншого» як універсальної цінності, що корелюється з правовим принципом рівності. Більше того, толерантність як правова цінність знімає напруження в дихотомії свій-чужий, яка є основоположною засадою правової регуляції. «Толерантність реалізується в сумісному бутті людей, перш за все, як терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаям, переконанням, думкам, віруванням тощо. В основі толерантності як ціннісного принципу центральне місце займають такі гуманістичні цінності: повага людини як особистості, прав і свобод людини і рівноправ'я людей щодо базових питань, до вибору світогляду і життєвої позиції, відповідальність за власне життя і визнання такого за кожною людиною та інші цінності демократичного громадянського суспільства» [164].

Водночас варто визнати, що толерантність сьогодні – це «фрактал для опису зовнішнього вияву сучасного життя: визначення організації та оцінки усіх форм поведінки людини і людських об'єднань (соціальних груп). Це поняття використовується в різних контекстах, і в самому широкому діапазоні значень і сенсів, але переважно для позначення зовнішніх виявів, оскільки про зміст внутрішнього життя, про внутрішні прагнення і невиявлені (в поведінці) мотиви говорити за допомогою терміна

«толерантність» є необґрунтованим. Толерантність – це характеристика саме поведінки, зовнішнього, направлено назовні; внутрішнє ж для оцінки толерантності є для людини таємничим. У цьому випадку можна говорити про внутрішню настанову, яка присутня як потенціальна толерантність» [181].

Сучасні ціннісні системи європейських країн дуже схожі між собою, що дозволяє ці країни (їх політику, ідеологію, соціальний і правовий порядок) визнавати органічними складовими європейської культури. Основним критерієм приналежності до європейської культури і є визнання європейської системи цінностей, яка складалася впродовж тривалого часу. Значною мірою ця система цінностей, з пріоритетністю Людини-індивідуальності, Людини-особистості, є результатом складного симбіотичного процесу, основними складовими якого є грецька філософія, римське право і християнство [43].

Сьогодні ми є свідками формування нової системи соціальних і правових цінностей, яка детермінується провідними мотивами діяльності сучасної людини (самореалізація особистості, здобуття й нарощування інтелектуального потенціалу, можливість максимального розкриття особистості в соціально-значимій діяльності» [181].

В. Шалін та А. Альбов у монографії «Право і толерантність: ліберальна традиція в епоху глобалізації» аналізують текст Всесвітньої доповіді з культури, що дало змогу виявити дані про ступінь задоволення людей про рівень довіри людей і толерантності, про географічні параметри самоідентифікації, що, своєю чергою, свідчить про складну і багатогранну систему сучасних цінностей. Ця система цінностей сьогодні представлена такими соціально значущими ідеалами:

- ідеалом демократії, хоча і спостерігається відсутність загальної орієнтації держав світу на ідеал прав людини;
- ідеалом толерантності, але він «працює» частково щодо іноземців, а в деяких випадках зовсім не поширюється на певні групи меншин;

- відбувається орієнтація на локальний рівень артикуляції інтересів (переважно інтересів міста);
- ідея емансипації жінок і пов'язані з неї ліберальні погляди на шлюб;
- визнання проблем, які пов'язані з оточуючим середовищем;
- прагнення і намагання захистити дітей від впливу шкідливих факторів [229].

Усі ці артикульовані фактори орієнтуються на безумовні й стабільні гуманітарні константи – на соціальні, моральні абсолюти, які, за нормальних умов, опредметнюються у:

- 1) зразках оптимального життя – цивілізованість, персональну автономність, демократизм, незалежність, всесилля права;
- 2) етико-гуманістичних ідеалах гідного існування – альтруїзм, людинолюбство, взаємодопомога [229].

Європеєць упродовж століть виборював право бути почутим, поміченим та оціненим (оціненим у цьому контексті означає мати власну (особисту) цінність, значущість). А цим і пояснюється зорієнтованість сучасної європейської системи цінностей на людині. ХХ століття (зі своїми лихоліттями і страхіттями) дало поштовх пошукам нових світоглядних орієнтирів і цінностей, дієвість яких би могла забезпечити стабільність соціуму. Однією з таких цінностей і була артикульована толерантність. Саме остання чверть ХХ століття ствердила, що у цивілізованій, демократичній спільноті культурні, гендерні, етнічні, мовні меншини мають право бути рівними, зберігаючи свою відмінність [237].

«Толерантність» як поняття є полісемантичним у сучасних соціокультурних умовах і в своєму змістовному становленні воно сягає своїм корінням поняття «терпимість». «Оскільки як європейська цінність визнається свобода всіх індивідів як право на самовизначення цілей та цінностей життя, то базовою цінністю європейців є толерантність. Вона була завойована та імплементована у складній боротьбі через релігійні війни, соціально-класові, етнічні й міжнаціональні конфлікти. У результаті

Реформації зародився принцип релігійної терпимості на основі прийняття гріховності кожної людини, що означало визнання інших, ніж пануюча релігія (якою в Західній Європі було католицизм), релігійних переконань. Толерантність ліберально-демократичного гатунку не зводиться до релігійної терпимості, а передбачає повагу до будь-якого морального вибору індивідів – релігійного або світського. Толерантність означає прийняття іншої людини як «іншого», але не як «ворога», як ми це спостерігаємо в гіпертрофованому націоналізмі, шовінізмі та релігійному фундаменталізмі, що будують свою політику на протиставленні «ми–вони» та визнанні людини іншої нації, етнічної групи або релігії як чужого, ворожого феномена. Толерантність передбачає не просто поступки або поблажливості до інших релігійних, гендерних чи національних ознак людей, але, насамперед, визнання кожного індивіда як рівної за правами і свободами людини, тобто толерантність вимагає активної громадянської позиції щодо захисту права кожного на свою культурну особливість [222].

Як зауважує Ю. Хабермас, на XVI–XVII століття в Європі припадає перехід толерантності із релігійної сфери у сферу правову, результатом чого стали нормативні акти (декрети) про толерантність, положення яких зобов'язували чиновників і все правовірне населення толерантно поводитися щодо представників релігійних меншин (лютеран, папистів тощо). Саме правові акти про терпимість до представників інших релігій забезпечили толерантне ставлення до представників тих релігійних об'єднань, які переслідувалися (прикладом таких актів можуть бути Аузбургський релігійний мир (1555), Варшавський пакт (1573), Натський едикт Генріха IV Наварського (1598), Мерілендський акт релігійної толерантності (1649), Едикт про толерантність Йософа II (1781)). Ю. Хабермас робить висновок, що безпосередньо розкриває сутність сучасної європейської толерантності, яка сьогодні набула статусу і правової цінності: «З утвердженням права на вільне віросповідання і відповідної негативної свободи не бути утисненим через віри інших, неодмінно знаходить своє вирішення мнимий парадокс, який

згадувався вище. Завдяки взаємній толерантності релігійна толерантність буде гарантована саме за тих умов, коли громадяни демократичної спільноти стануть забезпечувати один для одного релігійну свободу. З точки зору демократичного законодавця, який підносить одержувачів права до положення творців, правовий акт взаємної терпимості поєднується з добродійним прийняттям зобов'язання самому виявляти толерантне ставлення» [213]. Ю. Хабермас вказує на те, що взаємне визнання правил толерантних відносин може вирішити уявний парадокс, який став причиною для Гете заперечувати толерантність, посилаючись на неї як на образливу поблажливість і прихильність. Суть парадоксу полягала в тому, що кожний акт толерантності вимагає введення характеристик того, що необхідно приймати й терпіти, і тим самим толерантність повинна мати свої обмеження. Але немає винятків із правил. Допоки означення цих обмежень здійснюється авторитарно, тобто односторонньо, толерантне відношення зберігає момент довільного винятку. «Тільки таке визначення толерантності, яке рівною мірою переконує всі сторони-учасниці, здатне відвести вістря нетерпимості. Учасники повинні щоразу брати до уваги перспективу (бачення) іншої сторони, якщо їм необхідно сумісно домовлятися про умови, за яких вони мають намір виявляти взаємну толерантність» [213].

У ході історичного розвитку здійснювався поступальний рух у напрямку універсалізму: від релігійної віротерпимості до терпимості (толерантності) культурної, правової, політичної тощо. Толерантність має тривалу історію переходу від умови співіснування релігійних відмінностей до політичного, а згодом і правового принципу (від рівності перед богом і рівності усіх богів до рівності перед ним і в суспільстві, а також рівності перед законом і в праві, до визнання універсальною цінністю сучасного світу). І сьогодні в цивілізованому світі толерантність є ознакою активно-творчого начала: в політичному сенсі – дозволяє вільно висловлювати свої політичні погляди та уподобання, уможливорює мирне співіснування правлячої політичної сили та опозиції; з філософської та соціологічної точки

зору – це можливість вияву Іншості (релігійні вірування, національна приналежність, обраний спосіб життя тощо).

Наприкінці ХХ століття В. Лекторський спробував розтлумачити питання про змістовне наповнення та предметне втілення толерантності на теренах європейського соціокультурного простору. На його думку, толерантність потрібно розглядати як:

– байдужість: історично перший предметний вияв толерантності, який сьогодні уже не трапляється, оскільки він є прямим відображенням теорії лібералізму, тому вимагає визнання наявності моральних норм, основних правил суспільного життя як істинних (таких, що існують беззаперечно й обґрунтовано). За такого підходу, толерантність є, по суті, байдужістю до наявних практик, поглядів і світорозумінь, оскільки вони мають статус меншовартісних у порівнянні з глобальними проблемами, з якими має справу суспільство на конкретному рівні розвитку. Таке розуміння толерантності корелюється з розумінням цього феномену Дж. Міллем, який у своїй праці «Про свободу» зазначав: «Великі письменники, що їм світ зобов'язаний релігійною терпимістю, визначали свободу совісті як невід'ємне право. Але на практиці релігійна свобода навряд чи реалізується, окрім тих випадків, коли люди байдужі до релігії та не хочуть засмучувати свій спокій теологічними сварками» [235];

– неможливість взаєморозуміння: плюралізм світобачень, цінностей конкретної культури не можуть мати статус другорядних для людини і суспільства, оскільки вони визначають характер і напрям особи й культури. Цей вид плюралізму цінностей, типів поведінки і світобачень не можна усунути: він є іманентною характеристикою людської природи, яка визначає характер взаємовідносин людини зі світом. Але в межах такого розуміння толерантності є виняток. Йдеться про ідею рівності людей, незалежно від статі, національної приналежності, раси. Визнання такого виду рівності повинно реалізовуватися в рівних правах усіх людей на фізичне існування і

культурний розвиток. Таким чином, маємо справу з явищем поваги до іншого;

– поблажливість: норми, традиції та цінності представника конкретної культури є основним критерієм істинності та правильності для нього, а також маркерами його соціальності. Це дає підстави для критики цінностей, норм і традицій представників інших культур. Тому представник конкретної культури як носій її ціннісно-сислової системи терпить представника іншої культури, сподіваючись, що в майбутньому його погляди будуть зрозумілі та прийняті іншими. Маємо справу в цьому випадку з толерантністю як з поблажливістю щодо слабкості інших;

– терпимість як розширення власного досвіду і критичний діалог; плюралізм як поліфонія: в такому розумінні толерантність є повагою до чужої позиції у поєднанні з прагненням взаємної зміни позицій як результату критичного діалогу [122].

Толерантність сьогодні проголошується універсальною цінністю (хоча і має різне соціальне значення для різних спільнот, як ми це з'ясували завдяки доробкам В. Лекторського. Толерантність першопочатково визнавалася європейською спільнотою інструментом для запобігання конфліктів: «У контексті європейського мислення толерантність – це не лише необхідна складова сучасної культури, але й універсальна цінність людства» [202]. В результаті проведеного нами опитування з'ясувалося, що 57 % респондентів підтримують обмеження прав соціально вразливих груп населення, що свідчить про недостатній рівень толерантності у сучасному українському суспільстві, а 87 % визнають, що в сучасній Україні є факти ксенофобії. Перехід до ціннісного виміру (але із збереженням її інструментальності) толерантності пов'язується з епохою відродження, коли «толерантність починає розглядатися як обов'язок християнина, наближаючись тим самим за своїм значенням до моральної добродійності» [219].

Сучасне ж розуміння толерантності як всезагальної цінності та підґрунтя миру між різними соціальними групами значною мірою сформоване під впливом філософії XVI–XVII століть, попри те, що людство сьогодні розчарувалося в ідеалах та ідеях лібералізму, поняття «толерантність» набуло в сучасних умовах особливої значущості. Маючи ліберальні корені, «толерантність» сьогодні є продуктом мультикультурального та неоліберального суспільства. Нині концепт «толерантність» не має однозначності, а тому можна виокремити основні його значення:

- душевна якість, здатність особи без внутрішньої агресії сприймати іншого, який має інші або протилежні погляди й ціннісні настанови;
- терпиме, лояльне ставлення до іншого, свідоме визнання права на його існування, терпиме ставлення до переконань, думок і вірування іншого;
- поведінка людини в ситуації конфлікту, прагнення досягти взаємного розуміння та узгодженості різних настанов, не використовуючи насильства, приниження людської гідності, а використовуючи гуманітарні можливості [146].

На думку сучасного українського вченого В. Мороза, сучасна європейська толерантність має два основні аспекти – нормативний і процедурний. Нормативний аспект передбачає наявність таких суспільних цінностей, які сформувалися на основі письмово-медійного знання. Така характеристика толерантності підтверджує тезу про те, що толерантність сьогодні є культурним досягненням саме європейської культури, яка у своїх витоках має три першооснови – давньогрецька філософія, римське право і християнство. Процедурний же аспект є реакцією і закріпленням цієї реакції на сприйняття «нової» соціальної реальності, розширення «життєвого світу» [148].

Толерантність – це характеристика саме поведінки, зовнішнього, спрямованого назовні; внутрішнє ж для оцінки толерантності людини є

таємничим. У цьому випадку можна говорити про внутрішню настанову, яка присутня як потенціальна толерантність [181].

На думку І. Кушніренка, толерантність представлена у трьох активних формах – моральній, правовій і суспільно-політичній [119]. Право як дієвий регулятивний механізм (сьогодні у формі позитивного права), попри свою консервативну природу, реагує на світоглядно-ціннісні зміни і використовує доступні йому засоби та інструменти для створення і функціонування такої системи соціальної взаємодії, в якій би мала місце підтримка і забезпечення панівних цінностей. Тому можемо говорити про толерантність у праві, що є предметом дослідження, і правову толерантність. Поняття правової толерантності безпосередньо пов'язане з юридичною поведінкою (тобто поведінкою, якість якої визначається наявним чинним законодавством). З цього погляду, «поведінка в дусі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, – переходу від психології протистояння, підозрілості й насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами. Реалізація цього завдання вимагає активних дій міжнародного співтовариства з метою формування психології толерантності та виховання в її дусі» [202].

З точки зору юридичного права, толерантність є правилом поведінки, яке закріплюється у нормативних документах і є загальнообов'язковим для виконання. У країнах з розвинутим громадянським суспільством спостерігається такий стан та якість соціальних взаємовідносин, за яких толерантність є природною (тобто звичною, як такою, що сама собою розуміється): «толерантність є базовою цінністю відкритого суспільства. Відкритість суспільства своїм власним змінам та інноваціям означає одночасно і відкритість його назовні, іншим культурним нормам і принципам. Тому толерантність, критичне мислення, свобода й відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з

одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху суспільства вперед» [202]. На думку Р. Файзрахманова, це дозволяє в деяких моментах розглядати толерантність як вияв і конкретизацію норм природного права: «Люди, суспільство уже достатньо довели самі собі, що, за допомогою і на засадах саме природного права оптимально можуть бути впорядковані їх відносини на більш високому рівні. Люди не просто більш терпимі щодо одне одного, вони не можуть чинити і поводити себе по-іншому, оскільки для громадянського суспільства це не природно, а аномально. У суспільстві, яке самоуправляється, де немає влади публічної, а є влада громадська, що природно, а значить закономірно прагнуть люди, будь-яка спроба перевершити рівень «заданої» самому собі суспільством толерантності, тобто терпимості, та нав'язати будь-кому свою волю однозначно буде запереченням влади суспільної і виявом влади когось або чогось. Принаймні, якщо не виявом, то з її проявом» [204]. З філософсько-правової точки зору, толерантність, як і право, може бути представлена як соціальна норма. Будь-яка соціальна норма є насамперед соціальною цінністю, «згустком культури» і предметним представленням соціального досвіду і колективної пам'яті.

У сучасному праві толерантність протиставляється дискримінації. Оскільки апіорі у праві задається рівний масштаб для можливої самореалізації суб'єктів права, сучасне позитивне законодавство сприяє забезпеченню рівності можливостей людей перед та в законі, виключаючи дискримінацію, закріплюючи позитивно таку цінність, як толерантність. Сучасне право робить акцент саме на дозволяючому началі своїх норм. Водночас, враховуючи природу людини (детально про це у працях В. Бачиніна), право покликане стримувати, а в разі порушення норм і карати за поведінку, яка відповідно його норм є недозволеною.

Усе, що сьогодні стосується толерантності й має закріплення у нормативних документах, – це прагнення уникнути ситуації дискримінації, при чому така позиція є єдиною як для міжнародних документів, так і для

національних. Сучасна ситуація, що склалася в Європі, передбачає, що національне законодавство прагне імплементувати міжнародні норми щодо толерантності, або уніфікувати вже наявні. На нашу думку, найбільш вдало зв'язок толерантності, подолання дискримінації і правової рівності охарактеризував Ю. Хабермас. Основою для толерантності, на його думку, є подолання дискримінації, тобто подолання тих забобонів, завдяки яким одна категорія людей піддавалася гнобленню й гонінням. Що об'єднує релігійних фундаменталістів, расистів, гомофобів, ксенофобів? Їх об'єднує єдина негативна типова характеристика (*diese stigmatisierende Rede*) у сфері егалітарно-універсалістського критерію громадянської рівності, який потребує рівного ставлення, а також взаємного визнання всіх як «рівноцінних» і «рівноправних» учасників соціальних процесів. При цьому варто мати на увазі, що норма повного включення громадян має передувати толерантності. «Тільки критерій недопущення дискримінації створює моральні й правові засади взаємовідносин громадян, які виявляються сильнішими за всі докази щодо відкидання терпимих у ньому переконань і поглядів інших. На цій основі нормативної відповідності притуплюється конфліктний потенціал протиріч між конкуруючими баченнями світу в соціальному вимірі громадянської рівності, які продовжують існувати на когнітивному рівні. У цьому сенсі толерантність починається лише за умови відсутності дискримінації» [213].

У яких же нормативних документах європейської спільноти відображені проблеми толерантності? Але, перш ніж перейти до аналізу нормативних документів, варто звернути увагу ще на один нюанс. Основою всіх міжнародно-правових документів у сфері толерантності і прав людини є західноєвропейське розуміння толерантності в її ліберальному варіанті. Попри те, що устої ліберальної системи цінності були підірвані соціальними потрясіннями ХХ століття, саме «ліберальна толерантність» не просто продовжує жити, але і наділяється статусом універсальної цінності. У такому розумінні толерантність невід'ємно пов'язується з правами людини.

Загальна декларація прав людини містить такі положення: у ст. XVIII проголошується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії»; ст. XIX – «на свободу переконань і на вільний їх вираз»; ст. XXVI – освіта «повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами». «Ми включаємо Декларацію прав людини та громадянина в історію толерантності, бо документ описує принципи правового регулювання сфери, що традиційно була парафією толерантності» [71, с. 26]. Ліберальна цінність «толерантність» в інтерпретації просвітників і представників Великої Французької революції є панівною у сучасних політико-правових, міжнародно-правових текстах. Оскільки збереження змістовного навантаження є підтвердженням негативного відповідника нетерпимості, «свободи від-» і синонімом прав людини: «Творці правових документів доби Революції не докладали зусиль до такого теоретичного переосмислення толерантності, вони переймалися максимально універсальним описанням прав людини. Але ідеологія лібералізму, яка розквітла наступного століття, зробила за попередників цей крок, максимально наблизивши таку інтерпретацію толерантності, яка представлена в Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО» [71, с. 26].

У 1995 році була прийнята Декларація принципів толерантності, в якій поняття толерантності вживається як тотожне поняття терпимості. Варто зазначити, що текст Декларації був створений на основі наявних на той час документів другої половини ХХ століття: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Конвенція 1951 року про статус біженців, Протокол 1967 року, який стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти у цій сфері, Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, Декларація про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на ґрунті релігії або переконань, Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних чи мовних меншин, Декларація про

заходи по ліквідації міжнародного тероризму, Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції з прав людини, Декларація і Програма дій, які прийняті на Всесвітній зустрічі на міжнародному рівні в інтересах соціального розвитку, яка відбулася в Копенгагені, Декларація ЮНЕСКО про расу і расові упередження, Конвенція і Рекомендація ЮНЕСКО в боротьбі з дискримінацією в галузі освіти. Також у Декларації зазначено, що в преамбулі Статуту ЮНЕСКО (1945) вказується на те, що сучасний світ за основу має визнати інтелектуальну та моральну солідарність людства.

Дефініція толерантності, наведена у ст. 1 Декларації, відображає сучасне змістовне наповнення цього поняття: «Толерантність означає повагу, сприйняття і розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, наших форм самовирізнення й способів виявлення людської індивідуальності, їй сприяють значна відкритість, спілкування і свобода думки, совісті, переконань. Толерантність – це гармонія в розмаїтті. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру й сприяє заміні культури війни культурою миру» [68]. Поряд з цим пункт 1. 2 ст. 1 Декларації уточнює, що толерантність не може бути поступкою або поблажкою, вона є активним відношенням, в основі якого лежить визнання прав і свобод людини. Тому толерантність не є цінністю у знятому вигляді, вона виявляється через поведінку і вчинки окремих людей і груп людей. Із пункту 1.3. ст. 1 Декларації випливає, що толерантність – це обов'язок сприяти затвердженню прав людини, плюралізму (зокрема, культурного плюралізму), демократії й правопорядку, а також те, що толерантність передбачає відмову від догматизму та абсолютизації істини, наявних норм, які виписані в міжнародних правових актах у галузі прав людини. Пункт 1.4. ст. 1 Декларації прописує толерантність як співзвуччя пошани прав людини, що передбачає нетерпиме ставлення до соціальної несправедливості, відмову від своїх переконань або поступки чужим переконанням. Тобто кожний має право на свої переконання і має визнавати таке ж право за іншими; кожний має право зберігати свою індивідуальність.

У тексті Декларації вписані рівні упровадження *принципів толерантності* – особистий, державний, соціальний. На думку авторів Декларації, функціонування принципів толерантності на державному рівні повинно мати пріоритетний характер, оскільки на цьому рівні толерантність означає дотримання норм неупередженого законодавства, яке має надати кожній людині соціальних та економічних можливостей для розвитку й відсутність будь-яких дискримінацій, шляхом виконання таких завдань:

- на державному рівні необхідна ратифікація і виконання чинних міжнародних конвенцій про права людини;
- розробка та удосконалення законодавства, яке б було здатним забезпечити в суспільстві рівноправні підходи і рівність можливостей для всіх груп і окремих людей [202].

Толерантність як інструментальна правова цінність представлена в положеннях чинного вітчизняного законодавства. І знову ж таки, як і у випадку з цінністю приватного життя, маємо справу з відсутністю єдиного розуміння «толерантності», закріплення за нею статусу інструменту для запобігання конфліктів або немає прямого вживання цього терміна, хоча за змістом тексту він зчитується.

Водночас маємо низку нормативних документів, в яких «працює» термін «толерантність». Так, ст. 13 ЦК України передбачено: «2. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. 3. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. 4. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства». Здійснення прав у цьому контексті передбачає реалізацію учасниками цивільних правовідносин саме тих можливостей, які визначені змістом суб'єктивних цивільних прав усіх учасників.

Цікавою з цієї точки зору є і ст. 10 ЦПК України, в якій зазначається, що учасники з розгляду конкретної справи, мають рівні права в частині

надання доказів і доведення перед судом їх переконливості. Таким чином, це положення гарантує сторонам рівні процесуальні можливості. Також цивільно процесуальні норми прописують для судді обов'язковість розгляду справи з позицій нетолерантності. Сумніви щодо об'єктивності та неупередженості судді в процесі розгляду конкретної справи є приводом для його відводу.

Тепер зосередимо свою увагу на толерантності як цінності сучасності та її відображення в роботі поліції. Поліція належить до тих соціальних інститутів, функціонування яких має публічний характер. Оскільки поліція належить до соціальних інститутів, яким, у силу свого призначення, дозволено використовувати насилля, то суспільство зацікавлене в високій якості як самого інституту, так і його окремих представників. Ця якість залежить від конкретного соціокультурного контексту, панівної системи цінностей та ідеології конкретного суспільства. Але предметний вияв цього всього відбувається на:

– державному рівні (у системі чинного законодавства), оскільки поліція і сьогодні є обов'язковим атрибутом держави, вона «стала одним із наріжних каменів держави. Глобальну силу кожної держави можна виміряти за можливостями її поліції. Державу майбутнього можна уявити в мріях без армії, але з поліцією ще більш могутньою, аніж тепер» [62, с. 58; 63]. Законодавець повинен підтримувати панівну систему цінностей у суспільстві і створити таку систему норм для:

а) регулювання діяльності поліції;
 б) розвитку і реалізації професійного потенціалу поліцейського;
 в) можливості вільного розвитку поліцейського-Людини і поліцейського-Громадянина. У подальшому це все має знаходити конкретизацію у відомчих нормативних документах;

– індивідуально-особистісному рівні (кожний поліцейський і працівник поліції відповідає у професійному та морально-етичному відношенні встановленим вимогам). Дослідження цього рівня є міждисциплінарними,

оскільки в цій царині тісно переплетені культурні, соціальні, педагогічні, психологічні, акмеологічні чинники.

Ці рівні є двоєдиним началом, яке є одним зі способів і засобів побудови комфортного й безпечного суспільства.

Розвиток і функціонування поліції в ХХ–ХХІ століттях відбувається відповідно до демократичних ідей, але з урахуванням національно-історичних особливостей конкретних держав, оскільки безумовними трендами сучасного світу стали демократизація і глобалізація. Сьогодні найбільш коректним є визначення поліції як силового компонента виконавчої влади, основне призначення якого полягає у виконанні правоохоронних функцій. У сучасних демократичних державах поліція виконує, насамперед, сервісну функцію: поліція покликана допомагати людині, що виявляється у прагненні законодавців демократичних держав уникнути будь-якої гіпертрофації поліції як «силового» механізму. Водночас діяльність поліції спрямована і на забезпечення реалізації законів, які стосуються її сфери діяльності, і на вирішення задач правосуддя. Тому коректно припустити, що сучасна поліція захищає Людину у всій її несхожості на інших та притаманними їй правами і свободами, дотримуючись принципу толерантності. Європейська спільнота для цього розробила низку декларативних документів, в яких ці ідеї знайшли втілення: Загальна декларація прав людини 1948 року, Декларація про релігійну свободу 1965 року, Декларація принципів толерантності 1995 року та ін. Однак толерантність, що затвердилася в офіційних документах, усе ще далека від того, щоб стати загальноприйнятим принципом взаємовідносин.

Яким чином толерантність як соціальна цінність сучасності відображається в діяльності поліції України? По-перше, поліція в Україні на законодавчому рівні визнана таким соціальним інститутом, діяльність якого, направлена насамперед, на забезпечення порядку і захист людини: «Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:

- 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;

- 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;
- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги» (Розділ I. Загальні положення Стаття 2. Завдання поліції).

Виконання цих завдань пов'язане з толерантністю. Більш деталізовано це представлено в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 2013 р., із змінам – 2014 р. В цьому контексті толерантність є визнанням універсальних прав і основних свобод людини. До того ж толерантну поведінку мають виявляти як окремі громадяни і групи людей, так і держава. Вияви толерантності завжди співзвучні повазі прав людини, означають нетерпимість до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Толерантність сьогодні – це визнання того, що люди, відрізняючись одне від одного расовою приналежністю, національністю, статтю, поведінкою і переконаннями, мають право жити в світі та зберігати свою індивідуальність.

По великому рахунку правові норми означають собою межу толерантності, яка закінчується там, де людина дозволяє собі порушувати громадський порядок і суспільний спокій, тим більше завдавати шкоди іншим. Толерантність не може ототожнюватися із вседозволеністю і всетерпимістю: факт порушення особами чинного права має одержувати належну правову оцінку. Поліція, в силу наданих їй повноважень, покликана забезпечувати порядок і спокій в суспільстві. Закон України «Про Національну поліцію» акцентує увагу на основне її призначення – захист життя, здоров'я, прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, національності, статі, мови, майнового стану, політичних і релігійних переконань та ін. У ст. 7 Розділу II цього Закону України читаємо: «Обмеження прав і свобод людини допускається виключно та в порядку,

визначених Конституцією і законами України, за загальної необхідності і в обов'язі, необхідному для виконання завдань поліції», «у діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками» [172].

Варто зазначити, що працівники поліції є членами конкретного суспільства, а також громадянами конкретної держави. Це означає, що працівники поліції є носіями системи цінностей цього суспільства, вони є «продуктом» конкретної соціокультурної ситуації. Підвищення соціально-сервісного начала в діяльності української поліції вимагає і відповідної професійної підготовки співробітників. Суспільство очікує від поліцейського, що він буде ввічливим, інтелектуально розвинутим, сміливим, толерантним, безкорисним та ін. Знову ж таки – діяльність поліцейського та його морально-етичне обличчя є «дзеркальним» відображенням світу, в якому він живе. «Сучасний стан суспільства характеризується посиленням соціальної мобільності, міграції, розвитком культурних контактів усіх рівнів, різкими змінами ціннісних орієнтирів. При цьому у всіх сферах відзначається і підвищення рівня міжетнічної напруженості, культурної нетерпимості, релігійного й етнічного екстремізму. Перебороти ці кризові явища тільки шляхом політичних та економічних рішень неможливо. Корені проблем лежать у глибині психіки людини, в актуалізації архаїчних способів відносин до світу. Необхідно формувати толерантність, терпимість до інших способів життя, до інших культурних форм вже в особистості підростаючого покоління, формувати толерантну свідомість як стабільну особистісну характеристику. Реалізація означених проблем припускає рішення як теоретичних, так і практичних задач» [97].

Тому толерантність у діяльності поліції, як правило, є «згустком», предметним виявом ціннісного шерегу суспільства, в якому кожний поліцейський виховувався, одержував освіту, соціологізовувався, проходив

професійну підготовку. Головним аргументом на користь толерантності завжди були і залишаються легкопрогнозовані й трагічні результати, що спостерігаються реально за її відсутності. Цим можна пояснити наявність у діяльності поліції виявів інтолерантності, попри те, що декларативно цього не повинно бути.

Одним із прикладів інтолерантності у діях працівників поліції є етнічний і расовий профайлінг. Під етнічним або расовим профайлінгом (profiling) розуміється будь-яка дія поліцейського щодо особи або групи осіб, яка базується на фактичній або уявній приналежності до групи (за расовими, етнічними ознаками) без фактичних підстав (тобто за відсутності доведеної підозри на злочинну діяльність). На міжнародному рівні неприпустимість профайлінгу у поліцейській діяльності зафіксована у «Програмі дій», яка була прийнята на Всесвітній конференції по боротьбі з расизмом, расовою дискримінацією, ксенофобією і пов'язаною з ними нетерпимістю» 2001 року.

Зрозуміло, що, з теоретичної точки зору, толерантність у діяльності поліції може досліджуватися через опис конкретних механізмів формування і виявів толерантності як способу суб'єктного існування особистості в культурі; а з практичної – «побудову моделі процесу виховання толерантності, визначення найбільш ефективних шляхів розвитку здатності до сприйняття іншої культури, іншої системи цінностей без втрати власної ідентичності» [97]. Формування толерантності на рівні поліцейського-особистого можливо в процесі виховання та самовиховання; проведення роз'яснювально-інформаційної роботи. Основою для формування толерантності у представників поліції є наявність сформованих переконань як особистого і професійного світогляду щодо визнання рівної гідності особистостей, яким належать несхожі погляди. Толерантність у діяльності поліцейського має вузьке значення – це дотримання ним однієї із алгоритмічно-деонтологічних вимог до його діяльності. Недотримання цієї вимоги тягне за собою низку незручностей, тобто у сфері діяльності поліції толерантність зберігає за собою інструментальний характер, тому що вона є

допущенням існування іншого «без будь-яких емоцій, суджень, оцінок з цього приводу, це прийняття іншого з одночасним визнанням і збереженням непорушності своєї та його ідентичності. Толерантність за своїм змістом схожа на свого роду ритуал, який став умовністю, що позбавлений глибини змісту і який лише фіксує певний, той, що не піддається сумніву, порядок поведінки. Тобто це формальна, в певному сенсі ритуальна, зовнішньо-поведінкова... категорія. Толерантність суб'єктивно не є конформізмом, але об'єктивно стає основою самого глибокого й всепроникаючого конформізму» [181].

Одним із способів формування у працівників поліції толерантності як якості й толерантного відношення до інших є система первинної та службової підготовки. Програма первинної професійної підготовки працівників патрульної служби складається із сукупності навчальних дисциплін, які мають сформувати у слухачів знання у сферах організаційно-правових основ діяльності Національної поліції, кримінального, кримінального процесуального, адміністративного права та адміністративної діяльності, особливостей службового документоведення. Група загальнопрофесійних предметів покликана сформувати особистість правоохоронця (серед цих дисциплін є толерантність і недискримінація в роботі поліцейських, ефективна комунікація, професійна етика та ін.). Але головним недоліком такого плану, на наш погляд, є те, що на 12 навчальних дисциплін загальнопрофесійного спрямування виділено лише 86 годин нормативного навчального навантаження з передбаченого обсягу нормативного навчального навантаження 456 годин [170]. Це означає, що з питаннями, пов'язаними з толерантністю, майбутні поліцейські можуть ознайомитися хіба що побіжно. Така незначна кількість годин у навчальному плані підготовки поліцейських може бути пояснена лише тим, що розробники вказаного плану переконані у високій загальній та моральній культурі слухачів.

Висновки до розділу 3

Сучасне культурне та правове життя спонукає до вироблення й закріплення «аксіологічних алгоритмів», дотримання яких покликане забезпечувати стабільність, коректність і взаємоповагу в соціумі. Однією з складових такого «аксіологічного алгоритму» є правові цінності-компромиси (норми-засоби). Середовищем для означення цього виду правових цінностей сьогодні є нормативні документи в конкретному соціокультурному середовищі. Норми-компромиси (норми-засоби) мають єдиний незмінний зміст (номос), який корелюється із загальнолюдськими моральними цінностями і правовими нормами-ідеалами, але мають власний, специфічний вияв, зумовлений національно-культурними особливостями, прикладом чого слугує система правових цінностей-засобів європейської та неєвропейської культур.

Фундаментальною цінністю людства є цінність людського життя. Сучасність відстоює цю цінність багатовекторно: цінність життя як фізичного явища наразі сприймається за замовчуванням, натомість ідеологічного обґрунтування та правового оформлення потребує така сучасна модифікація базової правової цінності життя як «приватне життя» та «людська гідність».

Ще однією сучасною правовою цінністю є толерантність. Толерантність сьогодні – це «фрактал для опису зовнішнього вияву сучасного життя: визначення організації та оцінки усіх форм поведінки людини і людських об'єднань (соціальних груп). Це поняття використовується в різних контекстах, і в самому широкому діапазоні значень і сенсів, але переважно для позначення зовнішніх виявів, оскільки про зміст внутрішнього життя, про внутрішні прагнення і невиявлені (в поведінці) мотиви говорити за допомогою терміна «толерантність» є необґрунтованим.

Незважаючи на такий достатній інтерес до проблеми толерантності, залишаються неопрацьованими питання толерантності у праві, що спонукає до проведення дослідження толерантності як правової цінності в межах філософсько-правового дискурсу, зважаючи на реальний стан правового врегулювання цих проблем на міжнародному та національному рівнях. Формування толерантності як правової цінності у свідомості українських поліцейських є комплексною та тривалою роботою, яка не може бути вичерпаною в межах наявних годин навчального навантаження та занять у системі службової підготовки. Формування толерантності як соціальної і правової цінності є результатом виховних та самовиховних практик, які мають місце в межах конкретного суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нові способи розв'язання наукового завдання, що полягає у з'ясуванні диференціації правових цінностей як цінностей-ідеалів і цінностей-компромисів. За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано такі висновки:

1. Однією з актуальних проблем сучасного філософсько-правового знання є питання, пов'язані з природою та специфікою правових цінностей. Неоднозначність і складність правових цінностей як об'єкта наукової зацікавленості сприяє формуванню поліцентристських і плюралістичних концепцій, присвячених означеній проблематиці. Цінності у правознавстві, на відміну від філософського, культурологічного, соціологічного та психологічного їх дослідження, посіли чільне місце лише з другої половини ХХ століття. На сучасному етапі розвитку суспільних наук правові цінності перебувають у фокусі уваги представників філософії права, історії, культурології, соціальної філософії та юридичної науки (правові цінності досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні вчені з теоретико-історичних, галузевих і прикладних юридичних наук). Огляд наявних за темою дослідження наукових праць засвідчив, що у низці суспільствознавчих і гуманітарних наук наявними є ґрунтовні наукові розвідки щодо феномену цінності. У правознавчих студіях проблема правових цінностей переважно представлена розробками щодо місця і ролі цінностей у праві та їх закріплення у положеннях галузевого права. Водночас філософсько-правовий аспект проблеми дуальної природи правових цінностей (правові цінності-ідеали і правові цінності-компромиси) сьогодні є недостатньо опрацьованим, що і зумовило необхідність проведення такого дослідження.

2. Опрацювання історіографічних і методологічних аспектів поняття «правові цінності» дало підстави стверджувати, що «проблемне поле» в цьому векторі наукового пошуку є досить значним. Вітчизняна філософія

права сьогодні є складовою частиною сучасної гуманітаристики. В її орбіту потрапляє все більше питань, пов'язаних з людиною. Патерналістські та легістські позиції у правознавстві поступаються своїми позиціями в питаннях сутності, призначення правових феноменів, до яких належать і правові цінності. Дослідження специфіки правових цінностей в їх органічній дворегістровості (правові цінності-ідеали і правові цінності-компроміси) можливе на основі застосування сучасної методології гуманітарного та філософсько-правового знання. Основними методологічними підходами, які забезпечують дослідження правових цінностей у цій роботі, є ціннісний, антропологічний, системний, плюралістичний, міждисциплінарний.

3. Правові цінності є результатом взаємодії значної кількості чинників світоглядного, ідеологічного і психологічного характеру. Правові цінності конкретного суспільства є конкретизацією та явищем правової культури, а правова культура трактується як вся сукупність правових явищ. Правові цінності як багатоаспектне явища можливе в межах міждисциплінарного підходу, що передбачає відхід сучасного вітчизняного правознавства від їх дослідження у межах моногалузевих досліджень.

4. У межах філософсько-правового дослідження правових цінностей можлива диференціація правових цінностей, які є ідеалами, тобто цілями, і правовими цінностями-засобами (цінності, які закріплені в правових текстах, виконують технічні завдання у структуруванні та збалансованості правової дійсності). З таких позицій правові цінності-засоби та юридичні цінності є синонімами, оскільки в онтологічному сенсі вони є явищами правової системи і мають статус формально закріплених і забезпечених державою. Основними рисами цінностей-засобів є їх позитивний характер, ієрархічність, відображення в них балансу соціальних та особистих інтересів і потреб.

5. Питання дуальної природи правових цінностей на сучасному етапі розвитку людства пов'язане з питанням універсальності та фундаментальності правових цінностей. У правовій сфері (в її юридичній

формі) мають місце не універсальні, а фундаментальні правові цінності. Останні є такими цінностями, які становлять основу права як регулятивного інституту та за своєю онтологічною природою є близькими до моральних і релігійних цінностей. У межах сучасного європейського ціннісно-правового шерегу права людини наділяються статусом універсальної цінності. Права людини як цінність, з такого погляду, мають бути трансстемпоральними і транстериторіальними, тобто єдиними для всього людства – визнаватися усіма правовими культурами. Але, починаючи з другої половини ХХ століття, коректно вести мову про фундаментальні правові цінності, які лежать в основі правової регуляції, але мають специфічно-національне та специфічно-культурне виявлення в межах окремо взятого соціокультурного контексту. Закріплення прав людини в нормативних і декларативних документах є спробою досягнення компромісу між бажаним ідеалом та реальним станом речей, а також спробою уніфікації ціннісних правових систем різних суспільств. Проблематичність визнання прав людини як універсальної правової цінності сучасності розкривається через ціннісний шерег таких ідеологічних доктрин, як лібералізм і неолібералізм; порівняння ціннісних систем європейської та неєвропейських культур; домінування в сучасному політико-економічному житті процесів глобалізації.

6. Нинішній етап розвитку українського суспільства пов'язаний з низкою серйозних викликів. Серед таких викликів є і формування «робочої» системи цінності в суспільстві, важливою архітектонічною складовою якої є система правових цінностей. Однією з сучасних фундаментальних правових цінностей є цінність людського життя: цінність життя як фізичного явища наразі сприймається за замовчуванням, натомість ідеологічного обґрунтування та правового оформлення у низці міжнародних нормативних документів набувають такі сучасні модифікації базової правової цінності життя, як «приватне життя» та «людська гідність».

7. Серйозні світоглядні зміни, характерні для європейської культури другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст., акцентують увагу на формуванні

та дієвості нової системи цінностей, чільне місце в якій займає толерантність. Сучасна соціокультурна ситуація презентується демократичними перетвореннями, але, на жаль, зберігають свою «життєву силу» і явища, які загрожують реалізації прав людини і громадянина. Нагальною сьогодні є потреба у збереженні цілісності та різноманіття світу, людства й окремої людини. Саме тому толерантність у цій соціокультурній ситуації є умовою виживання людства. Толерантність сьогодні є однією з правових цінностей європейської культури, пронизуючи всі сфери сучасного життя людини, і право як цивілізований регулятивний механізм повинно використовувати весь свій арсенал для того, щоб зробити толерантність дієвим і практичним принципом облаштування цивілізованого співжиття.

8. Сучасне розуміння толерантності підкреслює її активно-творче начало: в політичній сфері – вільне висловлювання своїх політичних поглядів й уподобань, можливість мирного співіснування правлячої політичної сили та опозиції; в межах філософського та соціологічного контексту – це можливість існування «Іншості» (релігійні вірування, національна приналежність, обраний спосіб життя тощо); в правовому житті – відсутність дискримінацій, рівний масштаб правової та юридичної реалізації і свободи. Сьогодні особливими видами дискримінації є лукізм і дизабіліті. Зміст толерантності як правової цінності повною мірою розкривається у правовій площині, оскільки вона (толерантність) є принципом визнання рівноцінності «Я» та «Іншого» як універсальної цінності, що корелюється з правовим принципом рівності. Толерантність як правова цінність знімає напруження в дихотомії «свій-чужий», яка є основоположною засадою правової регуляції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. С. Социологический словарь / пер. с англ.; под ред. С. А. Ерофеева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Экономика, 2004. 620 с.
2. Алексеев Н. Н. Основы философии права. СПб.: Юрид. ин-т, 1998. 256 с. (Классики русской философии права).
3. Алексеев С. С. Теория права. М.: БЕК, 1995. 320 с.
4. Алтунина А. Процессы глобализации и сущность права в эпоху постмодерна. *Интернет-конференции Сибирского юридического университета*. URL: <https://http://conf.omua.ru/content/processy-globalizacii-i-sushchnost-prava-v-epohu-postmoderna>
5. Арабаджи Б. Правовой порядок как структура правовых ценностей. *Форум права: электрон. наук. фахове вид.* 2012. № 4. С. 29–35.
6. Атаян В. В. Конфликтогенный потенциал универсальных ценностей. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки.* 2012. № 3. С. 59–62.
7. Бабенко А. Н. Государство и правовые ценности. *Вестник ЮУрГУ. Серия: Право.* 2007. № 9 (81). С. 3–7.
8. Балаянц М. С. Фундаментальные правовые ценности современного общества: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2007. 176 с.
9. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів: ЛьвДувс, 2013. 416 с.
10. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: аксіологічно-гносеологічний підхід: монографія. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 272 с.
11. Бандура О. О. Взаємозв'язок цінностей та істини в праві. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України.* 1998. № 2. С. 63–78.
12. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз): дис. ... д-ра філос. наук: 12.00.12. Київ, 2003. 403 с.

13. Бандура О. О. Інформаційне суспільство: аксіологічний вимір. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 2000. № 4. С. 63–70.

14. Бандура О. О. Основні принципи парадигми сучасного правознавства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 1999. № 4. С. 23–30.

15. Барщевский М. Ю. Особенности развития и законодательного закрепления права на неприкосновенность частной жизни в Соединенных Штатах Америки. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-razvitiya-i-zakonodatelnogo-zakrepleniya-prava-na-neprikosnovennost-chastnoy-zhizni-v-soedinennyh-shtatah-ameriki>

16. Бахтин М. М. К философии поступка. *Бахтин М. М. Работы 20-х годов*. Киев, 1994. С. 9–69.

17. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 607 с.

18. Бачинин В. А. Морально-правовая философия: учеб. пособ. Харьков: Консум, 2000. 208 с.

19. Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория. М.: Иностр. лит-ра, 1961. 882 с.

20. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / пер. с англ. М.: Медиум, 1995. 333 с.

21. Береза Н. В. Правові цінності та принципи як основоположні засади розвитку кримінального права України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 106–114.

22. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / пер. с франц. Г. В. Чуршукова; под общ. ред. В. И. Даниленко. М.: Nota bene, 2000. 575 с.

23. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с.

24. Бехруз Х. Особенности восточных правовых традиций. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку*: зб. наук. праць / за ред. Ю. С. Шемшученка, М. Б. Бучка; упор. О. В. Кресін. Київ, 2009. С. 79–83.

25. Бибихин В. Язык философии. *ВикиЧтение*. URL: <http://https://religion.wikireading.ru/12501>

26. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного похода. М.: Наука, 1973. 480 с.

27. Бліхар М. М. Конституційно-правові гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина в Україні. Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. С. 61–65. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/27942/1/017_061_065.pdf

28. Боруленков Ю. П. Юридическое познание: кризис методологии. *Мир политики и социологии*. 2013. № 10. С. 205–214. URL: <http://skspba.ru/wp-content/uploads/2018/01B8.pdf>

29. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. I. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М.: Весь мир, 2006. 623 с. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chastnaya-zhizn-lichnosti-i-privatizatsiya-kultury>

30. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 136–146.

31. Бряник Н. В. Общие проблемы философии науки : словарь для аспирантов и соискателей / сост. и общ. ред. Н. В. Бряник; отв. ред. О. Н. Дьячкова. Екатеринбург: Урал, ун-т, 2007. 318 с. URL: <http://scicenter.online/filosofiya-nauki-scicenter/ideal-nauchnosti-65803.html>

32. Вахитова Н. А. Проблема понимания категории «правовая ценность». *Научный поиск. Экономика. Управление. Право*: материалы третьей науч. конф. аспирантов и докторантов. Челябинск, 2011. С. 127–130. URL: <https://dspace.susu.ru/bitstream/handle/0001.74/1293/34.pdf?sequence=1?sequence=1?sequence=1>

33. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2002. 1440 с.

34. Веніславський Ф. В. Конституційні цінності як елемент правової культури. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія: зб. наук. пр. Харків, 2011. № 8. С. 259–260. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/3586>

35. Ветютнев Ю. Ю. Аксиология правовой формы: монографія. М.: Юрлитинформ, 2013. 200 с.

36. Віденська декларація та програма дій (Vienna Declaration and Programme of Actions, U.N. Doc. A / CONF. 157/24 at 20 (July 12, 1993)): прийнята на Всесвітній конф. з прав людини (м. Відень, 25 черв. 1993 р.) / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_504.

37. Вовк В. М. «Свобода» і «несвобода» як бінарна опозиція римської правової системи цінностей. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць / кер. авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за вип. О. В. Козаченко. Миколаїв, 2009. Вип. 38. С. 75–80.

38. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності. Полтава: Копі-центр, 2011. 348 с.

39. Вовк В. М. Дослідження бінарних опозицій у праві як розширення предметного поля вітчизняної філософії права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 24с. Т. 4. С. 184–186.

40. Вовк В. М. Знаково-символічний характер одягу в межах римського права *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2 (69). С. 267–274.

41. Вовк В. М. Манумісія та емансипація як символічно значущі процедури у римському праві. *Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2013. Вип. 7. С. 33–37.

42. Вовк В. М. Одяг та аксесуари як елементи «м'якої» семіотичної системи римського права. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2010. № 3. С. 36–42.

43. Вовк В. М. Римське право і сучасне європейське право. *Порівняльно-правові дослідження.* 2009. № 2. С. 14–19.

44. Вовк В. М. «Правова антропологія»: чіткість визначення і строгість наукового мислення. *Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної і прикладної науки.* Івано-Франківськ. 2018. С. 158–162.

45. Выжлецов Г. П. Аксиология культуры в системе культурфилософского знания. *Вестник Новгородского государственного университета.* 2000. № 16. URL: <http://www.admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/all/...>

46. Вышеславцев Б. П. Этика преображенного Эроса. Париж, 1931. Т. 1. Проблемы Закона и Благодати. 350 с.

47. Вышеславцев Б. П. Кризис индустриальной культуры. Избранные сочинения. М.: Астрель, 2006. 1037 с. (Социальная мысль России).

48. Гаврилова Ю. А. Правовые ценности и смысл права. *Российский журнал правовых исследований.* 2015. № 3 (4). С. 35–39. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/N4A4.pdf>

49. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. М.: Прогресс, 1988. 704 с.

50. Галицький І. Толерантність в правовому житті сучасної України: монографія. Одеса: Фенікс, 2012. 144 с.

51. Гальонкіна Ю. С. Детермінанти сучасної вітчизняної юридичної освіти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2018. 207 с.

52. Герасимова Ю. Л., Ким В. А. Мода и ненормативное тело. От отрицания к адаптивному дизайну. *Международный журнал экспериментального образования.* 2016. № 6–2. С. 237–240. URL: <https://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=10226>

53. Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс: монографія. Одесса: Фенікс, 2013. 218 с. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/1908>

54. Горпинюк О. П. Стан дослідження проблеми кримінально-правової охорони приватності в юридичній літературі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 4. С. 198–206.

55. Горский Д. П. Вопросы абстракции и образования понятий. М.: АН СССР, 1961. 351 с.

56. Горячев А. П. Мировоззрение человека, его онтологические основания и функции в научно-исследовательской работе. *Методологические и мировоззренческие основы научно-исследовательской деятельности*. Волгоград: Волгоград. пед. ун-т, 1998. С. 43–48.

57. Государственное управление в сфере национальной безопасности : словарь-справочник / сост.: Г. П. Сытник, В. И. Абрамов, В. Ф. Смолянюк и др.; под общ. ред. Г. П. Сытника. Киев: НАДУ, 2012. 496 с.

58. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан: принят 31 окт. 2015 г. № 377-V. *Юрист-Параграф. Online*. URL: https://online.zakon.kz/document/? doc_id=34329053.

59. Гражданское общество, правовое государство и право: круглый стол: журналов «Государство и право» и «Вопросы философии». *Вопросы философии*. 2002. № 1. С. 3–50.

60. Графский В. Г. Традиции и обновление в праве: ценностное измерение перемен. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. М., 1996. С. 74–78.

61. Грицанов А. А. Методология. *Социология* : энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абущенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. Минск: Книжный Дом, 2003. 1312 с. URL: <http://sociology.niv.ru/doc/encyclopedia/sociological/articles/975/metodologiya.htm>

62. Губанов А. В. Полиция зарубежных стран. Организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности. М.: МАЭП, 1999. 288 с.
63. Гуревич П. С. Кризис ценностных ориентаций. *Личность. Культура Общество*. 2008. Вып. 5–6. С. 135–149.
64. Гуревич П.С. Философия культуры: учеб. пособ для студ. гуманит. вузов. 2-е изд., доп. М.: Аспект пресс, 1995. 286 с.
65. Гусейнов А. А. Ненасилие. *Новая философская энциклопедия*. М.: Мысль, 2001. Т. III. С. 52–53.
66. Гьофе О. Право і розум. Складові інтеркультурного правового дискурсу. Київ: Альтерпрес, 2003. 264 с.
67. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности. М.: Междунар. отнош., 1999. 400 с.
68. Декларация принципов терпимости: принята резолюцией 5.61 Генеральной конференции ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 г. *ООН. Декларации*. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/toleranc.shtml
69. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении. *Изв. вузов. Правоведение*. 2001. № 4. С. 14–22.
70. Деснянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С. 23–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_3_5
71. Довгополова О. А. Чи можливе правове втілення принципу толерантності? *Митна справа*. 2016. № 6 (90). Кн. 2. С. 23–30.
72. Дробницкий О. Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей. *Проблема ценности в философии* / под ред. А. Г. Харчева. Ленинград, 1966. С. 25–40.
73. Дубовицкий В. Н. Социология права: предмет, методология и методы. Минск: Право и экономика, 2010. 174 с.
74. Дэвид Х. Краткая история неолиберализма. URL: <https://www.rulit.me/books/kratkaya-istoriya-neoliberalizma-read-196468-90.html>

75. Евстифеева Е. А. Приватность в эпоху вовлеченности. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/privatnost-v-epohu-vovlechennosti>
76. Елишев С. О. Теоретико-методологические подходы к изучению понятий «ценность», «ценностные ориентации». *Вестник Моск. ун-та. Серия. Социология и политология*. 2010. № 3. С. 74–90. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoretiko-metodologicheskie-podhody-k-izucheniyu-ponyatiy-tsennost-tsennostnye-orientatsii/viewer>
77. Ємельяненко Г. Д., Райда К. Ю., Шевченко С. Л. Цінності та постекзистенціалістське мислення: монографія. Київ; Полтава; Слов'янськ: Парапан, 2012. 150 с.
78. Жебровська К. А. Правові цінності у взаємодії правових систем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2017. 20 с.
79. Жизнь как ценность. М.: ИФ РАН, 2000. 270 с.
80. Завальнюк В. В. Особиста цінність права як принцип антропологічної парадигми права. URL: <http://www.apdr.in.ua/v63/03.pdf>
81. Загальна теорія держави і права : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
82. Заморська Л. І. Системний підхід у дослідженнях правової реальності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 7. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2016_7_6.
83. Золотухін Г. Гуманістами не народжуються? *Соціальна психологія*. 2006. № 4. С. 15–27.
84. Ивакин А. А. Право человека на ноосферу как основополагающая идея аксиосферы права. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матеріали Міжнар. «круглого столу» (м. Одеса, 9 груд. 2011 р.)*. Одеса, 2012. С. 24–28. URL: <http://aivakin.livejournal.com/15148.html>

85. Ивин А. А. Современная аксиология: некоторые актуальные проблемы. *Философский журнал*. 2010. № 1 (4). С. 66–78. URL: http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pj/pj_4/6.pdf

86. Ивлева М. Л., Курмелева Е. М., Рудановская С. В. Человек и общество в контексте современности. *Вопросы философии*. 2018. № 4. С. 191–195. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1941&Itemid=52

87. Йоас Х. Возникновение ценностей / пер. с нем. К. Г. Тимофеевой. СПб.: Алетейя, 2013. 312 с.

88. Исакова Г. К. Политология прав человека: учеб. пособ. Астана: Фолиант, 2007. 406 с.

89. Каган М. С. О системном подходе к системному подходу. *Философские науки*. 1973. № 6. С. 29–42.

90. Каирская декларация прав человека в исламе: принята 5 авг. 1990 г. URL: <https://cidct.org.ua/kairskaya-deklaratsiya-o-pravah-cheloveka>

91. Калинин С. А. Методологическое измерение аксиологии права. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2011. Т. X. С. 269–279.

92. Калюжный Р. А., Вовк В. М. Право, мораль і релігія як регулятивні механізми. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2010. № 10. С. 2–8.

93. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права. 5-е изд. М.: СГУ, 2009. 521 с.

94. Кирьякова А. В. Теория ценностей – методологический базис аксиологии образования. *Аксиология и инноватика образования: электрон. науч. изд.* 2010. № 1. С. 2–32. URL: <http://www.orenport.ru/axiology/docs/3/3.pdf>

95. Козырьков В. П. Частная жизнь личности и приватизация культуры. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/chastnaya-zhizn-lichnosti-i-privatizatsiya-kultury>

96. Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права). *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 27–32.

97. Колесніченко Н. Деякі аспекти сучасних дискусій по проблемі толерантності. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2008. Вип. 13. С. 116–122. URL: <http://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchniku/3/92.pdf>

98. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті. *Право України*. 2011. № 10. С. 22–44.

99. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята 4 листоп. 1950 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004

100. Кондратьєв І. М. Екзистенціалізм як методологічна парадигма сучасної філософії права. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (м. Київ 11 листоп. 2017 р.)* / редкол.: В. В. Черней, М. В. Костицький, С. Д. Гусарєв та ін. Київ, 2017. С. 154–156.

101. Конституція ФРГ. *Конституции государств (стран) мира*. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=155>

102. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.

103. Коськов М. А. Системный подход в культурологии. *Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века: материалы Междунар. науч. конф. к 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана, (г. Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г.)*. Санкт-Петербург, 2001. С. 65–68. URL: <http://anthropology.ru/ru/text/shor-yum/k-harakteristike-polya-gumanitarnogo-znaniya>.

104. Коськов М. Предметный мир как система: автореф. дисс. ... д-ра филос. наук: 24.00.01. Санкт-Петербург, 2001. 342 с.

105. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Атіка, 2005. 592 с.
106. Коваленко І. І. Соціокультурний підхід як методологічна засада дослідження правового виховання. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2009. Вип. 2. С. 78–84.
107. Кравцов І. В. Класифікація правових цінностей та її значення для правової теорії і практики. *Наукові записки НаУКМА*. Серія: Юридичні науки. 2017. Т. 200. С. 51–55.
108. Кравцов І. Правові цінності комунітаризму як філософсько-правової теорії. *Наукові записки НаУКМА*. Серія: Юридичні науки. 2016. Т. 181. С. 66–69. URL: http://www.google.com/search?rlz=1C1SQJL_ruUA790UA790&ei=5tWUXMmxIsL6qwGz07jQCg&q=Кравцов+I
109. Краткая история неолиберализма: актуал. прочтение / пер. с англ. Н. С. Брагиной. М.: Поколение, 2007. 285 с. URL: <https://www.rulit.me/books/kratkaya-istoriya-neoliberalizma-read-196468-90.html>
110. Криволапов П. С. Новые тенденции международного сотрудничества в области прав человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. М., 2006. 213 с. URL: <https://lawbook.online/pravovoe-regulirovanie-mejdunarodnoe/universalnost-prav-cheloveka-kulturniy-15281>.
111. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р., № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
112. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ: Кондор, 2006. 206 с.
113. Кувакин В. Новый гуманизм как стратегия ЮНЕСКО в XXI веке *Здравый смысл*. 2012. № 2 (63). Спец. вып. URL: <https://razumru.ru/humanism/journal2/63/kuvakin1.htm>
114. Кумеда Т. М. Ціннісні орієнтації особистості в сучасному суспільстві. *Практична філософія*. 2010. № 4. С. 211–217.

115. Кумеда Т. М. Правова картина світу: основні аспекти розуміння. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 11 листоп. 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 192–195.
116. Курильски-Ожвэн Ш. Семья, равенство, свобода: модели права и индивидуальные представления подростков Франции и России. *Общественные науки и современность*. 1996. № 2. С. 61–71. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/182/734/1216/008_Kurilski-Ozhven.pdf
117. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 116–120. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/09/22.pdf>
118. Кучуруди И. Понятия человеческого достоинства и прав человека / пер. с англ. Д. Г. Лахути. *Вопросы философии*. 2018. № 5. С. 47–51.
119. Кушніренко І. Толерантність як політико-соціальний орієнтир для розвитку та саморегуляції суспільства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 1091 (25). С. 85–90. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/255>
120. Лабунская В. А. «Видимый человек» как социально-психологический феномен. *Социальная психология и общество*. 2010. № 1. С. 26–39.
121. Лапин Н. И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. *Вопросы философии*. 2015. № 4. С. 3–15; № 6. С. 3–17. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id
122. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме. *Вопросы философии*. 1997. № 11. С. 46–54.
123. Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени.

Психологическое обозрение. 1998. № 1. С. 13–25. URL:<http://www.follow.ru/article/344>

124. Липовець Ю. О. Полеміка про універсальності прав людини. *Філософські і методологічні проблеми права.* 2019. № 2 (18). С. 81–85.

125. Липовець Ю. О. Право на приватне життя як цінність (філософсько-правовий аспект). *Europska VEDA.* 2018. Вип. 1. С. 32–36.

126. Липовець Ю. О. Толерантність в діяльності поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. Вип. 6. С. 22–25.

127. Липовець Ю. О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2018. Вип. 48. С. 181–183.

128. Липовець Ю. О. Філософія права та сучасна методологія гуманітарного знання. *Порівняльно-аналітичне право:* електрон. наук. фахове вид. 2019. Вип. 1. С. 219–222.

129. Литвинов О. М. Апеляція до Розуму і Культури: щодо спроможності людства не втратити людські цінності (культурно-антропологічні міркування в правовій площині). *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія:* матеріали Міжнар. «круглого столу». Одеса, 2012. С. 36–41.

130. Лотце Г. Основания практической философии / пер. с нем. Я. Огус. Санкт-Петербург: Тип. М. И. Румша, 1882. 87 с.

131. Лукашева Е. А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. М.: Норма, 2009. 35 с.

132. Лукьянов В. Г. Изучение проблемы ценностей в современной философии. *Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века:* материалы Междунар. науч. конф. к 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана (г. Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г.). СПб., 2001. С. 221–224.

133. Ляшенко В. М. Європейське право як феномен духовно-практичного освоєння дійсності: дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 1999. 197 с.
134. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / отв. ред. А. К. Кравцов. СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 352 с.
135. Максимов С. Універсальність прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 110–117.
136. Максимов С. І. Онтологічний статус та перформативні ролі цінностей у праві (постмодерністська інтерпретація). *Актуальні проблеми філософії права. Правова аксіологія: матеріали Міжнар. «круглого столу»* (м. Одеса, 9 груд. 2011 р.). О.: Фенікс, 2012. С. 12–18.
137. Малинова И. П. Интерпретация социальной реальности в правотворчестве и реформаторской деятельности. *Российский юридический журнал*. 2012. № 5. С. 8–14.
138. Маноха О. Є. Системний аналіз в кримінології: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 1996. 179 с.
139. Мартыненко В. В. Переосмысление философской концепции естественного права. *Вопросы философии*. 2009. № 8. С. 28–38. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=61&Itemid=52
140. Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права. *Государство и право*. 2004. № 10. С. 5–14.
141. Мартыянов Е. Ю. Категория ценности в философии О. Г. Дробницкого. *Молодой ученый*. 2014. № 17. С. 629–631. URL: <http://moluch.ru/archive/76/12962/>.
142. Матвіїшин Є. Г. Стратегічне управління людськими ресурсами: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Львівський регіон. ін-т держ. упр. Нац. академії держ. управління при Президентіві України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 198 с.

143. Медведев В. А. Теоретико-методологические тенденции развития социально-гуманитарного познания. *Социологические исследования*. 2014. № 9. С. 3–12. URL: <http://naukarus.com/teoretiko-metodologicheskie-tendentsii-razvitiya-sotsialnogumanitarnogo-poznaniya>
144. Международное публичное право: сб. докум. : в 2 ч. Ч. 1 / сост. и авт. вступ. части К. А. Бекяшев, Д. К. Бекяшев. М.: Междунар. отнош., 2006. 86 с.
145. Миронов В. В., Кирабаев Н. С. О школьном образовании, гуманитарном знании и уровнях изучения философии. *Вопросы философии*. 2018. № 6. С. 19–33. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=197
146. Михайлова О. А. Толерантность в речевой коммуникации: когнитивные, прагматические и этические основания. *Культурные практики толерантности в речевой коммуникации*: кол. монография / отв. ред. Н. А. Купина, О. А. Михайлова. Екатеринбург, 2004. С. 15–26.
147. Монтень М. Опыты. Избранные главы. М.: Правда, 1991. 656 с.
148. Мороз В. Загрози європейські толерантності в умовах інтеграційних процесів. *Молода нація*. 2003. № 4 (29). С. 71–78.
149. Напсо М. Д. Социальный нарциссизм Ж. Липовецки и общество потребления. *Философская мысль*. 2016. № 8. С. 75–81. URL: http://enotabene.ru/fr/article_20128.html
150. Нерсисянц В. С. Философия права: учеб. для вузов. М.: Норма – Инфра-М, 1998. 652 с.
151. Ннамучи О. Навстречу новой парадигме прав человек. *Гэфтер*: журн. 2015. 23 янв. URL: <https://http://gefter.ru/archive/14081>
152. Новгородцев П. И. Введение в философию права: Кризис современного правосознания / РАН; Ин-т государства и права. М.: Наука, 1996. 269 с.

153. Новицкий С. Российское законодательство о правах подозреваемых и обвиняемых, содержащихся под стражей, гарантии их обеспечения. URL: <https://refdb.ru/look/1717133.html>
154. Оборотов Ю. Н. Уровни постижения правовых ценностей. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матеріали Міжнар. «круглого столу»* (м. Одеса, 9 груд. 2011 р.). Одеса, 2012. С. 39–43.
155. Оборотов Ю. Н. Ценностно-нормативное регулирование в украинском праве. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. 2007. Вип. 31. С. 19–28.
156. Оборотов Ю. Н. Содержание аксиосферы государства. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2008. Вип. 40. С. 223–230.
157. Общая теория прав человека / под ред. Е. А. Лукашевой. М.: Норма, 1996. 509 с.
158. Ортега-и-Гассет. Восстание масс / пер. А. Гелескул. М.: АСТ, 2016. 256 с.
159. Осипова М. В. Иерархия юридических ценностей в правовой системе Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2011. 200 с.
160. Оханова Л. Концепции и методы антропологии в историческом исследовании. URL: <https://ru.calameo.com/books/006077789ccf42dcc95a3>
161. Паліюк В. П. Застосування судами загальної юрисдикції України Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у разі «неякісного» законодавства (положення ст. 8 Конвенції щодо права на повагу до приватного і сімейного життя). *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2014. № 1 (16). С. 73–88. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?
162. Пантыкина М. И. Феноменология правовой жизни: методология и социально-философский аспект исследования: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11. Екатеринбург, 2010. 46 с.

163. Пархоменко Н. М., Легуша С. М. До визначення змісту окремих методів теорії держави і міжнародного права. *Науковий вісник дипломатичної академії України*. 2007. № 13. С. 144–149.

164. Перевозчикова Л. С. Толерантность как базовая социокультурная ценность современного общества. *Вестник Воронежского государственного университета*. Серия: Проблемы высшего образования. 2013. № 1. С. 126–130. URL: <https://www.vestnik.vsu.ru/pdf/phylosophy/2010/02/2010-02-06.pdf>

165. Петрова Г. М. Концепт прав людини і життєвий світ. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 11 листоп. 2017 р.)* / редкол.: В. В. Черней, М. В. Костицький, С. Д. Гусарєв та ін. Київ, 2017. С. 329–332.

166. Погонцева Д. В. К вопросу о дискриминации по внешнему облику. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-diskriminatsiya-po-vneshnemu-obliku>

167. Пономарева В. П. Правовые ценности как феномен юридической антропологии. *Право: история, теория, практика: сб. статей и материалов*. Брянск, 2006. № 10. С. 14–38.

168. Поппер К. Открытое общество и его враги: в 2 т. / пер. с англ. М.: Феникс; Культурная инициатива, 1992. Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. 448 с.

169. Почебут Л. Г. Психология социальных общностей (толпа, социум, этнос). СПб.: СПбГУ, 2002. 176 с.

170. Про затвердження Положення про організацію первинної професійної підготовки поліцейських, яких вперше прийнято на службу в поліції: наказ МВС України від 16 лют. 2016 р. № 105. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0576-16>

171. Про захист персональних даних: Закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. Ст. 481.

172. Про Національну поліцію: Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
173. Проблемы теории государства и права: учебник / Т. В. Кашанина и др.; под ред. В. М. Сырых. М.: Эксмо, 2008. 528 с.
174. Пунченко О. П. Методологічні новації у сучасному науковому пізнанні. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2014. № 57. С. 27–37.
175. Рашева Н. Ю., Гомонов Н. Д. Ценность права в контексте системы ценностей современного российского общества. *Вестник МГТУ*. 2006. Т. 9. № 1. С. 172–181. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennost-prava-i-tsennosti-v-prave>
176. Рекомендація R (84) 5 Комітету міністрів державам-членам стосовно принципів цивільного судочинства, що направлені на удосконалення судової системи: прийнята 28 лют. 1984 р. № R(84)5. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_126.
177. Розметаева Ю. Права человека как основа институций гражданского общества. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prava-cheloveka-kak-osnova-institutsiy-grazhdanskogo-obschestva-1>
178. Романовська В., Жданов П. Неклассическая рациональность и проблема ценностей в праве. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 3 (4). С. 18–23.
179. Салыгин Е. Н. Моделирование в праве: проблемы и перспективы. *Право: журн. Высшей школы экономики*. 2013. № 3. С. 12–35. URL: <http://https://law-journal.hse.ru/2013--3/96171702.html>
180. Саминин Д. Основы мироздания. Принцип дополнительности. *Библиотекарь. Ру*. URL: <http://www.bibliotekar.ru/100otkr/37.htm>
181. Самохвалова В. И. О содержании понятия «толерантность» в современном культурном контексте. *Интелрос*. URL: https://iphras.ru/uplfile/root/biblio/pj/pj_1/13.pdf

182. Серебро М. Цінності в юридичній аксіології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 70–77. URL: <http://www.apdp.in.ua/v75/12.pdf>
183. Сидорова Е. В. Проблемы методологии исследования правовых ценностей. *Государство и право*. 2012. № 7. С. 96–101.
184. Скоробогатов А. В. Правовая ценность как юридическая категория. *Правовая культура*. 2017. № 3 (30). С. 15–24. URL: https://www.researchgate.net/.../327680952_Pravovaa_cennost_kak_uridiceskaa_katego
185. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 27–34. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe?
186. Сорока К. О. Основы теории систем і системного аналізу. Харків: ХНАМГ, 2004. 291 с.
187. Степин В. С. Философия как рефлексия над основаниями культуры. *Субъект, познание, деятельность*. М., 2002. С. 139–158. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5321/5326>
188. Степин В. С. Конструктивизм и проблема научных онтологий. *Конструктивистский подход в эпистемологии и науках о человеке* / под ред. В. А. Лекторского. М., 2009. С. 41–63.
189. Стратонов В. М. Аксіологічний вимір діяльності вимір діяльності слідчого на стадії досудового розслідування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2019. № 4. С. 72–75.
190. Суковатая В. Другое тело: инвалид, урод и конструкции дизабилити в современной культурной критике. *Неприкосновенный запас*. 2012. № 3. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/n3-2012/14957-kritike.html>
191. Сумарокова Л. Логико-философские основания правовой аксиологии. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матеріали Міжнар. «круглого столу»* (м. Одеса, 9 груд. 2011 р.). Одеса, 2011. С. 29–32.

192. Сурилов А. В. Теория государства и права: учеб. пособ. для юрид. фак. ун-тов и ин-тов. Киев; Одесса: Выща шк., 1989. 438 с.
193. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа). *Изв. вузов. Правоведение*. 2001. № 1. С. 31–50.
194. Тельник М. В. Конфлікт правових цінностей західного та східного світу в сучасну епоху глобалізації. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 184–187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_40_32.
195. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
196. Теорія держави та права: підручник / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
197. Терентьев И. А. Социальная реальность как объект социально-философского анализа: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Краснодар, 2007. 152 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-realnost-kak-obekt-sotsialno-filosofskogo-analiza>
198. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория. СПб.: СПбГУ, 1991. 136 с.
199. Тихонравов Ю. В. Основы философии права: учеб. пособ. М.: Вестник, 1997. 428 с.
200. Тищенко Ю. В. Роль мифа в формировании аксиосферы права. *Актуальні проблеми філософії права: правова аксіологія: матеріали Міжнар. «круглого столу»* (м. Одеса, 9 груд. 2011 р.). Одеса, 2012. С. 83–87.
201. Тімуш І. Інтегральний погляд на право: монографія. Київ: Атіка, 2010. 284 с.
202. Толерантність як основа консолідації громадянського суспільства в Україні. *Тижневик Партнер*. URL: <https://partner-pres.km.ua/articles/tolerantnist-yak-osnova-konsolidatsiyi-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrayini-410.html>

203. Утченко С. Л. Еще раз о римской системе ценностей. *Вестник древней истории*. 1973. № 4. С. 30–47.
204. Файзрахманов Р. Толерантность, право и насилие: логика соотношения. *Логика толерантности и права: материалы науч. конф.* (Екатеринбург, 24–25 дек. 2001 г.). Екатеринбург, 2002. С. 317–322. URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/29204>
205. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 – філософія права / Нац. ун-т «Одеська юридична академія» Одеса, 2011. 19 с.
206. Философия: учебник / под ред. проф. В. Н. Лаврененко. М.: Юристъ, 1998. 520 с. URL: <http://www.logic-books.info/sites/default/files/lavrinenko.pdf>
207. Философия права: учебник / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачная, С. И. Максимов и др.; под ред. О. Г. Данильяна. М.: Эксмо, 2005. 416 с.
208. Філософія права: навч. посіб. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
209. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
210. Флиер А. Я. Культура как идеология: «человек публичный» и «человек приватный». *Культура культуры*. URL: <http://cult-cult.ru/kulitura-kak-ideologiya-chelovek-publichnyj-i-chelovek-privatnyj/>
211. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. М.: Ad Marginem, 1999. 416 с.
212. Фулей Т. Право на повагу до приватного життя: українське законодавство. *Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: стандарти застосування при здійсненні правосуддя* / Н. Ахтирська, В. Філатов, Т. Фулей, Х. Хембах. Київ, 2011.
213. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий. *Социологические*

- исследования.* 2006. № 1. С. 45–53. URL:
http://ecsocman.hse.ru/data/797/836/1219/006_Habermas_45-53.pdf
214. Хабермас Ю. Концепт человеческого достоинства и реалистическая утопия прав человека. *Вопросы философии.* 2012. № 2. С. 66–81.
215. Хабермас Ю. Эссе к конституции Европы. М.: Весь мир, 2013. 144 с.
216. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. Т. Велимеев. М.: АСТ, 2006. 603 с. URL: <https://www.litres.ru/semuel-hantington/stolknovenie->
217. Хижняк Д. С. Современная методология юриспруденции. *Библиотека криминалиста: науч. журн.* 2012. № 3 (4). С. 373–382. URL: <https://www.elibrary.ru/contents.asp?issueid=1025582>
218. Ходус О. В. От общественного к частному: актуальные модальности социокультурного бытия. *Нова парадигма.* 2014. Вип. 121. С. 84–94.
219. Хомяков М. Б. Проблема толерантности в христианской философии: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.03. Екатеринбург, 2000. 21 с.
220. Цивільний кодекс України: прийнятий 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.
221. Ціннісні орієнтації сучасного інформаційного суспільства / В. С. Пазенок, В. В. Лях, О. М. Соболев, Р. В. Самчук та ін.; ред.: В. С. Пазенок, В. В. Лях; НАН України; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; Київ. ун-т туризму, економіки і права. Київ, 2013. 406 с.
222. Цінності об'єднаної Європи / ред. В. Шрамович. ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 45 с. URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
223. Чепульченко Т. О. Права людини в ісламі. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/4935/1/11%20-%201_9_%20-%2028.pdf

224. Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека). *Изв. вузов. Правоведение*. 1999. № 1. С. 73–82. URL: <https://pravo33.wordpress.com/2008/10/.../ил-честнов-универсальны-ли-права-чел>.

225. Честнов И. Практический поворот в современной философии права. *Российский журнал правовых исследований*. 2017. № 1 (10). С. 69–76. URL: <https://russianjls.ru/downloads/N10A5.pdf>

226. Честнов Л. Ценность права в постклассическом измерении. *Российский журнал правовых исследований*. 2015. № 3 (4). С. 7–17. URL: russianjls.ru/downloads/N4A1.pdf

227. Чи близькі українцям європейські цінності: результати опитування. *24 канал*. URL: https://24tv.ua/chi_blizki_ukrayintsyam_yevropeyski_tsinnosti_rezultati_opituvannya_n844941

228. Шавель С. А. Методологическая представленность эмпирических социологических исследований. *Социальное знание и белорусское общество: материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Минск, 3–4 дек. 2009 г.)*. Минск, 2009. С. 90–97.

229. Шалин В. В., Альбов А. П. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации. 2-е изд., перераб. и доп. Краснодар. Краснодарская академия МВД России, 2005. 266 с.

230. Шахов Н. Отношения по охране частной жизни и информации о частной жизни как объект теоретико-правового исследования. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2008. № 2. С. 39–44.

231. Шкода В. В. Очерк правовой антропологии. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 131–135.

232. Штанько В. И. Философия и методология науки: учеб. пособ. для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов. Харьков: ХНУРЭ, 2002. 292 с.

233. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи: монографія. Київ: Академія, 2013. 206 с. URL: <http://www.enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5183/1/zinnosti.pdf>
234. Яковлев А. И. Конституционный строй: социальный и правовой аспект. *Вопросы философии*. 1995. № 10. С. 3–14.
235. Mill Jh. S. On Liberty. URL: <https://www.utilitarianism.com/ol/one.html>)
236. Voet R. *Feminism and Citizenship*. London: Sage Publications, 1998. 182 p. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1177/003231879905100218>
237. *Multicultural experiences, multicultural theories* / M. Rogers, G. Ritzer; ed. by M. F. Rogers, G. Ritzer. S. l.: The McGraw-Hill Companies, Inc, 1996. 438 p.
238. Sennet R. *The Fall of Public Man*. N.Y.-London: W.W. Norton & Co., 1974. 189 p.
239. Henry N. *Public administration and public affairs*. Pearson Prentice Hall, 2006. 77 p.
240. Gutmann A. Introduction. *Ignatieff M. Human Rights as Politics and Idolatry*. 2001. P. VII, XVII.
241. Human Rights Council Res. 16/37, Workshop on Traditional Values of Humankind, Follow-up and implementation of the Vienna Declaration, A/HRC/16/37 (Dec. 13, 2010). URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/16session/A-HRC-16-37.pdf>
242. Sartre J. P. *Die Verdammten dieser Erde. Der Kolonialismus ist ein Sestem*. Reinbek bei Hamburg. 1988. P. 141–160.
243. Civic Freedom Monitor: League of Arab States. URL: <http://www.icnl.org/research/monitor/las.html>.
244. Selznick P. *The Moral Commonwealth: The Social Theory and the Promise of Community* (1992). С. 9.
245. Stammler R. *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*. Leipzig, 1896. S. 174 u. a.

246. Berlin I. Two Concepts of Liberty. *Berlin I. Four Essays on Liberty*. London, 1969. P. 52.
247. Wolf Jean Claude. Intrinsische Werte. Vorlesung Hedonismus Frühling 2008. URL: http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4610/9769_105414.pdf.
248. Legazy Lacambra LRechtsphilosophie. Berlin, 1965. P. 336.
249. Clair, R. and Williams, A. (2008) The Framework of Cultural Space. *Intercultural Communication Studies*. Vol. XVII (1). P. 1–14.
250. Sennet, Richrd. *The Fall of Public Man*. N.Y.-London: W.W. Norton & Co., 1974.
251. Case of Vinter and Others v. the United Kingdom, 66069/09 Council of Europe: European Court of Human Rights. July 9, 2013. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122664>.
252. Shlag P. Values. *Yale Journal of Law & Humanities*. 1994. № 6. P. 195–229.
253. Baderin M.A. *International Human Rights and Islamic Law*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 279 p.
254. Lemos R.M. *The Nature of Value Axiological Investigations*. Gainesville, 1995. P. IX.
255. Schein E. Coming to an awareness of organizational culture. *Sloan Management Review*. 1984. № 25 (2). P. 3–16.
256. Olson I. R., Marshuetz Ch. Facial Attractiveness Is Appraised in a Glance. *Emotion*. 2005. Vol. 5. Issue 4. P. 498–502. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-diskriminatsiya-po-vneshnemu-obliku>
257. Tarn W., Griffith G. *Hellenistic Civilization*. London, 1952. 1073 p.
258. Thompson D. Paradoxes of Government Ethics. *Public Administration Review*. Washington, 1992. Vol. 52. P. 52–60.
259. Tacconi L., Bennett J. Economic implications of intergenerational equity for biodiversity conservation. *Ecological economics*. 1995. Vol. 12. № 3. P. 209–223.

260. The Methods of Ethics. 7th ed. London: Macmillan, 1998. 243 p.
261. The transformation of Europe: Social conditions and consequences / Ed. by Alestalo M. et al. Warszawa: IFiS publishers, 1994. 361 p.
262. Walzer M. Spheres of Justice. Oxford, Cambridge, 1995. 137 p.
263. Warrender H. The Political Philosophy of Hobbes. Oxford, 1957. P. 12.
264. Williams B. Making Sense of Humanity and Other Philosophical Papers 1982–1993. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 133 p.
265. Weber M. Methodologische Schriften: Studienausgabe. Frankfurt am Main: S. Fischer. 1968. 362 s.
266. Weber M. Die protestantische Ethik. Bd. 1. Hamburg: Siebenstern Taschenbuch. 1973. 393 s.
267. Winckelmann J. Legitimität und Legalität in M. Webers Herrschaftssoziologie. Tübingen: J. C. B. Mohr (P. Siebeck). 1952. 267 s.
268. Vovk V., Kaliuzhnyj R. The rights of inhumans: philosophical and legal outline. *European Science. Scientific journal*. 2019. № 3. P. 105–109.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Липовець Ю. О. Толерантність в діяльності поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6. С. 22–25.
2. Lipovets Yu. The right to private life as a value (philosophical and legal aspect). *Europska VEDA*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.
3. Липовець Ю. О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2018. Вип. 48. С. 181–183.
4. Липовець Ю. О. Філософія права та сучасна методологія гуманітарного знання. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове фахове видання*. 2019. Вип. 1. С. 219–222.
5. Липовець Ю. О. Полеміка про універсальність прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2. С. 81–85.

праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Липовець Ю. О. Правові цінності в правоохоронній діяльності. *Актуальні проблеми юридичної науки: матеріали Міжнар. наук. конф. «Шістнадцяті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 20–21 жовт. 2017 р.): у 2-х ч. Ч. 1. Хмельницький: Хмельниц. ун-т управління та права. 2017. С. 18–19.*
7. Липовець Ю. О. Регулятивна функція правових цінностей в реалізації прав людини і громадянина. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук-практ. конф. (Київ, 11 листоп. 2017 р.)*. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 219–222.

8. Липовець Ю. О. «Приватне» у царині правознавства. *Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 берез. 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С. 21–24.

9. Липовець Ю. О. Вплив римських правових цінностей на сучасний європейський світогляд. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. (Хмельницький, 29 трав. 2020 р.). Хмельницький, 2020. С. 59–61.

10. Липовець Ю. О. Правова аксіологія й аксіосфера. *Філософські, методологічні та психологічні проблеми права*: матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 172–174.

Додаток Б

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор

Національної академії внутрішніх справ,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України

Станіслав ГУСАРЄВ

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Липовець Юлії Олександрівни на тему «Правові цінності як ідеали та
компроміси» в освітній процес та науково-дослідну діяльність
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора Никифорчука Д.Й. (голова комісії), завідувача кафедри конституційного права та прав людини, доктора юридичних наук, професора Калиновського Б.В. та завідувача кафедри філософії права та юридичної логіки, кандидата юридичних наук, доцента Кравця В.М. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження на тему «Правові цінності як ідеали та компроміси» впроваджені у освітній процес та науково-дослідну діяльність академії.

1. Матеріали дисертації Паращук Лілії Георгіївни використовуються при підготовці відповідних навчальних програм з наступних дисциплін: «Філософія права», «Актуальні проблеми філософії», «Актуальні проблеми філософії права».

2. Результати дисертації відображені у навчально-методичних і дидактичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

1. Липовець Ю. О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 48. С. 181–183.

2. Липовець Ю. О. Толерантність в діяльності поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6/2017. С. 22–25.

3. Липовець Ю. О. Філософія права та сучасна методологія гуманітарного знання. Електронне наукове фахове видання *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. Вип. 1. С. 219–222.

4. Липовець Ю. О. Полеміка про універсальність прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2. С. 81–85.

5. Lipovec Yu. The right to private life as a value (philosophical and legal aspect). *Europska VEDA*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.

6. Липовець Ю. О. Правові цінності в правоохоронній діяльності. Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шістнадцяті осінні юридичні читання (м. Хмельницький, 20-21 жовтня 2017 року) : [у 2-х част.]. Частина перша. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права. 2017. С.18–19.

7. Липовець Ю. О. Регулятивна функція правових цінностей в реалізації прав людини і громадянина. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали VII Всеукр. наук-практ. конф. (м. Київ, 11 листопада 2017 року). Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2017.

8. Липовець Ю. О. «Приватне» у царині правознавства. Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 березня 2020 року). Запоріжжя. 2020. С. 21–24.

9. Липовець Ю. О. Вплив римських правових цінностей на сучасний європейський світогляд. Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання: збірн. тез Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький. 2020. С. 59–61.

10. Липовець Ю. О. Правова аксіологія й аксіосфера. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.). м. Київ. 2020. С. 172-174.

3. Зазначені праці підтвердили високий науково-теоретичний рівень, практичну спрямованість наукових праць Липовець Ю.О., а також були використані в освітньому процесі та науково-дослідній роботі науково-педагогічних працівників профільних кафедр та здобувачів вищої освіти академії.

Голова комісії:

доктор юридичних наук,
професор

Дмитро НИКИФОРЧУК

Члени комісії:

доктор юридичних наук,
професор

Богдан КАЛИНОВСЬКИЙ

кандидат юридичних наук,
доцент

Віталій КРАВЕЦЬ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

Ольга БАЛИНСЬКА

2020

АКТ

07.07. 2020

Львів

№28/1

Про впровадження результатів дисертації
Липовець Юлії Олександрівни на тему
«Правові цінності як ідеали та компроміси» в
освітній процес ЛьВДУВС

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження
позитивного досвіду роботи у складі:

- заступника начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук Галини САВЧИН;
- начальника навчально-методичного відділу кандидата юридичних наук, доцента полковника поліції Руслана СТРОЦЬКОГО;
- завідувача кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права кандидата історичних наук, доцента Дмитра ЗАБЗАЛЮКА.

Комісія відповідно до наказу по університету від 24 вересня 2012 року № 431 розглянула й узагальнила результати дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права, та наукові праці заступника начальника слідчого відділення Херсонського відділу поліції Головного управління Національної поліції в Херсонській області Липовець Юлії Олександрівни за темою «Правові цінності як ідеали та компроміси».

Проаналізовано основні результати дослідження Липовець Ю.О., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні та методологічні положення дисертації:

1. Липовець Ю. О. Толерантність в діяльності поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6. С. 22–25.
2. Липовець Ю. О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 48. С. 181–183.
3. Lipovec Yu. The right to private life as a value (philosophical and legal aspect). *Europska VEDA*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.

4. Липовець Ю. О. Філософія права та сучасна методологія гуманітарного знання. Електронне наукове фахове видання *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. Вип. 1. С. 219–222.

5. Липовець Ю.О. Полеміка про універсальність прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2. С. 81–85

На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що праці Липовець Ю.О. містять науково обгрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Філософія права», «Юридична деонтологія», «Теорія держави і права», а також рекомендувати до вивчення під час самостійної підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр» та «магістр».

Члени комісії:

Галина САВЧИН

Руслан СТРОЦЬКИЙ

Дмитро ЗАБЗАЛЮК

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
**ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
 ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

вул. Героїв Майдану, буд. 8, м. Хмельницький, 29000. Тел. (038-2) 71-80-00, факс 71-75-70
 E-mail: info@univer.km.ua. Розрахунковий рахунок UA 718201720344221004200032328 в ДКСУ у м. Києві.
 МФО 820172. Код ЄДРПОУ 14163438

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Хмельницького університету
 управління та права імені Леоніда Юзькова

О. М. Сомельчук
 2020 р.

Акт

**про реалізацію результатів наукових досліджень
 ЛИПОВЕЦЬ Юлії Олександрівни
 на тему «Правові цінності як ідеали та компроміси»
 у навчальний процес та науково-дослідну діяльність**

Комісія у складі голови, завідувача кафедри теорії та історії держави і права, доктора історичних наук, професора Місінкевича Леоніда Леонідовича, членів комісії: доцента кафедри теорії та історії держави і права, кандидата юридичних наук Олійник Уляни Миколаївни, професора кафедри теорії та історії держави і права, кандидата історичних наук, доцента Стеньгач Надії Олександрівни стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Липовець Юлії Олександрівни наукові положення і висновки з теми: «Правові цінності як ідеали та компроміси» були детально вивчені колективом кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертанткою було надано комісії для ознайомлення перераховані в авторефераті публікації:

1. Липовець Ю. О. Толерантність як цінність права сучасності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Вип. 48. С. 181–183.
2. Липовець Ю. О. Толерантність в діяльності поліції України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6/2017. С. 22–25.
3. Липовець Ю. О. Філософія права та сучасна методологія гуманітарного знання. Електронне наукове фахове видання *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. Вип. 1. С. 219–222.
4. Липовець Ю. О. Полеміка про універсальність прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2. С. 81–85.
5. Lipovec Yu. The right to private life as a value (philosophical and legal aspect). *Europska VEDA*. 2018. Вип. 1. С. 32–36.
6. Липовець Ю. О. Правові цінності в правоохоронній діяльності. Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Шістнадцять осінніх юридичних читань (м. Хмельницький, 20-21 жовтня 2017 року): [у 2-х част.]. Частина перша. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права. 2017. С. 18–19.
7. Липовець Ю. О. Регулятивна функція правових цінностей в реалізації прав людини і громадянина. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 11 листопада 2017 року). Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2017.
8. Липовець Ю. О. «Приватне» у царині правознавства. Правова система України: сучасні тенденції та фактори розвитку: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 27–28 березн. 2020 р.). Запоріжжя. 2020. С. 21-24.
9. Липовець Ю. О. Вплив римських правових цінностей на сучасний європейський світогляд. Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання: збірн. тез Міжнарод. наук.-практ. інтернет-конф. (Хмельницький, 29 травн. 2020 р.). Хмельницький. 2020. С. 59 – 61.

Наведені наукові публікації були використані під час викладання навчальних дисциплін «Філософія права», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності», «Філософія науки».

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах із навчальної дисципліни «Філософія права», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності», «Філософія науки» для студентів юридичного факультету та аспірантів. Включення до наведених матеріалів положень та висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу студентами університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань в подальшій професійній діяльності.

Голова комісії

завідувач кафедри теорії та історії держави і права,
доктор історичних наук, професор

Місінкевич Л. Л.

Члени комісії

доцент кафедри теорії та історії держави і права,
кандидат юридичних наук

Олійник У. М.

професор кафедри теорії та історії держави і права,
кандидат історичних наук,
доцент

Стоньгач Н. О.

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
Імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
Імені Леоніда Юзькова

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
Імені Леоніда Юзькова

«01» вересня 2020 року

